

Chingiz Aytmatov

ОQ KEMA

Yoshlar nashriyot uyi
Toshkent – 2018

UO‘K 821.512.154-31
KBK 84 (5Qir)
A 39

Aytmatov, Chingiz

Oq kema: qissa. / Ch.Aytmatov. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi,
2018. – 164 b.

“Oq kema” qissasi ulug‘ qirg‘iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ilk asarlaridan hisoblanadi. Shunday bo‘lishiga qaramay, ushbu asarda adib ababiy sevgi-muhabbat mavzusida butunlay yangicha qarash bilan yondashgan. Shu tufayli ham qissa avval Yevropada so‘ngra boshqa davlatlarda tez orada mashhur bo‘lib ketgan.

Qissada qirg‘iz xalqining o‘ziga xos afsona va rivoyatlari ham o‘rin olgan.

UO‘K 821.512.154-31
KBK 84 (5Qir)

ISBN 978-9943-5219-1-9

© Ch.Aytmatov
© Yoshlar nashriyot
uyi, 2018

OQ KEMA

(Ertakdan so‘ng)

I

Uning ikki ertagi bo‘lardi. Biri o‘ziniki bo‘lib, uni hech kim bilmasdi. Ikkinchisini esa, bobosi so‘zlab bergandi. Keyin birortasi ham qolmadi. Gap shu xususda.

O‘sha yili u yetti yoshga to‘lib, sakkizga qadam qo‘ygandi.

Avval portfel sotib olindi. Qop-qora dermantin portfelni ochib-yopganda shiqillaydigan qulfi yaltirab turardi. Yonida mayda-chuyda soladigan kissasi ham bor. Qisqasi, g‘aroyib, ayni paytda oddiy maktab portfeli edi. Hamma narsa, ehtimol, shundan boshlandi.

Bobosi uni ko‘chma do‘kondan sotib oldi. Ko‘chma do‘kon tog‘dagi chorvadorlarga mol sotib, aylanib yurganda, ularga ham, San-Toshdagi o‘rmonchilik qorovulxonasiga ham birrov burilgandi.

U bu yerdan, dara va nishab yo‘llar bo‘ylab tog‘dagi qatag‘on o‘rmonga ko‘tarildi. Qorovulxonada bor-yo‘g‘i uch oila yashaydi. Lekin shunday bo‘lsa-da, vaqti vaqti bilan ko‘chma do‘kon o‘rmonchilarni ham yo‘qlab turardi.

Uch hovlida yolg‘iz bitta bola bo‘lib, u har safar ko‘chma do‘konni birinchi bo‘lib ko‘rar edi.

– Kelyapti! – deb qichqirdi u eshik va derazaga qarab chopib. – Mashina-magazin kelyapti!

Issiqko‘l bo‘ylaridan bu tarafga cho‘zilgan aylanma yo‘l kela-kelguncha dara, daryo sohili bo‘ylab, toshloq va o‘nqir-cho‘nqirlardan o‘tib kelardi. Bu yo‘llardan yurish hazilakam ish emas. Qorovultoqqa yetguncha yo‘l pastdan

yuqoriga torayib, qiyalab borardi-da, keyin tikka taqir ni-shablik bo‘ylab o‘rmonchilar hovlisiga tushardi. Qorovul-tog‘ shundoq yonginalarida – yozda bola durbindan ko‘lni tomosha qilgani deyarli har kuni o‘sha yoqqa chopardi. U yerdan esa, yo‘lda kelayotgan piyoda-yu, otliq, albatta, mashina ham hamma narsa kaftdagidek ko‘rinib turardi.

O‘sha safar – issiq yoz kunlaridan birida bola o‘z ko‘lobida cho‘milib turgan edi, shunda qiya yo‘lni changi-tib kelayotgan mashinani ko‘rib qoldi. Ko‘lob daryoning chetroq sayoz joyida, qumloq yerda bo‘lib, bobosi tosh qalab to‘sib bergan edi. Agar shu to‘siq bo‘lmaganda, kim biladi balki, bola ham allaqachonlar tirik qolmagan bo‘larmidi? Buvisining aytishicha, daryo allaqachon uning suyaklarigacha yuvib, to‘g‘ri Issiqko‘lga eltib tashlarmidi va u yerda baliqlar hamda suvdagi har xil baloi battar-larga yem bo‘larmidi? Hech kim uni qidirib, jon koyitmas, dardida kuyib, ado bo‘lmas edi, rost-da, suvda pishirib qo‘yibdimi? Sirasini aytganda, u kimga ham kerak. Hali-hozircha bu falokat bo‘lganicha yo‘q. Sodir bo‘lsa, kim biladi buvisi, balki, chindan ham uni qutqargani urinib ko‘rmas, kampir tug‘ishgan buvisi bo‘lganda boshqa gap edi, axir, uning o‘zi, o‘gaysan, deb yuradi-ku. O‘gay esa, qancha yedirib-qancha ichirma baribir o‘gayligiga boradi. O‘gay... Agar u o‘gay bo‘lishni istamasa-chi? Xo‘sh, nega endi u o‘gay bo‘lishi kerak? Balki u emas, buvisining o‘zi o‘gaydir?

Lekin bu to‘g‘rida ham, bobosi yasagan to‘siq haqida ham keyinroq gap bo‘ladi.

Shunday qilib, u o‘shanda ko‘chma do‘konni uzoqdan ko‘rib qoldi, mashina ketidan to‘zon ko‘tarib, tog‘dan tushib kelayotgan edi. Shunda u quvonib ketdi, o‘ziga portfel olinishini bilgandek quvonib ketdi. Shu zahoti-yoq suvdan sakrab chiqdi, chillakdek oyoqlarini ishtoni-

ning pochalariga tiqdi-yu, suvning sovuqligidan ko‘karib ketgan badanining ho‘li bilan ko‘chma do‘konning kelayotganini birinchi bo‘lib yetkazish uchun so‘qmoqdan uylar tomon chopib ketdi.

Bola butalar ustidan hatlab, sakrab o‘tish qiyin bo‘lgan xarsang toshlarni yonlab o‘tib, na o‘siq o‘tlar, na xarsang toshlar oldida, bular shunchaki narsalar emasligini bilsada, bir daqiqa ham to‘xtamay chopib borardi. Ular ranjib qolishi, hatto chalib yiqitishi ham mumkin edi. «Mashinamagazin keldi. Men keyin kelaman», – yo‘l-yo‘lakay u «cho‘kib yotgan tuya»ga gap qotdi. U bag‘rini yerga berib yotgan sarg‘ish bukri toshni shunday deb atardi. Odatda bola o‘z «tuya»sining yonidan o‘tganda uning o‘rkachini silamasdan o‘tmasdi. Xuddi bobosi dumi cho‘ltoq axta otini shapatilagani kabi, u ham ishning ko‘zini biladigan kishilar singari o‘z «tuya»sining yonidan o‘tib borayotib naridan-beri, sen sabr qilib turasan endi, mening ishim chiqib qoldi, deb uni shapatilab qo‘yardi. Uning xarsang toshida «egar» ham tayyor edi. Yarmi oq, yarmi qora bu chavkar toshdagi egarchada xuddi otda o‘tirgandek o‘tirgan bo‘lardi. Yana «bo‘ri» degan tosh bor – bo‘riga juda o‘xshash qo‘ng‘ir, oq oralagan, yoldor va cho‘ng peshonali. Bola uning oldiga pisib emaklab borardi-da, mo‘ljalga olardi. Lekin eng sevimli tosh, bu suv yuvib ketgan qirg‘oqdagi kattakon xarsang «tank» edi. Qarab tursang «tank» qirg‘oqdan otilib chiqadi-yu, daryoni shovqin-suronga solib, to‘lqinlantirib, ko‘piklantirib yurib ketadigandek. Tanklar kinolarda axir shunday yuradiku, qirg‘oqdan suvga otiladi ketdi! Bola kinolarni kam ko‘rgan, shuning uchun ham ko‘rganlari yodida qattiq o‘rnashib qolgan. Bobosi ba‘zan uni kino ko‘rsatgani tog‘ ortidagi – qo‘shni daradagi xo‘jalikning naslchilik fermasiga olib borardi. Shu sababli ham qirg‘oqda dar-

yoni har qachon kesib o'tishga shay turgan «tank» paydo bo'ldi. Yana boshqa – «yaxshi» va «yomon» toshlar, hatto «ayyor» va «ovsar»lari ham bor.

O'tlar orasida ham – «sevimli», «botir», «hurkak» va «yovuz» hamda boshqa har xillari mavjud edi. Chaqirtikan, masalan, – eng birinchi dushman. Bola u bilan kuniga o'n martalab jang qilgan, chopib tashlagan. Lekin bu jangning oxiri ko'rinmasdi – chaqirtikan hadeb o'saverar va ko'payaverardi. Mana, daladagi pechak gullar, to'g'ri, ular ham yovvoyi, shunga qaramay bular eng aqlli va quvnoq gullardir. Ular ertalab quyoshni hammadan ortiq yayrab qarshi oladi. Boshqa o'tlarga – tong nima, tun nima, baribir. Pechakgullar esa, kun ilishi bilan o'z ochadi, kulib boqadi. Oldin bir ko'zini, keyin ikkinchisini ochadi, shundan so'ng bag'ridagi barcha gullar birin-ketin ochila boshlaydi. Oq, och ko'k, binafsha va yana har xil rangda... Agar ularning oldida sukut saqlab o'tirsang, go'yo bu gullar uyqudan uyg'onib, allanimalar haqida shivirlashayotgandek tuyuladi. Chumolilar ham buni sezadi. Ular ertalabdan pechakgullar huzuriga chopib, quyosh nurlaridan ko'zlarini qisib, gullarning o'zaro nimalar haqidadir shivirlashayotganiga quloq soladi. Balki, ko'rgan tushlarini so'zlashayotgandir?

Kunduzlari, odatda tush vaqtiga borib bola serpoya shiroljinlar g'uj bo'lib o'sgan tomonga jo'nashni yaxshi ko'rardi. Shiroljin baland bo'yli, gulsiz, lekin xushbo'y hidli bo'ladi. Ular yon-veriga boshqa o'simlikni yo'latmay to'da-to'da bo'lib, alohida o'sadi. Shiroljin – sadoqatli do'stdir. Ayniqsa, biror ko'ngilsizlik yuz berib pinhona yig'laging kelganda shiroljin ostidan yaxshi panoh topish mumkin. Ular o'rmon yoqasidagi qarag'ayzorlar singari yoqimli hid taratib turadi. Shiroljinlar quchog'i qaynoq va sokin. Eng muhimi – ular osmonni to'sib qo'ymaydi.

Chalqancha yot-da, osmonni tomosha qilaver. Avval ko‘z yoshlari orasidan hech nimani ajrata olmaysan. Keyinchalik esa, bulutlar suzib ketadi va sen o‘ylayotgan narsalar osmonda, ko‘z oldingda aniq namoyon bo‘la boshlaydi. Bulutlar yaxshi biladi: ko‘ngling ancha noxush, qayoqlargadir jo‘nab qolging yoki uchib ketging keladi, toki seni topolmay oh-voh qilishsin: «Eh bolagina, bedarak ketdi-ya, endi uni qayerdan topamiz», deb kuyib yurishsin. Bunday bo‘lmasligi uchun – sen yo‘qolib qolmasliging va jimgina yotib, bulutlardan zavqlanishing uchun sen nimani istasang bulutlar o‘shanga aylanib qoladi. O‘sha birgina bulutning o‘zidan turli-tuman shakllar yuzaga kela boshlaydi. Faqat bulutlar qanday shaklga kirayotganini ko‘rib bilsang bas.

Shiroljinlar tagi jimjit, ular osmonni to‘smaydi. Shiroljinlar mana shunaqa iliq qarag‘ayzor hidini ufuradi.

U o‘tlar to‘g‘risida ko‘p narsa bilardi. Suv bosadigan pichanzordagi kumushrang supurgi o‘tlarga rahmi kelardi, juda g‘alati-da bu supurgi o‘tlar, havoyi juda. Ularning ipakdek mayin popuklari shamolsiz yasholmaydi. Shamolni kutgani-kutgan, shamol qayoqqa essa, o‘sha yoqqa egilib, xuddi komandaga bo‘ysungandek, yoppasiga salom beradi. Agar yomg‘ir quyib bersa yoki momaqaldirroq boshlanib qolsa bormi, giyohlar qayerga bosh suqishini bilmay qoladi. To‘lg‘anadi, tiz cho‘kadi, yer bag‘irlab qoladi. Oyoqlari bo‘lganda-yu, ehtimol, ko‘z yetgan joygacha qochib qolisharmidi... Yo‘q, ular o‘zlarini mug‘ombirlikka solyapti. Momaqaldirroq tinsin-a, havoyi supurgi o‘tlar yana shamolning hukmida – shamol qayoqqa essa ular ham o‘sha yoqqa egila boshlaydi.

Bola yolg‘iz, jo‘ralarsiz mana shu sodda – bayov narsalar qurshovida yashardi, ko‘chma do‘kongina hamma narsani unutishga, ko‘ringanda chopishga majbur qila

olardi. Shuning uchun ko'chma do'konni ko'rgan zahoti hamma narsani unutib, o'zini o'sha tomonga otardi. Nimasini aytasan, ko'chma do'kon – bu senga allaqanday tosh yoki o'tlar emas. Unda kishining jonidan bo'lak hamma narsa bor!

Bola uyiga yetib kelganida ko'chma do'kon ham orqa tomondan hovliga yaqinlashib qolgan edi. O'rmon xo'jaligi qorovulxonasiga qarashli bu uylar daryoga qaratib solingan. Hovlilar qiyalab qirg'oqqa tutashar, daryoning narigi qirg'og'ida esa o'rmon suv yuvgan jar chetidan boshlanib, toqqa qarab ko'tarilib ketar edi. Shuning uchun ham o'rmon xo'jaligiga qarashli qorovulxonaga yo'l uylarning orqa tomonidan aylanib kelardi. Bola o'z vaqtida yetib kelmaganida ko'chma do'kon kelganini hech kim bilmay qolardi.

Bu payt erkaklardan hech kim yo'q, hammalari ertalaboq tarqab ketishgan, ayollar uy ishlari bilan mashg'ul edi. Bola ochiq turgan eshiklarning oldidan quloqni qomatga keltirib qichqirib o'tdi:

– Keldi! Mashina-magazin keldi!

Ayollar tipirchilab qolishdi. Yashirib qo'ygan pullarini topish uchun yugurib qolishdi, uylaridan otilib chiqqanlaricha bir-birlaridan o'zib ketishdi. Mashina oldiga chopishdi, hatto buvisi uni maqtab qo'ydi:

– Ko'zi o'tkir-da, bizning bolaning!

Bola ko'chma do'konni o'zi boshlab kelganday boshi osmonga yetgan edi. Bu xushxabarni ularga u yetkazgani, birga hovlidan chopib chiqqani, eshigi ochiq turgan ko'chma do'kon oldida ular bilan tiqilishib turganidan xursand edi. Lekin ayollar bu yerda uni tez unutib qo'yishdi. Unga qarashga vaqt bormidi? Ming xil mol – ko'z qamashadi. Ayollar bor-yo'g'i uch kishi: buvisi, bu yerning eng katta-kon kishisi – o'rmon qorovuli O'razqulning xotini Bekey

(Bekey – onasining opasi, unga xola) va yordamchi ishchi Saydahmadning xotini yoshgina Guljamol qizchasini ko‘tarib olgandi. Bor-yo‘g‘i uch ayol. Lekin ular hovliqib, mollarni shunday titib tashlashdiki, oxiri sotuvchi ularning navbat kutishini va hammalari baravariga javramasliklarini talab qilishga majbur bo‘ldi.

Ammo uning so‘zi ayollarga unchalik ta’sir qilmadi. Avval boshda ular bor narsani bir chekkadan tortqilay boshlashdi, keyin tanlashga tushishdi, oxiri tanlaganlarini ham qaytarishdi.

Bir chetga olib qo‘yishadi, o‘lchashadi, bahslashi-shadi, shubhalanib, bir so‘ragan narsalarini o‘n qaytalab so‘rashadi. Biri yoqmaydi, ikkinchisi qimmat, uchinchisi-ning rangi unchamas... Bola bir chetda turardi. U zerikdi. Zero u kutgan g‘aroyib narsa yo‘qqa chiqqan, tog‘ yo‘lida ko‘chma do‘konni birinchi bor ko‘rgandagi quvonchi g‘oyib bo‘lgandi. Ko‘chma do‘kon kutilmaganda har xil lash-lushlar tiqilgan oddiy mashinaga aylanib qoldi.

Sotuvchining qovog‘i solina boshladi: bu xotin-xalaj biron narsa sotib olish uchun to‘planishganga o‘xshamaydi. Tog‘ oshib, buncha uzoq manzilga nima uchun ham keldi-a?

Shunday bo‘ldi ham. Ayollar shaxtlaridan qaytib shalvirab qolishdi. Biroz charchaganday ham bo‘lishdi. Negadir, bir-birlarining oldidami yoki sotuvchi oldidami, o‘zlarini oqlashga tushishdi. Buvi birinchi bo‘lib, puli yo‘qligidan shikoyat qildi. Puli yo‘qning – xaridi yo‘q. Bekey xola eri yo‘qligi sababli kattaroq xarid qilishga botina olmadi. Bekey xola olamdagi hamma ayollar ichra eng baxtsiz – sababi, farzandi yo‘q. Shuning uchun eri O‘razqul mast bo‘lganida uni do‘pposlaydi, bundan bobo ham jabr tortadi: axir Bekey uning qizi-da, Bekey xola mayda-chuyda va ikki shisha aroq oldi. Bekorga oldi,

o‘ziga jabr. Buvi o‘zini tutib turolmadi. Sotuvchi eshitmasin deb pichirlab so‘radi.

– Nega o‘z boshingga o‘zing baloni sotib olyapsan?

– O‘zim bilaman,— qisqa javob qildi Bekey xola.

– Ahmoq,— yana ham sekinroq, lekin badxohlik bilan shivirladi buvi. Sotuvchi bo‘lmaganidami, Bekey xolaning boplab adabini berardi. E-he, ularning qarg‘ashganini bir ko‘rsangiz...

Ularning joniga yosh juvon Guljamol ora kirdi. U o‘zining Seydahmadi shaharga tushishga tayyorlanayotganini, pulsiz shaharga borib bo‘lmasligini, shu sababdan pul sarf qilolmasligini sotuvchiga tushuntira ketdi.

Shu tariqa ular ko‘chma do‘kon oldida ivirsib turishdi-turishdi-da, sotuvchi aytgandek, «uch pul»ga narsa xarid qilib, uylariga tarqalib ketishdi. Shu ham savdo bo‘ldimi axir? Sotuvchi jo‘nab ketgan ayollarning orqasidan tupurib qolarkan, tezroq rulga o‘tirib jo‘nab ketish uchun qo‘qitib tashlangan mollarini yig‘ishtira boshladi. Shu payt bolaga ko‘zi tushdi.

– Nimaga turibsan, shalpang quloq? – so‘radi u. Bola-ning quloqlari osilgan, bo‘yni ingichka, boshi katta va yum-yumaloq edi.— Biron nima olasanmi? Olsang, tezroq kel bo‘lmasa hozir yopaman. Puling bormi?

Sotuvchi shunchaki o‘zi, bekorchilikdan so‘radi, lekin bola uzrli javob qildi:

– Yo‘q, amaki, pulim yo‘q,— deb bosh chayqab qo‘ydi

– Men bo‘lsam puling bormi deb o‘ylabman, – soxta ishonchsizlik bilan gap qotdi. – Siz bu yerdagilar ham-mangiz boysizlar, lekin o‘zlaringni kambag‘alga solib yurasizlar... Cho‘ntagingdagi nima u, pul emasmi, axir?

– Yo‘q, amaki, – dedi bola oldingidek samimiy va jiddiylik bilan yirtiq cho‘ntagini ag‘darib ko‘rsatarkan (ikkinchisi tikib tashlangandi).

– Demak, pullaring tushib qolibdi-da. Chopgan joylaringni qidir. Topasan.

Ular jim qolishdi.

– Kimning bolasisan?– yana so‘roqqa tuta boshladi sotuvchi. – Mo‘min cholnimi, a?

Bola bosh irg‘ab javob qildi.

– Nabirasi bo‘lasanmi?

– Ha, – bola yana bosh silkidi.

– Onang qayoqda?

Bola hech nima demadi. Uning bu haqda gapirgisi kelmasdi.

– Onang o‘zi haqida hech xabar bermaydimi? O‘zing bilmaysanmi?

– Bilmayman.

– Otangni-chi? Uni ham bilmaysanmi?

Bola jim qoldi.

– E, og‘ayni, qanaqasan o‘zing, hech nimani bilmaysan, – hazilomuz o‘pka qildi sotuvchi.– Ha, mayli, agar shunday bo‘lsa... Ushla. – U bir siqim konfet uzatdi. – Sog‘ bo‘l.

Bola iymanib turardi.

– Ol, ol. Meni yo‘ldan qo‘yma. Ketishim kerak. Bola konfetlarini cho‘ntakka solib, ko‘chma do‘konni yo‘lga kuzatib qo‘yish uchun mashina orqasidan chopishga shaylandi. U o‘ta baroq, tanbal ko‘ppagi Baltekni yoniga chaqirib oldi. O‘razqul hamisha uni otib tashlayman, deb do‘q qilib yuradi: bunday ko‘ppakni boqishning nima keragi bor. Bobosi har doim avval bironta ovcharka topish kerak, Baltekni esa biror joyga eltib tashlash lozim, deb sabr qilishni so‘raydi. Baltekning qornidan bo‘lak tashvishi yo‘q. To‘ysa – uxlar, och bo‘lsa, o‘zinikimi, begonami, farq qilmay, duch kelgan kishiga tama bilan suykalanar edi.

Mana shunaqa ko'ppak edi Baltek. Ba'zida zerikanidan mashina orqasidan chopib qolardi. To'g'ri, uzoqqa bormasdi. Jinday, chopgach, orqasiga qaytardi. Dardisar it. Lekin baribir, it bilan chopish yolg'iz chopishdan yuz marta ma'qul. Har nima bo'lmasin, it-da.

Bola, sotuvchi ko'rmasin deb, sekingina Baltekka bitta konfet tashladi. «Bilib qo'y, – ko'ppakni ogohlantirib qo'ydi u, – uzoq chopamiz». Baltek unga osilib, dumini likillatardi: yana umidvor edi. Lekin bolaning boshqa konfet tashlagisi yo'q edi: axir sotuvchini xafa qilib qo'yishi mumkin, u bir siqim konfetni itga bergani yo'q-ku.

Xuddi shu mahal lop etib bobo kelib qoldi. Chol asallari qutilari tomonga ketgandi. U yerdan uylar orqasida nimalar bo'layotgani ko'rinmasdi. Ish o'ngidan keldi, bobo ayni mahalda ko'chma do'kon ketmay turib yetib keldi. Tasodif. Aks holda nabiraga portfel nasib qilmagan bo'lardi. Shu kuni bolaga baxt kulib boqdi.

Ko'pni ko'rgan kishilar keksa Mo'minni – Mo'min chaqqon deb atashardi. Bu atrofda uni hamma tanirdi, u ham hammani bilardi. U ochiq ko'ngilligi, hatto sal-pal biladigan odamiga ham biron yaxshilik qilishga tayyorligi, har kimning xizmatiga hozir-u nozirliги, hammaga sadoqati va xushmuomalaligi tufayli shunday laqab olgandi. Ammo, tillani tekin tarqatishganda hech kim uchun qadri qolmaganidek, uning jonbozligining qadriga ham hech kim yetmasdi. Uning yoshidagi kishilarga qanday hurmat va izzatda bo'lishmasin, Mo'minga hech kim bunday munosabatda bo'lmasdi. U bilan betakalluf muomala qilishardi. Bug'u avlodining mashhur oqsoqollaridan birortasining ulug' ma'rakalarida – Mo'min bug'u avlodidan bo'lib, bu bilan g'oyatda faxrlanar va o'z qabiladoshlaridan birortasining ma'rakasidan qolmasdi – unga mol so'ydirishar, martabali mehmonlarni qarshi olib, otdan tushirish, choy

uzatish-u, o'tin yorib, suv keltirishgacha hamma ishni unga topshiraverishardi. Turli tarafdin son-sanoqsiz mehmonlarni kutib olish lozim bo'lgan bunday katta ma'rakalarda ozmuncha tashvish bo'ladimi? Mo'minga nima xizmat buyurilmasin, u ana-mana deguncha barini saranjom sarishta qilar, eng muhimi – boshqalardek bo'yin tovlavermasdi. Bu tumonat mehmonlarni kutib va ovqatlantirib jo'natishi lozim bo'lgan ovul yoshlari Mo'minning bu ishlarni qanday joyiga qo'yayotganini ko'rib qoyil qolishardi:

– Mo'min chaqqon bo'lmasa, biz nima qilardik-a?

Ba'zida esa, o'z nabirasi bilan uzoqdan kelgan chol choyxonachi yigitga qarashib ketardi. Mo'minning o'rnida boshqa odam bo'lganda bu ishni haqorat deb bilardi, lekin Mo'min parvo ham qilmaydi.

Keksa Mo'min chaqqonning mehmonlarga yelib-yugurib xizmat qilishi hech kimni ajablantirmas – shuning uchun ham o'z nomi bilan Mo'min chaqqon-da. Mo'min chaqqon bo'lishiga o'zi sababchi. Agar chet odamlardan birontasi ajablanib,– hey qariya, nega xotinlarga dastyorlik qilib yuribsan, bu ovulda yosh yigitlar qurib ketganmi, – deb qolguday bo'lsa, Mo'min shunday javob qilardi:

– Marhum mening og'am edi (u bug'u avlodining hammasini o'z og'asi sanardi. Lekin boshqa mehmonlar uchun ham ular yot emas, «og'a» edi). Ularning ma'rakasida men xizmat qilmasam kim xizmat qiladi? Biz, bug'u avlodi, bosh onamiz – Shoxdor ona bug'udan tarqalganimizdan buyon ana shundaymiz. Karomatli Shoxdor ona bug'u esa, bizga tirikda ham, o'likda ham do'stlikni vasiyat qilib qoldirgan.

Mo'min chaqqon mana shunaqa odam edi!

Keksa ham, yosh ham uni «san»lab gapirar, qaltis hazil ham qilaverishardi – chol beozor edi, u bilan hisoblashma-

sa ham bo‘laverardi – chol bezabon edi. Biz hurmatini talab qilishning uddasidan chiqmagan kishini odamlar oyoq osti qilaveradi, deb bekorga aytishmagan-da. U shuning uddasidan chiqmasdi.

Uning qo‘li gul edi. Duradgorlik, egarchilik qilardi, yoshligidanoq pichan g‘aramlashning ustasi edi, xo‘jalik uchun shunday g‘aramlar yasardiki, qishda ularni buzishga ko‘z qiymasdi: yomg‘ir uning ustidan xuddi g‘ozning patida sirg‘angandek silliq tushar, qor esa tomning ikki nishabiga tushgandek tushib ketardi. Urushda mehnat frontida Magnitogorskda zavodlarning g‘ishtini terdi. Qaytib kelgach, qorovulxonada yog‘och uy qurdi, o‘rmonchilik bilan mashg‘ul bo‘ldi. Yordamchi ishchi bo‘lib hisoblan-sa ham, aslida, o‘rmonga ko‘z-quloq edi, uning kuyovi O‘razqulning esa umri ko‘pincha mehmondorchilik bilan o‘tardi. Boshliqlar bostirib keldimi, bas, O‘razqul ularni darhol o‘rmonga boshlar, ov uyushtirar, xullas, hamma narsaga mutasaddilik qilardi... Mollarga ham Mo‘min qar-rar, asalarilar ham uning bo‘ynida edi. Mo‘minning butun umri, erta tongdan qora kechgacha ishda, tashvishda o‘tdi, lekin hurmat talab qilishni o‘rganolmadi.

Mo‘minning tashqi ko‘rinishi ham mo‘ysafid keksalarga o‘xshamasdi. Sipogarchiligi ham, jiddiyligi, badjahlligi ham yo‘q. Oq ko‘ngil edi u. Uning qadr top-maydigan bu insoniy xususiyatini bir qarashdayoq payqab olsa bo‘lardi. Bunday qismat hamisha unga: «Oq ko‘ngil bo‘lma, yovuz bo‘l! Mana, senga oqibat! Yovuz bo‘l!» deb ta’kidlab kelsa ham, u o‘z xushfe‘lligini tashlamay-di. Uning yuzlari kulimsirab turar, ajinlari qat-qat edi. Ko‘zlari esa har doim: «Nima istaysan? Biror og‘iringni yengil qilaymi? Men tayyorman, faqat aysang bas, nima-ga muhtoj-san? – degandek mo‘ltirab turardi.

Burni ham yumshoq, oʻrdaknikiday yalpoq, bami-soli kemirchagi yoʻqday. Boʻyi ham koʻp baland emas, oʻsmirlarday chaqqongina chol. Soqol nima degan gap – shu ham nasib qilmagandi. Qip-qizil koʻsa. Yaydoq iyagida ikki-uchtagina sariq tuk bor, xolos. Bor-yoʻq soqol shu.

Bot-bot yoʻlda basavlat cholga duch kelasan-u soqoli koʻksiga tushgan, keng-moʻl poʻstinining yoqasiga serbar barra qoplangan, boshida qimmatbaho telpak, ostida egarlari kumushdan argʻumoq – bir qarasang donishmand, bir qarasang paygʻambar, bunday kishiga taʼzim qilgani hech tortinmaysan, bunday kishi hamma joyda izzatda! Moʻmin esa, faqat Moʻmin chaqqon boʻlib tugʻilgan. Ehtimol, uning yolgʻiz ustunligi shunda ediki, u qanday oʻtirdim, bilib gapirdimmi, qanday javob qildim, qanday kulimsiradim deb tashvishlanmas, birovlarining oldida obroʻsi toʻkilishidan choʻchimasdi. Moʻmin mana shu maʼnoda, oʻzi sezmagan holda, kamdan-kam uchraydigan baxtli odam edi. Koʻp odamlarni kasallik emas, oʻz nazdida oʻzini oʻzligidan kattaroq qoʻyishdek xudbinlik, alamzadalik balosi kemirib ado qiladi. (Dono, boobroʻ, xushroʻy, buning ustiga qattiqqoʻl, adolatli va jasur degan nom chiqarishni kim istamaydi?..)

Moʻmin esa, bunday emasdi. U afandi feʼl edi va unga afandiga muomala qilgandek muomala qilishardi.

Faqat bir narsa Moʻminni qattiq xafa qilishi mumkin edi: birontasining maʼrakasini oʻtkazish uchun qarindoshlar toʻplanadigan kengashga uni chaqirishni unutilib qoʻyishsa... U qattiq ranjir va buni unutilmay azob chekardi, gap – uni chetlab oʻtganlarida emas, u kengashda baribir hech nimani hal qilmas, faqat qatnashardi, xolos. Buning boisi qadimiy urf-odatning poymol boʻlgani edi.

Moʻminning oʻz tashvishlari bor, u bularning azobini tortardi, oqshomlarni koʻz yoshi bilan oʻtkazardi.

Begonalar bundan deyarli xabarsiz. Yaqin kishilari esa, bilishardi.

Mo‘min nabirasini ko‘chma do‘kon oldida ko‘rgandayoq uning nimadandir xafa ekanligini darhol fahmladi. Sotuvchi musofir bo‘lgani uchun chol dastlab u bilan so‘rashdi. Egardan tezgina sakrab tushib, darhol ikki qo‘lini sotuvchiga uzatdi:

– Assalomu alaykum, katta savdogar! – dedi u yarim hazil, yarim chin. – Karvoning omon-eson yetib keldimi, savdo-sotig‘ing yaxshi bo‘lyaptimi? – Mo‘min ochiq ko‘ngillik bilan sotuvchining qo‘llarini silkitdi. – Qancha suvlar oqib o‘tdi ko‘rismaganimizdan beri. Xush ko‘rdik!

Sotuvchi uning so‘zlari va ko‘rimsiz kiyim-boshi ustidan takabburona kulib qo‘ydi – o‘sha-o‘sha beso‘naqay kirza etik, kampir tikkan bo‘z ishton, titilib ketgan kamzul, yomg‘ir va oftobda sarg‘ayib ketgan kigiz qalpoq. Sotuvchi Mo‘minga javob qildi:

– Karvon but. Faqat shunisi chatoqki, savdogar bu yoqqa kelganda, dumingizni tutqazmaysiz, o‘rmonga, qirga qochasiz. Xotinlaringizga bir tiyinni o‘n joyidan tugib saqlab qo‘yishni tayinlaysiz. Bu yerda molni uyub tashlasang ham biron kishi bir tiyin chiqargisi kelmaydi.

– Aybga qo‘shma, qadrdon, – xijolatomuz kechirim so‘radi Mo‘min. – Sening kelishingni bilganimizda, ketmasdik. Pulni aytadigan bo‘lsang, yo‘qni yo‘ndirib bo‘lmaydi. Mana kuzda kartoshkalarni sotamiz...

– Gapir-a, – uning so‘zini bo‘ldi sotuvchi. – Siz qurumsoq boylarni yaxshi bilaman. Tog‘da yashaysiz, yer, pichan istaganingcha. Chor atrofiging o‘rmon – uch kunda aylanib chiqolmaysan. Moling bormi? Asalaring bormi? Hammasi bor. Bir tiyin ustida esa azon aytasan. Mana, xarid qil, shoyi ko‘rpa, tikuv mashinasidan bitta qoldi...

– Xudo haqqi, bunaqa pul yo‘q menda,— o‘zini oqladi Mo‘min.

– Shu gaplarimga ishonadi deb o‘ylaysanmi? Qurum-soq chol, pul yig‘asan. Xo‘sh, qayerga olib ketasan?

– Xudo haqqi, yo‘q. Shoxdor ona bug‘u haqqiga qasam ichaman!

– Hay, mayli, chiy baxmal ol, yangi shim tikdirib olasan.

– Olgan bo‘lardim, Shoxdor ona bug‘u haqqi!

– E-e, sen bilan tortishib o‘tirishdan foyda yo‘q, – sotuvchi qo‘l siltadi.— Bekor kelibman. O‘razqul qayoqda?

– Ertalab barvaqt Oqsoyga ketgandi. Cho‘ponlarda ishi bor...

– Mehmondorchilikda yurgan chiqar,— o‘zicha tushungan bo‘ldi sotuvchi.

Noqulay jimlik cho‘kdi.

– Sen xafa bo‘lmagin, chirog‘im,— yana gap boshladi Mo‘min. – Kuzda, xudo xohlasa, kartoshkani sotamiz...

– Kuzgacha uzoq.

– Bunday bo‘lsa, kechirgin. Xudo xayringni bersin, uyga kir, choy ichib ketasan.

– Choy ichgani kelganim yo‘q, – rad etdi sotuvchi.

U furgonning eshikchasini yopib turib, cholning yonida ko‘ppagining qulog‘idan ushlab mashina orqasidan chopishga shay bo‘lib turgan bolaga ko‘zi tushdi-da, dedi:

– Hech bo‘lmasa portfel olgin. Bola hademay maktabga borar, albatta? Yoshi nechada?

Mo‘minga bu maslahat ma‘qul tushdi: hafsalasi pir bo‘lgan sotuvchidan nimadir xarid qilishi shart edi, qolaversa, nabirasiga chindan ham portfel kerak, bu yil kuzda maktabga boradi.

– To‘g‘ri aytasan,— bezovtalanib qoldi Mo‘min,— mening xayolimda ham yo‘q edi. Bo‘lmasa-chi, yetti-sakkizga chiqdi. Qani, bu yoqqa kel,— nabirasini chaqirdi u.

Bobo choʻntagini kovlashtirib, yashirib yurgan besh soʻmlikni chiqardi. Koʻpdan beri yonida yurgan boʻlsa kerak, gʻijimlanib ketibdi.

– Ushla, shalpang quloq, – sotuvchi bolaga ayyorona koʻz qisib portfelni uzatdi. – Endi oʻqishni qotirgin. Xat-savodingni chiqarmasang, bobong bilan mana shu togʻlarda abadiy qolib ketasan.

– Oʻqiydi! Uning zehni oʻtkir, – qaytimni sanarkan, javob qildi Moʻmin. Keyin yangi portfelni avaylab ushlab turgan nabirasiga koʻz yugurtirdi-da, uni bagʻriga bosdi. – Mana, yaxshi boʻldi. Kuzda maktabga borasan, – deb qoʻydi sekingina.

Bobosi qadoq qoʻlini bolaning boshiga mayingina qoʻydi. Shu dam bolaning tomogʻiga nimadir tiqilgan-day boʻldi va qotma bobosi kiyimlarining oʻziga tanish hidi dimogʻiga urildi. Undan quruq pichan va mehnatkash kishining ter hidi kelardi. Sadoqatli, ishonchli, moʻtabar kishi u. Ehtimol, yer yuzida bolani jon-dilidan yaxshi koʻradigan, aqllilik balosiga uchragan kishi – Moʻmin chaqqon deb atalgan bu chol shunday sodda, afandi feʼl edi... Xoʻp, nimasi yomon buni? Har nima boʻlmasin, oʻz bobong boʻlgani yaxshi.

Cheksiz quvonchga toʻlishini bola xayoliga ham keltirmagandi. Shu paytgacha maktab haqida oʻylab koʻrmagandi. Shu paytgacha faqat bobosi bilan bugʻu avlodidan mashhur keksalarning maʼrakasiga borganida – togʻlar ortidagi Issiqkoʻlda qishloqlaridan maktabga qatnagan bolalarni koʻrgandi.

Bola shu ondan boshlab portfeldan ayrilmay qoldi. Shodligidan terisiga sigʻmay maqtanib qorovulxonaning butun hovlisini aylanib chiqdi. Avval buvisiga koʻrsatdi. Mana, bobom olib berdi! Keyin Bekey xolasiga koʻrsatdi. U ham portfelni koʻrib xursand boʻldi va bolani maqtab qoʻydi.

Bekey xolaning xushnud damlari kamdan-kam boʻlardi. Koʻpincha gʻamgin va tajang yurar, jiyaniga eʼtibor ham qilmasdi. Bunga vaqti ham boʻlmasdi. Uning oʻz dardi bor. Buvisi, farzandi boʻlganda butunlay oʻzgacha yurardi, derdi. Eri – Oʻrazqul ham, Moʻmin bobo ham hozirgiday emas, balki boshqacha odam qiyofasida yurgan boʻlardi. Uning ikkita qizi Bekey xola va bolaning onasi – boʻlsa-da, baribir, cholga ogʻir edi; oʻz bolang boʻlmasa – bir balo, bolangda bola boʻlmasa – ming balo. Buvisi shunday deb zorlanadi. Kim bilsin...

Bola Bekey xolasidan soʻng olgan narsasini koʻrsatish uchun yoshgina Guljamol bilan uning qizchasi oldiga yugurdi. Bu yerdan esa pichan oʻrayotgan Seydahmad oldiga tushib ketdi. Jigar rang «tuya» oldidan chopib oʻtarkan, uning oʻrkachlariga urib qoʻyishga ham vaqti boʻlmadi, «egar» yonidan, «boʻri» va «tank» yonidan oʻtib, keyin qirgʻoq boʻylab yugurib borardi. Yopishqoq butazor orasidagi soʻqmoq yoʻldan chopib oʻtdi. Soʻngra esa oʻtloqdagi uzun yoʻlakdan Seydahmadning oldigacha chopqillab keldi.

Bugun bu yerda Seydahmadning yolgʻiz oʻzi edi. Bobo allaqachon oʻzining tegishini, bir yoʻla Oʻrazqulning ham tegishini oʻrib qoʻygandi. Pichanni ham allaqachon tashib boʻlishdi – buvisi bilan Bekey xola tashib turdi, bobosi bosaverdi, u esa bobosiga yordamlashdi. Molxonaning oldiga ikkita gʻaram uyishdi. Bobosi ularni shunday ixcham bosdiki, bir tomchi yomgʻir ham oʻtmasdi. Gʻaramlar xuddi taroq bilan tarab qoʻyilgandek silliq edi. Har yili shu. Oʻrazqul pichanga qoʻlini urmaydi, hammasi qaynotasining boʻynida – har holda u amaldor. – Istasam, – deydi u, – senlarni bir zumda ishdan haydab yuboraman. – U bobo bilan Seydahmadga shunday doʻq qilardi. Bu ham mastlikning kasofati. Boboni haydab boʻpti. Unda kim

ishlaydi? Bobosiz ishlab ko'rsinchi! O'rmonda ish oshib-toshib yotibdi, ayniqsa, kuzda. Bobom aytadiki, o'rmon qo'y suruvi emas, tarqalib ketmaydi, lekin tashvish undan oz emas. Shunga ko'ra o't tushsa yoki tog'dan sel quyilsa bormi – daraxt bir yoqqa sakray olmaydi, joyidan qo'zg'almaydi, turgan joyida nobud bo'laveradi. Kimki daraxtlarni asrab qololsa, o'sha haqiqiy o'rmonchi bo'la oladi. O'razqul Seydahmadni haydab bo'pti, unday yuvosh odam bormi. Hech nimaga aralashmaydi, talashib-tortishmaydi. Biroq Seydahmad har qancha yuvosh, baquvvat yigit bo'lmasin, yalqov, uyquni yaxshi ko'radi. O'rmonchilikka ham shu vajdan kelib qolgan. Bobo, bunday yigitlar sovxozda mashina quvib, traktorda yer ag'darib yurishibdi, deb kuyinadi... Seydahmad esa tomorqasidagi kartoshkani sho'raga bostirib yubordi. Guljamolning bir o'zi qo'lda bolasi bilan tomorqada ishlashiga to'g'ri keldi.

Seydahmad pichan o'rimini ham kechiktirib yubordi. Bobo hatto o'tgan kuni uni koyib berdi. «O'tgan qishda,– dedi u, – senga emas, mollarga ichim achidi. Shuning uchun pichan berdim. Agar yana men keksa cholning pichaniga ko'z tikadigan bo'lsang, hoziroq ayta qol, sen uchun ham o'rishga tayyorman».

Gap ta'sir qildi, Seydahmad bugun ertalabdan o'rimga tushib ketdi.

Orqadan kelayotgan qadam tovushini eshitib, Seydahmad qayrildi, ko'ylagining yengi bilan yuzini artidi.

– Nimaga kelyapsan? Meni chaqirishyaptimi?

– Yo'q. Portfel oldim, mana. Bobom olib berdi. Men maktabga boraman.

– Shunga shunchalik chopib keldingmi? – Seydahmad xaxolab kuldi. – Mo'min boboning esi kirarli-chiqarli bo'lib qolgan, – u barmog'ini chakkasiga bosib aylantir-

di, – sen ham shunaqa chog‘i! Qani qanaqa portfel? – u qulfchasini shiqillatib, portfelni u qo‘lidan bu qo‘liga oldi-da, kallasini liqillatgancha kulimsirab qaytarib berdi. – To‘xta,– xitob qildi u, sen qaysi maktabga ham borarding? Qayerda senga maktab tayyor turibdi?

– Qayerda bo‘lardi? Fermadagi-da.

– Jilisoyga qatnamoqchimisan? – hayratlandi Seydahmad. – Axir u yoqqa tog‘ osha besh kilometrcha yurish kerak, bundan kam emas.

– Bobom, otda olib borib kelaman, dedi.

– Har kuni u yoqqa borib, bu yoqqa kelarkanmi? Esi-ni yebdi chol. Uning o‘zini ham o‘qitish kerak. Sen bi-lan bir partaga o‘tiradi, dars tugadimi – qaytaveradi. – Seydahmad Mo‘min boboni nabirasi bilan bir partada o‘tirishini ko‘z oldiga keltirib qotib-qotib kuldi.

Bola o‘yga tolib jim qoldi.

– Ha, men buni shunchaki kulgu uchun aytyapman-da! – tushuntirdi Seydahmad.

U bolaning burniga og‘ritmaygina chertib, boshidagi bobosining furajkasini tortib, qoshi ustiga bostirib qo‘ydi. Mo‘min o‘rmon mahkamasining odatdagi furajkasini ki-yishga or qilardi («Nima, men biron-bir boshliqmanmi? Men o‘zimning qirg‘iz qalpog‘imni boshqa hech qanaqasiga al-mashmayman»). Yozda ham Mo‘minning boshida qora sidirg‘a satin bilan hoshiyalangan yo‘l-yo‘l oq qalpoq – al-misoqdan qolgan eski kigiz qalpoq, qishda ham shunday daqqiyunusdan qolgan teri taqiya bo‘lardi. O‘rmon ish-chilarining odatdagi yashil-furajkasini u nabirasiga berardi.

Seydahmadning yangilikni masxaraomuz qarshi oli-shi bolaga yoqmadi. U xo‘rmayib furajkasining soyaboni-ni manglayi ustiga ko‘tardi va Seydahmad yana burniga chertmoqchi bo‘lganda boshini burib g‘ijindi:

– Tegishma!

– Obbo sen-e, jahling tez ekan-ku! – miyig‘ida kuldi Seydahmad. – Ha, sen xafa bo‘lmay qo‘ya qol. Portfeling ajoyib. – Keyin uning yelkasiga qoqib qo‘ydi. – Endi tuyog‘ingni shiqillat. Hali men ancha-muncha o‘rishim kerak...

Seydahmad kaftiga tufladi-da, yana o‘rishga tushib ketdi.

Bola esa yana chopganicha o‘sha so‘qmoqdan, yana o‘sha toshlar yonidan uyga qaytdi. Toshlar bilan ovunishga hali-beri vaqti yo‘q edi. Portfel – jiddiy narsa.

Bola o‘z-o‘zi bilan so‘zlashishni yaxshi ko‘rardi. Lekin bu safar o‘ziga emas, portfeliga so‘z qotdi: «Sen uning gapiga ishonma, bobom unaqa emas. Uning sira shumligi yo‘q, shuning uchun ham undan kulishgani-kulishgan. Chunki quvlik-shumlikni bilmaydi. U biz ik-kalamizni maktabga olib borib yuradi. Sen hali maktab qayerdaligini bilmaysan-a? U unchalik uzoq emas. Men senga uning qayerda ekanligini ko‘rsataman. Biz unga Qorovultog‘dan durbinda qaraymiz. Men yana, senga oq kemani ko‘rsataman. Faqat biz avval molxonaga kirib chiqamiz. U yerga durbinimni yashirib qo‘yganman. Men unda buzoqchamni kuzatib turishim kerak, lekin men, har kuni oq kemani ko‘rishga chopaman. Buzog‘imiz katta bo‘lib qoldi, tortib ketsa to‘xtatolmaysan, sigirni emib qo‘yadigan odat chiqardi. Sigir uning onasi, sutini undan ayarmidi. Tushundingmi? Onalar hech qachon hech ni-mani ayashmaydi. Mana, Guljamol shunday deydi, uning qizchasi bor... Tezda sigirni sog‘ib bo‘lishadi, keyin biz buzoqni yaylovga haydaymiz. O‘shanda biz Qorovultoqqa chiqamiz-da, tog‘dan turib oq kemani ko‘ramiz. Men axir durbin bilan ham xuddi ana shunday gaplashaman. Endi biz uchtamiz – men, sen va durbin...»

U shu zaylda uyga qaytdi. Portfel bilan gaplashish unga juda yoqib qoldi. U bu suhbatni davom ettirib, hali portfeliga noma'lum bo'lgan o'zi haqidagi voqealardan so'zlab bergisi kelib turganda, unga xalaqit berishdi. Yon tomonda otning dupur-dupuri eshitilib qoldi. Qishloq tarafdin bo'z otliq kelardi. Bu O'razqul. U ham uyga qaytayotibdi. Uning o'zidan boshqa hech kimga minishga ruxsat etmaydigan Olabosh bo'z otiga to'y-hashamlarda uriladigan mis uzangili egar urgan ko'krak qayishlari tortilib, qo'ng'iroqli popukchalar osilgandi.

O'razqulning qalpog'i ensasiga surilib tushib, soch qoplagan bir enli qizil past manglayi ochilib qolgan. Issiq elitgan uni. Rahbarlar kiyadigan nusxadagi uncha kelishtirib tikilmagan chiy baxmal kitelining tugmalari boshdan-oxirigacha yechilib ketgandi. Oq ko'ylagi kamari tagidan chiqib yotardi. Qorni to'q, kayfi baland. Bundan sal oldin mehmonda o'tirib, qimizga to'yan, burnidan chiqqancha go'sht yegan edi.

Yon-atrofidagi cho'ponlar va yilqichilar yozda yaylovga kelishlari bilanoq O'razqulni tez-tez mehmonga chaqirishardi. Uning eski oshna-og'aynilari bor edi. Lekin bu takliflar tama bilan qilinardi. O'razqul kerakli odam. Ayniqsa, tog'da yashab uy qurmoqchi bo'lganlar uchun u judayam kerak: molni tashlab biron yerga ketolmaysan, qurilish materiallarini qayerdan qidirasan, birinchi navbatda o'rmonga kelishga majbursan. O'razqulning ko'nglini topsang, qarabsanki, daraxt kesish taqiqlangan o'rmondan ikkita-uchta yog'ochni tanlab olib ketasan-da.

Aks holda, tog'da bir umr molning orqasidan sarson-sargardon bo'lib yuraverasan, uy qurishing ham bir umr cho'ziladi...

Lohas bo'lgan karaxt O'razqul xrom etigining uchini uzangiga ehtiyotsiz tirab, egarda mudrab borardi.

Bola qo‘lidagi portfelini silkitib ro‘parasidan chop-qillab chiqib qolganda, bu tasodifdan uning otdan uchib ketishiga sal qoldi.

– O‘razqul amaki, portfelimni ko‘ring! Men maktabga boraman. Mana mening portfelim!

– Obbo palakat-e!– O‘razqul seskanib jilovni tortarkan, koyiy boshladi.

U bolaga uyqu aralash qizargan, shishgan, shirakayf ko‘zlarini tikdi:

– Nima qilib yuribsan, qayoqdan kelyapsan?

– Uyga ketyapman. Portfelimga qarang, uni Seydahmadga ko‘rsatib kelyapman, – dedi bola ming‘irlab.

– Mayli, o‘ynayver, – to‘ng‘illadi O‘razqul va egarda omonatgina tebranib yo‘lida davom etdi. U o‘z taqdiridan ranjib yurgan, xudo uni farzand dog‘ida kuydirib, boshqalarga saxiylik bilan besh-o‘ntalab bola berib qo‘ygan bir paytda, bu ahmoqona portfel-u, ota-onasi tashlab ketgan, xotiniga jiyan bo‘lmish bu bola bilan qanchalik ishi bor...

O‘razqul pishillab, xo‘rsinib qo‘ydi. Afsus-nadomat va qahr-u g‘azabdan u bo‘g‘ilib borardi. U ich-ichidan ezilardi, negaki umri zoye o‘tyapti, shularni o‘ylaganda, befarzand xotiniga nisbatan g‘azabi qaynab-toshardi. Buning bariga o‘sha la‘nati xotini aybdor, mana bir necha yildirki tug‘mayapti...

«Shoshmay tur hali!» – O‘razqul go‘shtdor mushtlarini siqib, xayolan do‘q urdi va ho‘ngrab yig‘lab yuborishdan o‘zini arang tutib qoldi. U uyga yetishi bilan xotinini tutib urishni bilardi. O‘razqul mast bo‘lganda hamisha shunday qilardi; bu ho‘kiz tabiat erkak g‘am va jahldan aqlini yo‘qotib qo‘yardi...

Bola so‘qmoqdan izma-iz bora turib, oldinda birdan O‘razqulning g‘oyib bo‘lganiga hayron qoldi. O‘razqul

esa daryo tomon burilib, otdan tushdi-da, jilovini tashlab o'siq o'tlarni bosib-yanchgancha pastga tushib ketdi. U chayqalib va bukilib, yuzlarini qo'llari bilan siqqanicha, boshini yelkalari ichiga tortib borardi. O'razqul qirg'oq bo'yida cho'nqayib o'tirib oldi. Daryodan hovuchlab suv olib yuziga sepa boshladi.

«Balki, issiqdan boshi og'rigandir», – O'razqulning qilayotgan harakatidan shunday xulosaga keldi bola. O'razqulning yig'layotganini va hech o'pkasini bosib ololmayotganini u bilmasdi. U shuning uchun yig'ladiki, unga peshvoz chiqqan bola, uning o'g'li emas, shuning uchun yig'ladiki, portfelli bu bolaga hech bo'lmaganda bir og'iz shirin so'z aytish uchun o'zida kuch topolmadi.

II

Qorovultog' cho'qqisidan hamma yoq yaqqol ko'rinib turardi. Bola qorni bilan yotib olib durbinni ko'ziga to'g'riladi. Bu o'tkir dasht durbini edi. Qachonlardir boboga qorovulxonadagi uzoq yillik xizmatlari uchun mukofotga berishgandi. Chol durbinni olib yurishni yoqtirmasdi «O'zimning ko'zlarim undan qolishmaydi», derdi. Biroq durbin nabirasiga yoqib qoldi.

Bu safar u toqqa durbin va portfel bilan birga keldi. Boshda hamma narsa yumaloq oynachada sakrab aralashib ketaverdi, keyin birdan tiniqlik va turg'unlik kasb etdi. Mana shunisi hammasidan zavqli edi. Bola topilgan fokusni buzib qo'ymaslik uchun nafasini ichiga yutar, manzaralarni go'yo o'zi yaratayotgandek mahliyo boqardi. Keyin u nigohini boshqa nuqtaga tikdi, yana hamma narsa aralashib ketdi, tiniqlik yo'qoldi. Bola yana okulyarni aylantirishga tushdi.

Bu yerdan atrofdagi hamma narsa, hatto osmono'par yuksak qorli cho'qqilar ham ko'rinib turardi. Ular hamma tog'larning ortida, hamma tog'lardan baland, butun yer uzra yuksaklikka bo'y cho'zgandi. Qorli cho'qqilar poyidagi o'rmonzor tog'lar, pastroqdagi serbarg butazorlar yuqorida, qalin qarag'ayzorlar bilan burkangan tog'lar ham ko'rinib turadi. Kunga qaragan Kungay tog'i ham shunday edi; Kungayning pastki tomonlarida o'tdan bo'lak hech nima o'smasdi. Tog'ning ko'lga qaragan tomonida yanada pastroq tushilganda nuqul mayda toshlar ko'chmasiga duch kelinardi. Bu ko'chmalar vodiya quyilib tushgan, vodiya esa, ko'l bilan tutashib ketgandi. Bu tarafda dalalar, bog'lar, qishloqlar yastanib yotardi... Yam-yashil ekinzorlarning u yer-bu yeri sarg'ish tus olgan, o'rim payti yaqinlashyapti. Yo'llarda zig'irday ko'rinayotgan mashinalar xuddi sichqonlardek g'izillar, ular orqasidan uzun dum – chang-to'zon ko'tarilardi. Dalaning arang ko'z ilg'ab oladigan uzoq chekkasida, qumloqdan tasma tortgan qirg'oq ortida ulkan ko'l to'q samoviy rangda tovlanardi. Bu Issiqko'l. U yerda suv bilan osmon bir-biriga tutashib turardi. Undan narida hech nima yo'q. Ko'l harakatsiz, shu'lador, kimsasiz. Faqat qirg'oqqa urilayotgan to'lqinlarning oppoq ko'pigini arang ilg'ab olish mumkin.

Bola o'sha tomonga uzoq qarab turdi. «Oq kema hali ko'rinmayapti, – dedi u portfelga. – Kel, yana bir marta maktabimizga qaraylik».

Bu yerdan tog'ning ortidagi qo'shni pasttekislik ravshan ko'rinardi. Hatto durbinda uy oldidagi deraza ostida o'tirib olib, qo'lda kalava yigirayotgan kampirgacha kuzatsa bo'lardi.

Jilisoy bag'ri daraxtsiz, faqat onda-sonda qirqilmay qolgan, yakkam-dukkam qarag'aylar o'sib yotardi. Qa-

chonlardir bu yerlar o'rmonzor bo'lgan. Endi usti shifer bilan yopilgan qator molxonalar turar, katta qoramtir go'ng va somon uyumlari ko'zga tashlanardi. Bu yerda sut fermasining zotdor buzoqlarini saqlashar va boqishardi. Molxonalardan uncha uzoq bo'lmagan joyda bir parchagina qishloq – chorvadorlar posyolkasi joylashgandi. Qishloqcha tepalikdan pastga tomon cho'zilib tushgan edi. Qishloqning eng chekkasida, ko'rinishdan turar joyni eslatmaydigan kichkinagina uy turardi. To'rt yillik maktab mana shu edi. Yuqori sinflarning o'quvchilari maktab-internatga qatnashardi. Bu yerda esa kichkintoylar o'qishardi.

Bola tomog'i og'riganda bobosi bilan shu posyolkadagi feldsher huzuriga kelgandi. Endi u kulrang cherepitsa bilan yopilgan, yolg'iz trubasi qiyshayib turgan, qo'lda yasalgan taxta-lavhada: «Mektep» deb yozib qo'yilgan kichkinagina maktabga durbindan uzoq tikilib turdi. U o'qiy olmasa-da, xuddi shu so'z yozilganini faraz qildi. Durbindan hamma mayda-chuyda narsalar aniq-tiniq ko'rinib turardi. Devor suvog'iga tirnab yozilgan allaqanday so'zlar va deraza romlariga yelimlab yopishtirilgan oynalar, ayvonning g'adir-budur taxtalari ko'zga chalinar-di. U qo'lda portfeli bilan bu yerga kelishni va hozir kattakon qulf osig'liq turgan anovi eshik ostonasidan qanday hatlab o'tishini tasavvur qilib ko'rdi. O'sha eshik orqasida nima bor, nima bo'ladi?

Bola maktabni tomosha qilib bo'lgach, durbinni yana ko'lga to'g'riladi. Lekin u yerda hamma narsa ilgarigidek edi. Oq kema hali ko'ringancha yo'q. Bola teskari o'girildi-da, durbinni bir chetga qo'yib, pastga, tog' tubiga qaray boshladi. Pastda, shundoq tog'ning tagida cho'zinchoq pastqamlik bo'ylab jo'shqin serostona daryo kumushdek tovlanib oqardi. Qirg'oqdan daryo

bo‘ylab yo‘l ketgan va u daryo bilan birga qoya buri-
lishida ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Ro‘paradagi qirg‘oq jar-
lik va o‘rmonzor edi. Naq tog‘lar tepasidagi qorlargacha
cho‘zilib ketuvchi noyob San-Tosh o‘rmonzori mana shu
yerdan boshlanardi. Eng tepada qarag‘aylar o‘sardi. Ular
toshlar va qorlar orasida tog‘ tizmalarining qirrasidagi qo-
ramtir taroqlardek dikkayib turardi.

Bola uylarga, bostirmalarga, qorovulxona hovlisidagi
qurilishlarga masxaraomuz qarab chiqdi. Ular yuqoridan
kichkina va omonat ko‘rinardi. Qorovulxonadan nari-
roqda, qirg‘oq bo‘yida u o‘zining tanish toshlarini top-
di. «Tuya», «bo‘ri», «egar», «tank» – hammasi joyida,
ularning hammasini birinchi marta durbinda mana shu
yerdan, Qorovultog‘dan turib kuzatgan, o‘shanda ularga ot
qo‘ygandi-da.

Bola miyig‘ida kulib o‘rnidan turdi va uylar tomonga
tosh yumalatdi. Tosh shu yerning o‘zida, tog‘ning ustida-
yoq qola qoldi. Bola yana joyiga o‘tirdi-da, durbindan
qorovulxonaga qaray boshladi. Avval, linzalarning katta-
sidan kichigi tomonga tutib qaray boshladi – uylar uzoq-
uzoqlarga siljib, o‘yinchoq qutichalarga aylanib qoldi.
Xarsanglar kichkina toshchalar holiga keldi. Daryoning
qirg‘oqqa yaqin yerdagi sayoz joyida bobosi qilgan ko‘lob
esa, kulgili, chumchuqning inicha kelardi. Bola bosh
chayqab kulimsiradi-da, durbinni tez aylantirib, okulyarni
to‘g‘rilay boshladi. Uning ulkan shaklga kengaygan su-
yukli xarsang toshlari durbinning oynalariga manglayini
tirab turganday tuyuldi. «Tuya», «bo‘ri», «egar», «tank»
kemtik-yoriqlari, yon-veridagi sarg‘aygan otquloqlari bi-
lan juda haybatli va eng muhimi, ular haqiqatan ham bola
atagan narsalarga juda o‘xshardi. «Eh, sen qanday zo‘r
«bo‘ri»san! «Tank»ni qara, dahshatli!..»

Xarsang toshlar ortidagi sayozlikdan bobo ko'lob qilgandi. Durbindan qirg'oqdagi mana shu joy yaqqol ko'rinib turardi. Shitob bilan oqqan suv bu yerdan, keng toshloq sayozlikdan qiyalab o'tar va toshlar ustidan ko'pirib o'tardi-da, yana shiddatli oqimga kelib qo'shilib ketardi. Sayozlikdagi suv tizzadan kelar, lekin oqimi shunchalik kuchli ediki, bolalarni daryoga oqizib ketishi hech gap emasdi. Oqim surib ketmasligi uchun bola qirg'oq bo'yidagi tolning shoxini ushlab olardi. Tol butalari ayni qirg'oqning chekkasida o'sib chiqqan bo'lib, bir shoxi yerda, bir shoxi suvda, naq suvga botib turardi. Buning nimasi cho'milish? Bog'lab qo'yilgan otdan farqi yo'q. Buning ustiga yana qancha dilsiyohlik, so'kish eshitishlar! Buvisi bobosiga uqtirardi:

«Daryoga oqib ketsa o'zidan ko'rsin – qo'limni cho'z-mayman. Endi shunisi yetmay turgan edi. O'z ota-onasi tashlab ketdi. Menga boshqa tashvishlar ham yetib ortadi, majolim yo'q».

Unga nima deb bo'ladi? Kampir bu hisobda to'g'ri gapirayotir. Lekin bolaga ham rahming keladi-da: daryo yonginasida, naq eshigining ostida. Kampir qancha qo'rqitmasin, bola baribir suvga tushaverdi. Mana shundan keyin Mo'min chol bola bexatar cho'milsin, deb sayozlikda toshlardan ko'lob qilishga qaror qildi.

Mo'min chol oqim yumalatib ketmasligi uchun qanchadan-qancha katta toshlarni tanlab ko'tarib keldi. Ularni qorniga qo'yib tashidi, toshlar orasidan suvning bemalol o'tib turishini hisobga olgan holda ularni suvning ichida tik turib, shunday taxlab terdiki, suv haqiqatan ham bemalol oqadigan bo'ldi. Siyrak soqolli qotma chol ho'l ishtonlari badaniga yopishgan, kulgili holda kun bo'yi shu to'siq bilan ovora bo'ldi. Kechqurun esa zo'riqib yo'taldi, belini ololmay qoldi. Shunda buvisi javrab berdi:

– Kichkina ahmoq-ku – o‘z oti bilan kichkina, katta ahmoqqa kim qo‘yibdi bu ishlarni? Namuncha jon kuydirmasang? Yedirasan, ichirasan, yana nima kerak? Buncha erkalatmasang. Eh, bu yaxshilikka olib bormaydi...

Nima bo‘lmasin, sayozlikda ajoyib ko‘lob paydo bo‘ldi. Endi bola hech qo‘rqmasdan cho‘milardi. Shoxchadan ushlaganicha qirg‘oqdan pastga tushar va oqimga o‘zini otardi, otganda ham hamisha suvga ko‘zini ochgan bo‘yi tushardi. Shuning uchun ko‘zini ochiq tutardiki, baliqlar ochiq ko‘z bilan suzib yuradi-da. Uning g‘alati orzusi bor: u baliqqa aylanib qolishni va uzoq-uzoqlarga suzib ketishni xayol qilardi.

Bola hozir durbindan ko‘lobga qarab turib, ko‘ylak ishtonini yechib, qip-yalang‘och junjikib suvga tushishini tasavvur qildi. Tog‘ daryolarining suvi hamisha sovuq, entiktiradi, lekin keyin ko‘nikib qolasan. Tolning shoxchasini ushlab, oqimga yuzi bilan otilishini ko‘z oldiga keltirdi. Boshi uzra suv shovullagancha qo‘shilib ketadi, qorni ostidan, yelkalari, oyoqlari ustidan suv qaynab oqib o‘tadi. Suv ostida tashqaridagi hamma tovushlar tinib, quloqlarda faqat suvning shildirashi qoladi. U ko‘zlarini katta-katta ochib, suv ostida nimaiki ko‘rinsa bariga jonjahdi bilan tikiladi. Ko‘zlari sanchib ketadi, og‘riydi, lekin u mag‘rur jilmayadi, hatto suvda turib tilini ko‘rsatadi. Buni u buvisiga ko‘rsatmoqchi. Bilib qo‘ysin, u hech qayerda ham cho‘kmaydi va hech qayerda hech nimadan qo‘rqmaydi. Keyin u qo‘lidagi shoxchalarni qo‘yib yuboradi, toki u oyoqlari bilan to‘siqdagi toshlarga tiralib qolmagunga qadar suv uni surib ketaveradi. Shu yerda nafas ham qaytadi. U suvdan sapchib turadi-da, qirg‘oqqa chiqadi va yana tol shoxchasi tomon chopqillab ketadi. Bu takrorlanaveradi. U bobosi yasagan ko‘lobda kuniga yuz marta cho‘milishga ham tayyor. Xullas, baliqqa aylanma-

guncha cho‘milaveradi. Qanday bo‘lmasin, baliqqa aylani-shi shart...

Bola daryo qirg‘og‘ini tomosha qila turib, durbinni o‘zlarining hovlisiga to‘g‘riladi. Tovuqlar, kurka tovuqlar jo‘jalari bilan to‘nkaga suyab qo‘yilgan bolta, tutab yotgan samovar, hovlidagi turli-tuman narsalar aql bovar qilmaydigan darajada kattalashib, shunday yaqinga kelib qoldiki, bola beixtiyor ularga qo‘lini cho‘zdi. Shu payt, falokat bosib arqonga yoyilgan kirni bamaylixotir yamlayotgan qo‘ng‘ir buzoqcha durbinda filday ko‘rinib qoldi-yu, jonponi chiqib ketdi. Buzoqcha huzur qilganidan ko‘zlarini qisib olgan, lablaridan so‘lak oqib turardi – u kampirning ko‘ylagini og‘iz to‘ldirib chaynashda mazza qilayotgandi.

– Eh, sen jinni!– Bola durbinni ushlagancha o‘rnidan turdi va qo‘lini silkiy boshladi. – Qani yo‘qol, eshityapsanmi, yo‘qol naryoqqa! Baltek, Baltek! (Kuchuk obyektivda uyni tagida pinagini buzmay yotardi.) Tishla, tishla uni! – jon achchig‘ida itga buyruq qilardi u. Lekin Baltek parvo ham qilmay, go‘yo hech nima bo‘lmagandek soyada cho‘zilib yotardi.

Xuddi shu mahal uydan buvisi chiqib qoldi. Nima bo‘layotganini ko‘rib qolgan kampir qars urdi. Supurgini qo‘liga oldi-da, buzoqqa tashlandi. Buzoq qochdi, kampir orqasidan quvdi. Bola durbindan ularga tikilgan bo‘yicha tog‘dan ko‘zga tashlanib qolmaslik uchun o‘tirib oldi. Buzoqni quvgan kampir alamdanda yugurishdan bo‘g‘ilib javragancha uyga jo‘nadi. Bola uni xuddi yonma-yon turgandek, hatto yonmacha turganidan ham yaqinroq ko‘rdi. Bola buvisini xuddi obyektivda biror kishini katta qilib ko‘rsatgandek ravshan ko‘rib turdi. Bola uning jahldan qisilgan sarg‘ish ko‘zlarini, qat-qat burishgan ajinli yuzining qizarib ketganini ko‘rdi. Xuddi birdan ovozi yo‘qolib qolgan kinodagidek, durbinda kam-

pirning yakkam-dukkam tishlari ko‘rinib, lablari ovozsiz tez-tez qimirladi. Kampirning nima deb qichqirayotganini uzoqdan eshitib bo‘lmasdi, lekin bola uning so‘zlarini xuddi qulog‘i ostida jaranglayotgandek aniq va barala eshitardi. Uh, kampir uni rosa koyirdi! Bola nima deb qarg‘ayotganini yoddan bilardi: «Qani, qarab tur. Qaytib kelarsan-ku. Dodingni beraman. Bobongga ham qaramayman. Necha marta aytdim-a, shu jinnilarning o‘yinchog‘ini yo‘qotgin deb. Yana toqqa qochib ketgan. Xudo ko‘tarsin o‘sha kemangni, o‘t tushsin, cho‘kib ketsin».

Bola tog‘ tepasida og‘ir xo‘rsindi. Portfel olgan, maktabga qanday otlanishni orzu qilib turgan shunday bir kunda buzoqni ko‘zdan qochirsa-ya...

Kampir javrashni qo‘ymasdi. U koyib turib, chaynab tashlangan ko‘ylagiga tikilib qaradi. Uning oldiga Guljamol qizchasini olib chiqdi. Buvi unga shikoyat qila turib, tutoqib ketdi. Mushtini tugib tog‘ tomonga do‘laytirdi. Uning qoq suyak bo‘lgan johil mushti okulyar oldida uzoqdan dag‘dag‘a solib turardi. «Ermak topding o‘zingga. Xudo ko‘tarsin kemangni. O‘t tushsin, cho‘kib ketsin...»

Hovlidagi samovar qaynadi. Qopqoq ostidan burqsib ko‘tarilayotgan bug‘ durbinda ko‘rinib turardi. Bekey xola samovarni olib ketgani chiqdi. Buvisining yana jazavasi tutdi. Ma, jiyanchangning qilmishini ko‘rib qo‘y degandek, chaynab tashlangan ko‘ylagini uning burniga tiqdi.

Bekey xola uni tinchitmoqchi, yupatmoqchi bo‘ldi. Bola uning nimalar deb taskin berayotganini bilib turardi. Har qachongidek, bu safar ham shunday deyatgandir: «Xafa bo‘lmang, enajon. Esi yo‘q, go‘dak hali – nimasidan xafa bo‘lasiz. Bu yerda bironta jo‘rasi yo‘q, bir o‘zi. Qichqirish, go‘dakni qo‘rqitishdan nima foyda». Bunga buvining ham javobi shubhasiz, aniq: «Sen menga

o'rgatma. Sen oldin o'zing tug'ib ko'r, bolalarni tergashni o'shanda bilasan. U nima qilib tog'da sanqib yuribdi? Buzoqni arqonlab qo'yishga vaqti yo'q. Tog'da u nimaga buncha tikilgani-tikilgan? Sayoq ota-onasining yo'ligami? Uni tuqqanlar turli tarafga qochib ketishdi? Senga yaxshida, bepusht...»

Bola hatto shunday uzoq masofadan turib durbinda Bekey xolaning ich-ichiga botgan yuzlarining qanday oqarib-bo'zarib ketganini, butun vujudi bilan titrab-qaqshab o'gay onaning yuziga – bola xolasining qanday javob qilishini aniq bilardi – to'rsillatib gapirib tashlaganlarini bilib turdi: «Sen o'zing, jodugar kampir, qancha o'g'il-qiz o'stirib qo'yding? O'zing kim bo'libsani?»

G'ala-g'ovur boshlandi! Buvi jahldan uvvos sola boshladi. Guljamol ayollarni yarashtirishga urinib, buvini quchoqlab, yupatgani uyga olib kirmoqchi bo'lar, u esa, battar tutoqib, hovlida jinnilardek u yoqdan-bu yoqqa zir yugurardi. Bekey xola qaynab yotgan samovarni ko'targancha dog' suvni to'kib-sochib, chopgan ko'yi uyga olib kirib ketdi. Buvi esa toliqib, mollarga suv quyiladigan nov tomonga tushib ketdi. U ho'ngragancha yig'lab o'z taqdiridan qattiq kuyinardi. Bolani unutdi, endi yaratgan parvardigorning o'ziga, bu foniylar dunyoning beparvoligiga yopishib ketdi. «Hali menga osilyapsanmi? Sen mening kimligimni so'rayapsanmi? – buvi o'gay qizining orqasidan g'azablanardi. – Agar meni xudo jazolamaganda, agar u mening besh go'dagimni bag'rimdan yulib olmaganida, yolg'iz o'g'lim o'n sakkiz yoshida urushda o'qqa uchmaganda, cholg'inam, mehribong'inam Tayg'ar suruv bilan bo'ronda qotib qolmaganda, men siz, o'rmon odamlarining orasida yurarmidim? Men senga o'xshaymanmi, senga-ya, tug'mas? Men qarigan chog'imda sening jinnisifat otang Mo'min bilan yashab

yurarmidim? Qaysi aybim-gunohlarim uchun sen meni buncha qiynading, la'nati xudo?».

Bola ko'zidan durbinni olib, g'amgin bosh egdi. «Biz endi uyga qanday qaytamiz? – sekingina portfelga so'z qotdi u. – Buning hammasiga men sababchi, jinni buzoq sababchi. Yana sen ham sababchisan, durbin. Oq kemaga qaragani har safar meni sen chaqirasan. Sen ham aybdor-san».

Bola atrofga razm soldi. Chor atrof tog' – qoya, o'rmon. Tepalikdan, muzlar qo'ynidan boshlangan irmoqlar yarqirab jilvalanganicha ohista pastga oqib tushar va faqat shu yerga, pastga tushgandan keyingina daryo bo'lib tinimsiz hayqirib yotish uchun ovoz paydo qilgandek bo'lardi. Tog'lar esa, ulkan va nihoyasiz, ko'krak kerib turardi. Bola o'zini shu daqiqalarda bag'oyat kichik, bag'oyat yolg'iz, butunlay unutilgan his qilardi. Faqat tog'lar bor uning yonida, tog'lar, chor atrofda baland tog'lar.

Quyosh ko'l tomonga og'a boshladi. Havo unchalik issiq emasdi. Sharq tarafdagi qiyaliklarga birinchi, kalta soyalar tushdi. Quyosh endi tobora pastga yo'nalaveradi, soyalar esa, pastga, tog'lar poyiga cho'zilaveradi. Odatda, kunning ayni shu mahalida Issiqko'lda oq kema ko'rinaradi.

Bola durbinni ko'zga tashlanib turgan o'sha eng uzoqdagi joyga burdi va nafasini yutib kutib turdi. Ana u! Hamma narsa birdan unutildi: u yerda, oldinda, Issiqko'lning ko'm-ko'k sathida oppoq kema paydo bo'ldi. Mana, qalqib chiqdi. Ana u! Trubalari qator tizilgan, o'zi kuchli va chiroyli. U xuddi ip tortib qo'ygandek to'g'ri va bir tekis suzib borardi. Bola shosha-pisha durbin oynalarini ko'ylagining etaklari bilan artdi-da, yana okulyarni to'g'rilay boshladi. Kemaning ko'rinishi yanada tiniqroq bo'la boshladi. Endi uning to'liqlararo qanday chayqalib, quyrug'i ortidan qanday oppoq ko'pikli

iz qoldirib ketayotganligini ilg'asa bo'lardi. Bola oq kemadan ko'z uzmay unga zavq bilan tikilardi. Bolaning ixtiyorida bo'lganda edi, u suzayotgan odamlarni ko'rmoq mumkin bo'lishi uchun oq kemani yaqinroq suzib kelishga yolvorib ko'ndirgan bo'lardi. Lekin kema bulardan bexabar edi. U o'z yo'lidan, kim biladi, allaqayoqdan chiqib, allaqayoqqa, ohista va ulug'vor suzib borardi.

Kemaning suzib borishi uzoq vaqt ko'rinib turdi, bola ham uzoq vaqt baliqqa aylanib, daryo bo'ylab unga, oq kemaga qarab suzib ketishi haqida xayol surib qoldi...

Bola bir kun Qorovultog'dan turib ko'm-ko'k Issiqko'lda oq kemani birinchi marta ko'rib qolganida uning go'zalligidan yuragi gupirib, darhol otasini – issiqko'llik matrosni – xuddi shu oq kemada suzayotir degan qarorga kelgandi. Bola o'zi bunga ishonar, chunki u shunday bo'lishini juda-juda istardi.

U na otasini, na onasini eslay olardi. Bola ularni biron marta ham ko'rmagan. Ularning hech qaysi biri uni biron marta yo'qlab kelmagan. Lekin bola bilardi: otasi Issiqko'lda matros, onasi esa, otasidan ajrashganidan so'ng, o'g'lini boboda qoldirib, o'zi shaharga ketgan. Ketgan-u, shu bo'yi g'oyib bo'lgan. Tog' ortidagi, ko'l ortidagi, yana tag'in tog' ortidagi uzoq shaharga ketgan.

Mo'min bobo kunlardan birida o'sha shaharga kartoshka sotgani borgandi. Rosa bir hafta yo'q bo'lib ketib, qaytgach, choy ustida Bekey xola bilan buviga qizini, ya'ni bolaning onasini ko'rganini gapirib bergan. U allaqanday katta fabrikada to'quvchi bo'lib ishlar ekan. Uning yangi oilasi – ikki qizi bo'lib, ularni bolalar bog'chasiga topshirar va haftada bir martagina ko'rar ekan. Katta turar joyda, lekin katalakdek xonada yashashar ekan. Hovlisida esa, xuddi bozordagiday birov birovni tanimasmish. Hamma uyiga kirdi deguncha eshigini qulflab olarmish. Xuddi turmadagiday, hamisha qamalib o'tirisharmish. Eri shof-

yor bo'lsa kerak, avtobusda odamlarni ko'chama-ko'cha tashib yurarkan. Ertalab soat to'rtida ketib, kech qaytarkan. Ishi og'ir ekan, deb hikoya qilardi chol. Zor yig'lab, kechirim so'radi. Ular yangi kvartira olish uchun navbatda turishibdi. Qachon olishadi – noma'lum. Lekin qachon olishsa, eri ko'nsa, o'g'lini olib ketmoqchi. Mendan picha kutib turishni iltimos qildi. Mo'min bobo unga, g'am yemagin, debdi. Eng muhimi – er bilan murosqa qilib yashash, boshqasi bitib ketaveradi. O'g'lining ham ko'p g'amini tortmasin. «Toki men tirik ekanman, bolani hech kimga bermayman, agar o'lsam – xudo uni o'zi bir yo'lga solar, tirik odam o'z taqdirini topib ketar...»

Cholning gaplarini eshitgan Bekey xola bilan buvi darhol xo'rsinib va hatto barobariga jinday ko'z yoshi qilib olishdi.

Xuddi shu o'tirishda gap aylanib kelib, bolaning otasi haqida ham so'z ochib qolishdi. Boboning aytishicha, uning avvalgi kuyovi, bolaning otasi, hali ham allaqaysi kemada matros bo'lib xizmat qilarmish, uning ham yangi oilasi, ikkitami, uchdami bolasi bor emish. Pristan yaqinida yasharmish. U chamasi ichishni tashlaganmish. Yangi xotini har safar bolalari bilan uni qarshi olgani pristanga chiqarmish. «Bundan chiqdi,– o'yladi bola,– ular mana shu kemani – uning kemasini qarshi olishar ekan-da...»

Kema sekin uzoqlashib borardi. Trubasidan tutun burqsitib, ko'lining ko'm-ko'k silliq sathida suzib borayotgan bu oppoq va uzun kema, baliqqa aylangan bolaning o'zi tomon suzib kelayotganini bilmasdi.

U shunday baliqqa aylanib qolishni orzu qilardiki, baliqning hamma joyi – tanasi, dumi, suzgich qanotlari, tangachalari unga o'tsa-yu, faqat ingichka bo'yinli, shalpang quloqli, tirnalgan burunli boshi o'zida qolsa bas. Ko'zlari ham o'zicha qolsin. Lekin xuddi hozirgiday emas, chin baliqlarday ko'radigan bo'lishsin.

Bolaning kipriklari xuddi buzoqnikiga oʻxshash uzun-uzun boʻlib, hamisha oʻzidan-oʻzi nimagadir pirpirab turardi. Guljamol, qizimning ham kipriklari shunday boʻlgandami, qanday chiroyli boʻlard! – deydi. Chiroyli boʻlishning nima keragi bor? Shaxsan unga chiroyli koʻzlarning keragi yoʻq, unga suv ostida koʻra oladigan koʻzlar kerak.

Bobo yasagan koʻlobga kelganda u baliqqa aylanadi. Bir qarabsizki – u baliq-da. Soʻngra koʻlobdan daryoga, naq pishqirib shiddat bilan oqayotgan daryoga sakrab oʻtardi va oqim boʻylab suv ostiga shoʻngʻib ketardi. Keyin ham shu tarzda sakrab-sakrab atrofga nazar tashlab boradi, qizigʻi u yoʻq joylarda faqat suv ostida suzardi. U joʻshqin daryo oqimida qizil tuproqli katta jarlik boʻyidan, daryo ostonalari va toʻlqinlaridan, togʻlar va oʻrmonlar yonidan oqib oʻtadi. U oʻzining suyukli xarsang toshlari bilan xayrlashadi: Xayr «choʻkib yotgan tuya», xayr «boʻri», xayr «egar», xayr «tank». Qorovulxona yonidan suzib oʻtayotganda esa, suvdan sakrab chiqib, suzgich qanotlarini bobosiga silkitadi: «Xayr, bobo, men tezda qaytaman». Bobo shunda hayratdan dovdirab, nima qilishini bilmay qotib qolarmidi? Buvi, Bekey xola, Guljamol qizchasi bilan – hammasi ogʻzini ochib qolarmidi? Qayerda kim koʻribdi – kallasi odam-u, tanasi baliqni?

Bola esa ularga suzgich qanotlarini silkiib qoʻyardi: «Xayr, men Issiqkoʻlga, oq kemaga suzib boraman. U yerda mening matros dadam bor». Baltek, ehtimol, qirgʻoq boʻylab chopsa kerak. It umrida bunaqa hodisani koʻrmagan-da, axir. Agar Baltek u tomonga suvga oʻzini tashlaguday boʻlsa, u qichqiradi: «Qayt, Baltek, qayt. Choʻkib ketasan!» – oʻzi esa suzib ketaveradi. Osmakoʻprikning sim arqoni ostidan, keyin toʻqaylar yonidan, soʻng gumbirlab turgan daradan oʻtib, toʻgʻri Issiqkoʻlga suzib boradi.

Issiqko‘l deganlari – bu butun bir dengiz. U Issiqko‘l to‘lqinlarida suzib yuradi, to‘lqindan to‘lqinga ko‘chadi va shunda oq kemaning qarshisidan chiqib qoladi. «Salom, oq kema, bu menman!– deydi u paroxodga.– Durbindan har doim senga qaragan menman. Kemadagi odamlar hayratdan yoqa ushlab, mo‘jizani ko‘rgani yugurishadi. Shunda u o‘zining matros otasiga so‘z qotadi. «Salom, dada, men sizning o‘g‘lingizman. Men sizning oldingizga suzib keldim».– «Sen qanaqa o‘g‘ilsan? Sen yarim baliq, yarim odamsan-ku!» – «Siz meni o‘z oldingizga, kemaga chiqarib oling, men shunda sizning o‘g‘lingiz bo‘lib qolaman». «Voy tavba. Qani, ko‘raylikchi». Otasi to‘r tashlab, uni suvdan palubaga tortib oladi. Shunda u o‘z asliga qaytadi. Keyin-chi, keyin...

Keyin oq paroxod o‘z yo‘lida suzib ketaveradi. Bola otasiga hamma narsa haqida, butun hayoti davomida nimaiki bilgan bo‘lsa hikoya qilib beradi. O‘zi yashab turgan tog‘lar haqida, o‘sha xarsang toshlar haqida, daryo va noyob o‘rmon haqida, baliqlarday ko‘zi ochiq suzishni o‘rgangan yeri – bobosining ko‘lobi haqida so‘zlaydi.

Mo‘min bobosinikida qanday yashayotganligini ham aytib beradi, albatta. Bu odamni Mo‘min chaqqon deb atashsa ham, uning yomon odam emasligini otasi bilib qo‘ysin. Bunaqa bobo hech joyda yo‘q, bobolarining eng yaxshisi. Uning hech shumligi yo‘q, shuning uchun hamma undan kulib yuradi. Birovga hech yomonlikni ravo ko‘rmaydi. O‘razqul amaki esa, cholga hadeb tirg‘ilaveradi! Ba‘zan odamlarning oldida ham boboga qichqiraveradi. Bobo esa, gapiga boplab javob qilish o‘rniga, O‘razqul amakini kechirgani-kechirgan va hatto uning o‘rniga o‘rmon xo‘jaligi ishlarini ham o‘zi boshqaradi. Faqat shugina deysizmi? O‘razqul mast-alast bo‘lib kelganda, uning hayosiz ko‘zlariga tupurish o‘rniga,

unga peshvoz chiqib, otdan tushirib qo'yadi, uyga su-yab kiradi, karavotga yotqizib qo'yadi, sovuq yemasin, boshi og'rimasin, deb ustiga po'stin tashlaydi, otining esa egarini oladi, yuvib-taraydi, yem beradi. Hammasiga sabab – Bekey xolaning tug'masligi. Nega shunday, dada? Istasang tuqqin, istamasang keragi yo'q, deb qo'ya qolsa bo'lmaydimi? O'razqul amaki Bekey xolani urganda bo-boga rahming keladi. Boboning o'zini ursa yengil bo'lardi. Bekey xola qichqirganda u biram qiynaladiki. Qo'lidan nima ham kelardi? Qizining orasiga tushgisi keladi-yu, lekin buvi bunga yo'l qo'ymaydi: «Aralashma,— deydi u,— o'zlari murosaga keladi. Sen cholga kim qo'yibdi. Xotin seniki emas joyingda o'tir». «Axir, u mening qizim-ku!» desa, buvi: «Xo'sh, uying uyiga tutash bo'lmay, uzoq-da yashaganingda nima qilarding? Har safar ot choptirib borib ajratib kelarmiding? Shundan keyin kim sening qiz-ingni xotin qilardi?» – deydi.

Men aytayotgan buvi – bu ilgarigisi emas. Siz uni, dada, balki bilmassiz ham. Bu boshqa buvi. O'z tug'ishgan buvim yoshligimda vafot etgan. Bu buvi bo'lsa keyin kelgan. Biz-ning havolarga sira tushunib bo'lmaydi – bir qarasang ochiq, bir qarasang bulutli, bir qarasang yomg'ir aralash do'l. Buvi ham xuddi shunday, tushunib bo'lmaydi. Bir qara-sang mehribon, bir qarasang berahm, hech tushunolmay-san. Jahli chiqqanda – naq yeb qo'yadi. Biz bobom bilan jim bo'lamiz. Buvi: «Begonani qancha yedirma, qancha ichirma, undan yaxshilik ko'rmaysan», deydi. Men, axir bu yerda o'gay emasman-ku, dada. Men hamisha bobom bilan birga yashab keldim. Uning o'zi o'gay bu yerda, u bizga keyin kelib qo'shildi. Endi esa meni o'gay deydi.

Qishda biz tomonda qor meni ko'may deydi. Eh, qor uyulib ketadi! Agar o'rmonga borish kerak bo'lsa, faqat bo'z ot Olaboshdagina borib bo'ladi, u ko'kragi bilan qor

uyumni surib ketadi. Shamollar ham shunday zo‘rayadiki, oyog‘ingda turolmaysan. Ko‘lda to‘lqinlar ko‘tarilib qolsa, kemani yong‘oq po‘chog‘idek o‘ynatsa, bilingki, bizning San-Tosh shamoli ko‘lni chayqaltiryapti. Bobom hikoya qilgandilar, juda qadim zamonda dushman lashkarlari bizning o‘sha yerlarimizni bosib olgani yurish qilibdi. Ana shunda bizning San-Toshdan shunday shamol turibdiki, dushmanlar egarda o‘tirolmay qolishibdi. Otlardan tushishibdi, lekin piyoda ham yurisholmabdi. Shamol ularning yuzini qonga belabdi. Shunda ular shamolga orqa o‘girishibdi, shamol esa ularning yelkalariga urilib, qayrilib qarashiga imkon bermabdi, to‘xtagani qo‘ymabdi va ularni bitta qo‘ymay Issiqko‘ldan haydabdi. Mana qanday bo‘lgan. Biz ana shu shamolda yashayapmiz! U bizdan boshlanadi. Butun qish bo‘yi o‘rmon daryo ortida shamoldan g‘ichirlab, ingrab chiqadi. Hatto vahimali bo‘ladi.

Qishda o‘rmonda ish unchalik ko‘p emas. Qishda biz tomonlar odamsiz huvillab qoladi – yozda ko‘chmanchilar keladigan mahallarga sira o‘xshamaydi. Yozda katta yaylovda oqshomlari suruv yoki yilqi uyurlari bilan odamlarning qo‘nishini juda yaxshi ko‘raman. To‘g‘ri, ular ertalab toqqa jo‘nab ketishadi. Lekin, baribir, ularning kelishi, yaxshi. Ularning bolalari va xotinlari yuk mashinalarida kelishadi. Yuk mashinalarida o‘tovlarni va boshqa turli-tuman narsalarni olib yurishadi. Ular sal-pal joylashib olishgach, biz bobom bilan so‘rashga boramiz. Hammalari bilan qo‘l berib ko‘rishamiz. Men ham. Bobom, kichiklar o‘zlaridan kattalarga doim birinchi bo‘lib qo‘l uzatishlari kerak, deydi. Kimki qo‘l uzatmasa, u odamlarni hurmat qilmagan bo‘ladi. Keyin, bobom yettining biri avliyo bo‘lib chiqishi ham mumkin deydi. Avliyo – bu juda xushfe‘l va aqlli odam. Kimki u bilan qo‘l berib ko‘rishishga muayassar bo‘lsa bir umr baxtiyor bo‘ladi.

Men, shunday ekan, nega u o‘zining avliyo ekanligini ayta qolmaydi, biz hammamiz u bilan qo‘l berib ko‘rishgan bo‘lardik, desam, bobom kuladi: hamma gap shunda-da, deydi u, avliyo o‘zining avliyoligini bilmaydi – u oddiy odam. Faqat qaroqchigina o‘zining qaroqchiligini biladi. Bular menga uncha tushunarli emas, lekin biroz uyalinqirasam ham, men hamisha odamlar bilan qo‘l berib ko‘rishaveraman.

Bobom bilan birga yaylovga kelganimda esa uyalmayman.

«Ota-bobolaringizning yozgi qo‘nog‘iga xush kelib-sizlar! Mol-u jon sog‘-salomatmi, bola-chaqa omon-esonmi?» – bobom ana shunday so‘rashadi. Men esa faqat qo‘l cho‘zib ko‘rishib qo‘ya qolaman. Bobomni hamma biladi, bobom ham hammani biladi. Unga yaxshi. Uning o‘z suhbat mavzusi bor, u ko‘chmanchilarning hol-ahvolini so‘raydi va o‘zi biz qanday yashayotganligimizni gapirib beradi. Men esa bolalar bilan nimani gaplashishni bilmayman. Keyinchalik biz bekinmachoq, urush-urush o‘ynab ketamiz va o‘yinga shunday berilib ketamizki, ketgim kelmay qoladi. Qani endi hamisha yoz bo‘lsa, hamisha bolalar bilan o‘tloqda o‘ynab yursang!

Biz o‘yinga kirishib ketguncha gulxanlar bo‘y cho‘zadi. Gulxanlardan yaylov toza yorishib ketadi, deb o‘ylaysizmi, dada? Hamma joy emas. Olovning atrofi yorug‘, undan nari esa avvalgidek qop-qorong‘i. Biz esa urush-urush o‘ynaymiz, shu qorong‘ilik qo‘ynida yashirnamiz va hujum qilamiz, xuddi kinodagidek. Agar sen komandir bo‘lsang, hamma senga itoat qiladi. Komandirlik komandirning o‘ziga ham yoqsa kerak...

Keyin tog‘lar ustiga oy suzib chiqadi. Oy chiqqanda o‘yin yana gashtli bo‘ladi, lekin bobom meni olib qaytadi. Biz uyga yaylovdan, butazordan qaytamiz. Qo‘ylar jim-

gina yotishadi. Yilqilar atrofda o'tlab yuradi. Biz ketayotib kimningdir qo'shiq aytayotganini eshitamiz. Yosh cho'pondir, balki keksadir. Bobom meni to'xtatadi: «Quloq sol. Bunday qo'shiqlarni hamisha eshitavermaysan». Biz to'xtaymiz, qo'shiqni tinglaymiz. Bobom kuyga mahliyo bo'lgan bosh chayqaydi.

Bobom hikoya qiladi: eski zamonda bir xon boshqa bir xonning qo'liga asir tushibdi. Xon asir tushgan xonga debdi: «Agar istasang – mening qulim bo'lib tirik qolasan, bo'lmasa, eng so'nggi tilagingni bajo keltiraman-da, keyin o'ldiraman». Xon o'ylab turib javob qilibdi: «Qul bo'lib yashashni istamayman. Yaxshisi, meni o'ldirgin, lekin avval mening vatanimdan birinchi duch kelgan cho'ponni chaqirtirib ber». – «Uni senga nima keragi bor?» – «O'lim oldidan uning qanday kuylashini tinglamoqchiman». Bobom aytadi: ona yurt qo'shig'i uchun odamlar jonini beradi. Qanday odamlar ekan-a, bir ko'rsang ularni. Ehtimol, katta shaharlarda yashashar?

Eshitish yoqimli. Bobom: bular eski qo'shiq deydi. «Qanday odamlar bo'lgan-a!–shivirlaydi u. – Qanday qo'shiqlar kuylashgan-a, ey xudoyim-ey...» Negaligini bilmayman-u bobomga shunday rahmim keladi va uni shunchalik yaxshi ko'rib ketamanki, oxiri yig'lagim keladi...

Tong sahardayoq yaylovda hech kim qolmaydi. Qo'y va yilqilarni yoz bo'yi boqqani nariga, toqqa haydab ketishgan. Ular ortidan izma-iz boshqa xo'jaliklardan boshqa ko'chmanchilar kelishadi. Kunduzlari to'xtashmaydi, yonimizdan o'tib ketishadi. Tunda esa yaylovga qo'nishadi. Biz yana bobom ikkovimiz odamlar bilan uchrashgani boramiz. Bobom odamlar bilan ko'rishishni juda yaxshi ko'radi. Bu odatni men undan o'rgandim. Ehtimol, vaqti kelib bir kun yaylovda haqiqiy avliyo bilan uchrashib qolarman...

Qishda O‘razqul amaki bilan Bekey xolam shaharga, doktorga qaratgani ketishadi. Balki doktor yordam qilar, bir dori bersa-yu, bola tug‘ilib qolsa, deb umid qilishadi. Lekin buvim hamisha, aziz joylarga borgan ma‘qul, deydi. Bu qayerdadir, tog‘ning ortida, dalalarida paxta o‘sadigan joyda emish. Tep-tekis yerda, tog‘ bo‘lishi mumkin bo‘lmagan tekislikda aziz bir tog‘ – Sulaymon tog‘i bor emish. Ana shu tog‘ poyiga bir qora qo‘chqor so‘yib, xudoga iltijo qilsa, toqqa chiqib har qadamda xudoga sig‘inib, yolvorsa hamda chin ko‘ngildan so‘rasa, xudoning rahmi kelib farzand ato etarmish. Bekey xolam o‘sha yoqqa, Sulaymon tog‘iga borishga juda intizor. O‘razqul amaki esa, unchalik istamaydi. Uzoq. Ko‘p pul kerak, deydi. U yoqqa faqat samolyot bilan tog‘dan oshib borish kerak, axir. Samolyotgacha ham qancha yurish kerak, bu ham pul...

Ular shaharga ketishsa biz shumshayib qolamiz. Axir ko‘pchilik emasmiz-da, bor qo‘shnilarimiz – Seydahmad, uning xotini Guljamol va ularning kichkinagina qizchasi, xolos.

Kechqurunlari, ishdan qo‘l bo‘shaganda, bobom menga ertaklar aytib beradi. Bilaman, uydan tashqarida zimziyo, sovuq tun. Izg‘irin izillab turibdi. Eng ulkan tog‘lar ham bunday tunlarda vahimaga tushib bir to‘p bo‘lib to‘planishib, uyimiz oldiga – deraza ostidagi yoruqqa yaqinroq kelib olishadi. Menga bu ham qo‘rqinchli, ham sevinchli tuyuladi. Pahlavon bo‘lganimdami, katta po‘stin kiyardim-da, tashqariga chiqardim. Men u tog‘larga bor ovoz bilan derdim: «Qo‘rqmang, tog‘lar! Men shu yerdaman. Mayli, izg‘irin, qorong‘u zulmat, dovul bo‘lsin, men hech nimadan qo‘rqmayman, sizlar ham qo‘rqmang. Bir yerga g‘uj bo‘lib to‘planishmasdan joylaringda tura-vinglar».

Men keyin qor uyumlaridan yurib, daryodan hatlab o‘tib – o‘rmonda paydo bo‘lardim. Tunda o‘rmon daraxtlar uchun juda vahimali, axir. Ular yolg‘iz, bir so‘z aytadigan jonzoti ham yo‘q. Sovuqda yalang‘och daraxtlar muzlaydi, ularga bosh suqadigan joy qayda. Men esa o‘rmonga borib, ularga aytarlik vahimali bo‘lmaslik uchun har bir daraxtning tanasiga qo‘lim bilan urib-urib qo‘yardim. Ko‘klam ko‘karmay qoladigan daraxtlar – bu o‘sha, qo‘rqinchdan qotib qolgan daraxtlar bo‘lsa kerak. Keyin biz bu qurib qolgan daraxtlarni o‘tinga kesamiz.

Bobom menga ertak aytayotganda men mana shularning hammasi haqida o‘ylayman. U uzoq hikoya qiladi. Ular har xil – kulgililari ham bor, ayniqsa, ochko‘z bo‘ri sho‘ri qurib yutib yuborgan Chipalak otli jimjiloqday bola haqidagisi kulgili. Yo‘q, avval uni tuya yutib yuboradi. Chipalak barg-xazonlarning ostida uxlab qoladi, tuya esa shu atrofda tentirab yurgan bo‘ladi, «hap» etkizib barg-marglarga qo‘shib yutib yuboradi. Shuning uchun ham aytishadi-da: tuya nima yutganini bilmaydi deb. Chipalak chinqirib, odamlarni yordamga chaqiradi. Keksalar o‘zlarining Chipalaklariga yordam berish uchun tuyani so‘yishga majbur bo‘lishadi. Bo‘ri bilan ham shunga o‘xshagan voqea sodir bo‘ladi. U ham o‘zining ovsarligi tufayli Chipalakni yutib yuboradi. Oxirida bo‘zlab yig‘laydi. Bo‘ri Chipalakka duch kelib qoladi. «Oyog‘im ostida o‘ralashgan qanaqa pashsha? Seni bir yamlab yutib yuboraman». Chipalak esa deydi:

– «Tega ko‘rma menga, bo‘ri, aks holda, kuchukka aylantirib qo‘yaman».

– «Ha-ha,– xaxolaydi bo‘ri, – bo‘rining kuchuk bo‘lib qolganini kim ko‘ribdi. Shu dag‘alliging uchun men seni yeyman». Shunday debdi-da, uni yutib yuboribdi. Yutibdi-yu, esidan ham chiqarib yuboribdi. Lekin shu kundan

boshlab bo‘rilik rizq-ro‘zidan ayrilibdi. Bo‘ri pusib qo‘ylarga endi yetdim deganda, Chipalak uning qornida turib qichqirarkan: «Ey, cho‘ponlar, uxlamanglar! Bu, men qo‘ng‘ir bo‘riman, qo‘ylaringni bo‘g‘izlagani pusib kelyapman!» Bo‘ri nima qilarini bilmaydi. O‘zining biqinini tishlaydi, yerga dumalaydi. Chipalak esa hech jim bo‘lmabdi. «Ey, cho‘ponlar, chopinglar bu yoqqa, uringlar meni, do‘pposlanglar». Cho‘ponlar tayoq ko‘tarib bo‘riga tashlanishibdi, bo‘ri qochibdi. Cho‘ponlar hayratga tushib quvisharmish. Bo‘ri aqldan ozibdi, o‘zi qochadi-da, tag‘in o‘zi qichqiradi, deb hayron bo‘lisharmish. Bo‘ri esa qichqirarmish: «Meni quvib yetinglar, og‘alar, uringlar, rahmingiz kelmasin!» Cho‘ponlar kulgidan yiqilib qolisharmish, bo‘ri esa arang qochib qutularmish. Lekin bu bilan uning holi yengillashmabdi. Qayoqqa tumshuq suqmasin, Chipalak unga pand beraveribdi. Hamma joyda uni quvishaveribdi, hamma joyda undan kulishaveribdi. Bo‘ri ochlikdan ozib ketibdi, terisi bilan suyagigina qolibdi. Tishlarini shaqirlatib ulibdi: «Bu qanaqa jazo bo‘ldi menga? Nega men o‘z boshimga o‘zim baloni sotib oldim? Qariganda jinni bo‘ldim, esimni yeb qo‘ydim». Chipalak esa uning qulog‘iga shivirlabdi: «Toshmatga chop, uning qo‘ylari semiz! Boymatga chop, uning itlari kar. Ermatga chop, uning cho‘ponlari uxlab yotibdi». Bo‘ri esa o‘tirib olib hiqillarmish: «Hech qayoqqa bormayman, yaxshisi, bitta-yarimtaga kuchuk bo‘lib yollanaman...»

Kulgili ertak-a, dada, to‘g‘rimi? Bobomning boshqa ertaklari ham bor – mungli, dahshatli, qayg‘uli. Lekin mening eng sevimli ertagim Shoxdor ona bug‘u haqidagi ertak. Bobom, Issiqko‘lda yashagan har bir kishi bu ertakni bilishi kerak, deydi? Bilmaslik gunoh. Balki. Siz bilarsiz buni, dada? Bobomning aytishicha, buning hammasi rost, bo‘lgan ish, deydi. Qachonlardir shunday bo‘lgan

ekan. Biz hammamiz Shoxdor ona bug‘uning bolalari ekanmiz. Men ham, siz ham, boshqalar ham...

Qishda biz mana shunday yashaymiz. Qish uzoq cho‘ziladi. Bobomning ertaklari bo‘lmasa, qishda men juda zerikib qolardim.

Bahorda biz tomonlar yaxshi bo‘ladi. Kunlar isib ketgach, yana toqqa cho‘ponlar kelishadi. O‘shanda biz tog‘da yana ko‘payishib qolamiz. Faqat daryoning u tomonida bizdan narida hech kim yo‘q. U yoqda faqat o‘rmon va o‘rmondagi narsalar bor, xolos. U yoqqa hech kim oyoq bosmasin, hech kim bironta novdaga tegmasin, deb biz qorovulxonada yashaymiz-da. Biz tomonga hatto olimlar kelishgandi. Shim kiygan ikkita ayol, chol va bir yoshgina yigit. Bu yigit ularning shogirdi. Rosa bir oy yashashdi. O‘t, yaproq va novda yig‘ishdi. Ular aytishdiki, bizning San-Toshdagiga o‘xshagan o‘rmonlar yer yuzida juda oz qolibdi. Deyarli yo‘q emish. Shuning uchun ham o‘rmonimizdagi har bitta daraxtni asrash kerak.

Men esa, bobom har bitta daraxtni shunchaki ehtiyot qiladi deb o‘ylardim. Bobom, O‘razqul amaki qarag‘aylarni yog‘och o‘rnida birovga bersa juda yomon ko‘rardi...

III

Oq kema uzoqlashib ketdi. Uning trubasini durbinda ham ko‘rish mumkin bo‘lmay qoldi. Hademay u ko‘zdan yo‘qoladi. Endi bolaga otasining kemada suzishi haqidagi o‘ylariga nuqta qo‘yish payti keldi. Hammasi yaxshi boshlangan edi, mana, oxiri uncha xush kelmadi. U baliqqa aylanib, daryodan ko‘lga suzishni, oq kemaning unga qanday duch kelishini, otasi bilan qanday uchrashishini osongina tasavvur qilardi. Otasiga nimalar haqda so‘zlab

berishni ham bilardi. Biroq ishning oxiri yurishmadi. Chunki, qirg'oq ham deyarli ko'rinib qoldi. Kema pristan tomon yo'l oldi. Matroslar qirg'oqqa tushishga hozirlana boshlashdi. Ular uy-uyiga ketishadi. Otasi ham uyiga jo'nashi kerak. Pristanda uni xotini va ikki bolasi kutmoqda. Endi nima qilsin? Otasi bilan boraversinmi? U o'zi bilan birga olib ketarmikan? Mabodo olib ketadigan bo'lsa, xotini: «Kim bu, qayerdan kelgan, nima keragi bor?» deb qolsa-chi. Yo'q, yaxshisi bormagani ma'qul...

Oq kema ko'zga elas-elas ilashuvchi bir nuqtaga aylanib, tobora uzoqlashib boradi. Quyosh suvga bosh qo'ydi. Ko'l yuzasidagi ko'zni qamashtiruvchi olovli binafsha rang yog'du durbindan ko'rinib turardi.

Kema ko'zdan g'oyib, bo'ldi. Shunday qilib, oq kema haqidagi ertak ham tugadi. Uyga jo'nash kerak.

Bola portfelini yerdan oldi, durbinni qo'ltig'iga qisdi. Qirdan tezgina, ilon izi so'qmoqdan qiyalab chopib tushib ketdi. Uyga yaqinlashgan sari yuragi po'killay boshladi. Buzoq yamlab qo'ygan ko'ylak uchun endi javob berish kerak. Jazodan bo'lak hech nima xayoliga kelmasdi. Rухan butunlay tushib ketmaslik uchun bola portfelga murojaat qildi:

«Sen qo'rqma. Xo'sh, bizni koyishadi. Axir men atay qilganim yo'q-ku. Men, to'g'risi, buzoqcha bo'shalib ketganini bilmabman. Xo'sh, meni savashar ham. Chidayman. Agar seni polga qarab uloqtirishsa, cho'chima. Axir sen portfelsan-ku, sinib qolmaysan. Agar kampirning qo'liga durbin tushsa bormi, omon qolmaydi. Biz avval durbinni molxonaga berkitib qo'yamiz-da, keyin uyga boramiz...»

U shunday qildi ham. Lekin ostonadan hatlab o'tishga yuragi dov bermasdi.

Ammo uyda vahimali sukunat hukmron edi. Hovli shunday jimjit, kimsasiz ediki, egasi ko'chib ketgandek huvillab yotardi. Ma'lum bo'lishicha, Eri Bekey xolani yana do'pposlabdi. Mo'min bobo yana qizining kaltaklanganligi, sochlari to'zg'ib faryod chekayotganligi ustidan chiqibdi va yana bu sharmandagarchilikning oldini olish uchun jinniligi tutgan kuyovini tinchitishga, uning mushtiga yopishib yalinib-yolvorishga kirishibdi. Buning ustiga otasi turibdi demay, uning ko'zi oldida, qizini eng tuban so'zlar bilan haqorat qilibdi. Uni bepusht mo'chag'ar, yaramas qisir eshak va yana maza-bemaza so'zlar bilan so'kibdi. Qizining yovvoyi va telbalarga xos ovoz bilan: «Xudo meni befarzand qilib yaratgan bo'lsa, mening gunohim nima? Bu dunyoda qo'yday tug'ib yotgan ayollar ozmi, faqat meni xudoyim farzanddan qisgan. Nega? Nima uchun mening taqdirim shunday?! Bundan ko'ra o'ldir meni, yirtqich. Mana, ur, ur!..» degan hayqirig'ini ham eshitgan.

Mo'min chol burchakda g'ujanak bo'lib o'tirgancha, hamon entikib-entikib nafas olar, tizzasi ustiga tashlangan qo'llari iztirob va alamdand titrardi. Yuzlari dokaday oqarib ketgan edi.

Mo'min nabirasiga qaradi-yu, so'z qotmadi, yana horg'in ko'zlarini yumdi. Buvisi uyda yo'q edi. U Bekey xolani eri bilan yarashtirib qo'ygani, ularnikida tinchlik o'rnatgani, singan idish-tovoqlarni yig'ishtirgani ketgandi. Buvisining shunaqa fe'li bor: O'razqul xotinini savalayotganda, oraga tushmaydi, cholni ham qaytaradi. Janjaldan keyin esa, yarashtirgani boradi. Shunisiga ham rahmat.

Hammadan ko'ra bolaning cholga rahmi kelardi. Har safar shunday damlarda cholning joni halqumiga kelardi. Burchakka tikilgancha karaxt o'tirar, hech kimning ko'ziga ko'ringisi kelmasdi. Hech kimga, hech bir zotga qalbida nimalar kechayotganini bildirmasdi. Aslida bun-

day paytlarda Mo‘min juda qartayib qolgani, yakka-yu yolg‘iz o‘g‘li urushda halok bo‘lgani haqida xayol surardi. O‘g‘limni hozir hech kim bilmaydi, eslamaydi ham. O‘g‘li yonida bo‘lganida balki bunchalik xo‘rlanmasmidi. Mo‘min umr bo‘yi bir yostiqqa bosh qo‘yib yashagan xotinini ham qo‘msardi. Lekin eng katta baxtsizligi – uning qizlariga baxt kulib boqmadi. Kenjatoyi, nabirasini unga qoldirib shaharga ketdi, endi u yerda katta oilasi bilan bir xonaga tiqilib o‘tiribdi. Ikkinchisi bunda O‘razqulning jabrini tortyapti. U keksayib qolgan bo‘lsa ham, farzandi huzurida bo‘lib, qizi uchun hamma xo‘rliklarga bardosh beradi, alam qiladigan joyi shundaki, qiziga ona bo‘lishdek baxt nasib qilmayapti. O‘razqul bilan turmush qurganiga ham mana qancha yillar bo‘ldi. Bu turmush qizining joniga tegdi, lekin qochib qayoqqa ham borardi? O‘zi ham qarib qoldi, kuni bitib bir kun o‘lib-netib qolsa, unda nima bo‘ladi, baxti qaro qizining xoli nima kechadi?

Bola birpasda kosadagi qatiqni bo‘shatdi-da, bir burda nonni kavshab, deraza ostiga jimgina cho‘kdi. Chiroqni yoqmasi, bobosini bezovta qilgisi kelmadi. Qo‘y, o‘zicha o‘tirib xayol sursin.

Bola ham o‘z o‘ylariga berildi. U hech tushunolmasdi. Bekey xola nega eriga aroq tutgani tutgan. Eri bo‘lsa buning evaziga do‘pposlagani do‘pposlagan, xola bo‘lsa yana yarimta topib kelaverardi.

Eh, Bekey xola, Bekey xola! Necha marta eri chala jon qilib ursa ham, baribir kechiraveradi. Mo‘min bobo ham uni hamisha kechiraveradi. Nega kechirishadi? Bunaqa odamlarni kechirmaslik kerak. U yaramas, sayoq odam. Bizga uning keragi yo‘q. Usiz ham kunimiz o‘tadi.

Shiddatli bolalik tasavvurlari uning xayolida adolatli jazo hukmini jonlantirardi. Bu hukmning hammasi O‘razqulga qaratilgan bo‘lib, bular uni, yo‘g‘on,

beso'naqay, iflos odamday daryoga sudrardi. Keyin esa, havoda silkitib-silkitib daryoning naq o'rtasiga itqitadi. U esa, Bekey xola va Mo'min bobodan kechirim so'raydi. Axir, u baliqqa aylanib qololmaydi-da...

Bola ancha yengil tortdi. U o'z tasavvurida O'razqulning daryoda qanday g'arq bo'lib borayotganini va yonginasida kigiz qalpog'i suzib ketayotganini ko'z oldiga keltirganda o'zini kulgidan tiyolmadi.

Ammo kattalar, ming afsuski, bola o'ylagandek odil ish tutishmadi. Ular hammasini aksincha qilishdi. O'razqul uyga yana mast bo'lib qaytdi. Uni hech nima bo'lmaganday qarshi olishdi. Bobo otini ushladi, xotini samovarga yugurdi. Hamma yoq faqat uni kutayotgandek. U esa jinnilik qila boshlaydi. Oldiniga ma'yuslanib yig'laydi. Nega yig'lamasin, axir bu qanaqasi, qo'l berib so'rashishga arzimaydigan eng jo'n odamning ham istaganicha bolasi bor. Beshta, hatto o'nta. O'razqulni-chi? Uning nimasi kam boshqalardan? Nimasi yetmaydi uning? Yoki martabasi pastmi? Xudoga ming qatla shukur, noyob o'rmonning katta qorovuli! Yoki u qandaydir daydi zotmi? Axir lo'lining ham lo'livachchasi bor. Yoki u betayinmi, obro'si yo'qmi? Hammasi bor. Hammasiga yetishgan. Egarlangan oti bor, qo'lidan qamchi tushmagan, har yerda uni hurmat bilan kutib olishadi. Xo'sh, uning tengdoshlari o'z farzandiga to'y qilishadi, u-chi? O'g'ilsiz, urug'siz, kim u?

Bekey xola ham yig'laydi, jonini hovuchlab, erining ko'nglini topishga tirishadi. Yashirib qo'ygan «yarimta»sini oladi. Alamidan o'zi ham ichadi. Borgan sari ichish ortadi, keyin oxiri O'razqul hayvonga aylanib, o'zining butun alamini ana shu ayoldan, o'zining xotidan oladi. U esa uning hamma gunohini kechiradi. Bobo ham kechiraveradi. Hech kim O'razqulga bas kelolmaydi.

Hushiga kelib qarasaki, momataloq bo‘lib ketgan xotini erta turib samovar qo‘ygan bo‘ladi. Chol esa otini to‘yg‘azib, egarlab qo‘yibdi. O‘razqul choyni ichib, otga mingach, yana boshliq, San-Toshdagi barcha o‘rmonning xo‘jayini. Lekin O‘razquldaka odamni allaqachon dar-yoga uloqtirish kerakligi hech kimning xayoliga ham kelmaydi...

Qosh qoraydi. Halizamon qorong‘i tushadi.

Bolaga birinchi portfel olib berilgan kun ana shunday o‘tdi.

U uxlash oldidan portfelini qo‘ygani joy topmasdi. Oxiri bosh tomoniga qo‘ydi. Xuddi shunday portfeldan sinfdagilarning yarmisida bo‘lishini bola hali bilmasdi. Lekin bu ham baribir uning ko‘nglini buzolmaydi, uning portfeli go‘yo boshqacha, alohida portfelday tuyilardi. Xuddi shunday, uning jajji hayotida katta voqealar yuz berishi, bir kun kelib, yorug‘ jahonda yolg‘iz o‘zi, faqat mana shu portfel bilan qolishini hali bilmasdi. Buning hammasiga uning o‘zi sevgan Shoxdor ona bug‘u haqidagi ertak sabab bo‘lishidan bexabar edi...

Bu oqshom ham o‘sha ertakni yana bir bor eshitgisi keldi. Mo‘min cholning o‘zi bu afsonani sevar, go‘yo hammasini o‘z ko‘zi bilan ko‘rganday, xo‘rsinib, yig‘lamsirab, jim qolib va o‘yga tolib hikoya qilardi.

Biroq bola bobosini bezovta qilishga botinmadi. U bobosining ertak aytishga holi yo‘qligini sezardi. «Biz undan boshqa safar iltimos qilamiz,— dedi bola portfeliga.— Hozir esa senga Shoxdor ona bug‘u haqidagi ertakni xuddi bobomdan eshitganimdek so‘zma-so‘z o‘zim aytib beraman. Shunday sekin so‘zlaymanki, boshqa hech kim eshitmaydi, sen esa eshitgin. Men hamma narsani kinodagiday so‘zlashni va ko‘rishni sevaman. Mana shunday. Bobom buning hammasi bo‘lgan ish, deydi. Shunday bo‘lgan ekan...»

IV

Bu juda qadimda bo'lib o'tgan. Zamonlarning zamonida, yer yuzida maysalardan ko'ra dov-daraxtlar ko'p bo'lgan, qurg'oq yerlardan ko'ra o'lkamizda obi hayot mo'l bo'lgan davrlarda bir qirg'iz qabilasi ulkan va muzday daryo bo'yida yashardi. Bu daryoni Enasoy deb atashardi. U bu yerlardan uzoqda, Sibirdan boshlanadi. U yerlarga otda uch yil-u uch oyda yetib borish mumkin. Bu daryoni hozir Yenisey deyishadi, ilgari Enasoy deb yuritishgan. U haqda shunday qo'shiq ham to'qilgan:

Sendan ulkan daryo bormi, Enasoy,
Sendan aziz tuproq bormi, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham bormi, Enasoy,
Sendan ozod quchoq bormi, Enasoy.

Sendan ulkan daryo yo'qdir, Enasoy,
Sendan aziz tuproq yo'qdir, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham yo'qdir, Enasoy,
Sendan ozod quchoq yo'qdir, Enasoy.

Mana shunaqa edi, bu Enasoy daryosi.

Enasoy bo'yida turli xil elat yashardi. Ular g'oyat og'ir hayot kechirardi, chunki ular bir-birlariga doimo adovat ko'zi bilan qarar edilar. Qirg'iz qabilasini dushmanlar turli tomondan qurshab olgandi. Goh ular, goh bular hujum qilishar, goho qirg'izlarning o'zi ham boshqalarga chovut solib, mollarini haydab ketishar, uylariga o't qo'yishar, odamlarni o'ldirishardi. Qulay kelib qolganda bir tomon ikkinchi tomon odamlarini o'ldirib yuborar edi. Zamon shunaqa edi. Odamning odamga ichi achimasdi. Odam odamni g'ajirdi. Shu darajaga borildiki, hech kimning dehqonchilik qilgisi, mol boqqisi, ov qilgisi kelmay

qoldi. Qaroqchilik bilan kun kechirish oson tuyilardi; qo‘qqisdan bosasan, o‘ldirasan, olasan-ketasan. Bir qotillikka qasdma-qasd o‘n qotillik bilan javob berishga harakat qilishardi. Shu zaylda kun o‘tgan sayin ko‘proq qon to‘kilardi. Odamlarda aql o‘tmaslashib borardi. Dushmanlarni yarashtiradigan, insofga keltiradigan odam yo‘q edi. Dushmanga qiron keltirib, o‘zga qabilaning so‘nggi odamigacha, qonini oqizgan, mol-u mulkini qo‘lga kiritgan odam eng aqlli va uddaburon sanalardi.

O‘rmonda bir g‘aroyib qush paydo bo‘lib qoldi. Inson ovoziga o‘xshash ayanchli ovoz bilan tundan tonggacha sayrar va yig‘lar, shoxdan-shoxga sakrab so‘ylardi: «Katta baxtsizlik bo‘ladi! Katta baxtsizlik bo‘ladi». Shunday bo‘ldi ham, o‘sha qora kun keldi.

O‘sha kuni qirg‘iz qabilasi Enasoy bo‘yida o‘zining buyuk oqsoqolidan judo bo‘ldi. Botir Qulchi ko‘p yillar yo‘lboshchilik qildi, ko‘pgina yurishlarda, jang-jadallarda qatnashdi. Janglarda omon qoldi, lekin ajali yetdi. Qabiladoshlar ikki kun katta g‘am-alamda o‘rtandilar, uchinchi kuni esa, botirning jasadini yerga topshirgani yig‘ildilar. Eski odatga ko‘ra, buyuk oqsoqolni Enasoyning o‘nqircho‘nqirli qirg‘og‘i bo‘ylab so‘nggi yo‘lga kuzatish lozim edi, toki marhumning ruhi Enasoy daryosi bilan yuksaklikda judolashsin, axir «Ena» – bu ona demak, «soy» esa – bu daryoning o‘zani-ku. Uning qalbi Enasoy haqidagi qo‘shiqni so‘nggi bor kuylasin.

Sendan ulkan daryo bormi, Enasoy,
Sendan aziz tuproq bormi, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham bormi, Enasoy,
Sendan ozod quchoq bormi, Enasoy.

Sendan ulkan daryo yo‘qdir, Enasoy,
Sendan aziz tuproq yo‘qdir, Enasoy.
Sendan chuqur dard ham yo‘qdir, Enasoy,
Sendan ozod quchoq yo‘qdir, Enasoy.

Dafn etish lozim bo‘lgan tepalikda yorug‘ jahonning to‘rt tomonini ko‘rsatmoq uchun botirning qabri bosh uzra ko‘tarildi: «Mana sening daryong. Mana sening osmoning. Mana sening yering. Sen biz bilan, hammamiz bir urug‘ odamlarimiz. Osuda uxla. Biz hammamiz seni kuzatgani keldik». Kelajak avlod xotirasi uchun botirning qabri ustiga marmar tosh qo‘yildi.

Botirning jasadini dafn etishga olib o‘tishganda har bir oila o‘z ostonasi oldida u bilan vidolashishadi, oq motam yalovini egib, uv tortib yig‘lashadi, keyin boshqalar bilan birga qo‘shilib yana oq motam yalovlarini egiltirgan holda, aytib yig‘lashayotgan kelgusi o‘tov tomon ilgarilab borishadi va shu zaylda so‘nggi manzilga, to qabristongacha yetib borishlik uchun motam kunlarida barcha qabildoshlar o‘tovlarini daryo yoqasiga qator tikishdi.

O‘sha kuni hamma tayyorgarlik ko‘rib bo‘linganda quyosh uyqudan bosh ko‘targandi. Uchiga otning dumi bog‘langan tug‘ va botirning urush aslahalari – nayza va qalqoni olib chiqildi. Uning oti dafn etish yopiqdari bilan burkalgan edi. Karnaychilar jangovar kuy chalishga, barabanchilar barabanga tayoqni jon-jahdlari bilan urishga shay edilarki, toki o‘rmon larzaga kelsin, qushlar bulut yanglig‘ osmonga ko‘tarilib, shovqin-suron va nola solsinar. Yirtqich hayvonlar bo‘kirib-hayqirib chakalakzorlarga chopib qolsin, maysalar yerga qapishib ketsin, sadolar jaranglab, tog‘larni larzaga keltirsin. Motamsaro ayollar sochlarini yoyib botir Qulchiga aza ochishga shay turishardi. Yigitlar zabardast yelkalarida botirning

katta, og‘ir jasadini bezovta qilmay ko‘tarish uchun tiz cho‘kkan edilar. Hamma narsa botirni oxirgi yo‘lga kuza-
tib qo‘yishga tayyor edi. O‘rmon etagida esa to‘qqizta
biya, to‘qqizta ho‘kiz, to‘qqizta to‘qqizlik qo‘y qurbonlik
uchun hozirlab qo‘yilgandi.

Shunda kutilmagan hodisa ro‘y berdi. Enasoyliklar
bir-biriga har qancha dushman bo‘lmasin, oqsoqollarning
dafn marosimi kunlarida bir-biri bilan urush qilishni rasm
qilmagandi. Mana hozir esa, bir to‘da dushman g‘am-an-
duhga botgan qirg‘oqdagilarni tong chog‘i to‘rt tomondan
sezdirmay o‘rab kelib, pistirmalardan barobariga otilib
chiqib hamlaga o‘tdilarki, oqibatda hech kim otga ham
mina olmadi, qo‘liga qurol ham ola olmadi. Shu tariqa
ko‘z ko‘rmagan qirg‘in urush boshlandi. Hammani bir
chekkadani o‘ldira boshlashdi. Yengilmas qirg‘iz qabilasini
bir hamla bilan qirib tashlash – dushman rejasi ana shun-
day edi. Hammani bir boshdan qilich damidan o‘tkazishdi,
toki bu yovuzlikni eslab hech kim yodga olmasin, qa-
soskor qolmasin, vaqt esa o‘tmish izlarini qumlar bilan
ko‘mib yuborsin. Tuya ko‘rdingmi – yo‘q...

Insonni tug‘ish va o‘stirish qanchalar qiyin, o‘ldirish
esa – hammasidan oson. Ba’zi birovlar o‘z qoniga bo-
tib qiymalanib yotishar, birovlar esa qilich va nayzadan
qutulib qolmoq uchun o‘zini daryoga otar, Enasoy
to‘lqinlari orasida cho‘kib ketardi. Daryo yoqalab jar-
liklar-u tikka kesib tushgan qirg‘oqlar bo‘ylab butun
bir chaqirim yo‘lda olovga qoplangan qirg‘iz o‘tovlari
lovullab yonardi. Hech kim qochib qutula olmadi, hech
kim omon qolmadi. Hammasi o‘ldirildi va kuydirildi.
O‘lib yotganlarning jasadini qirg‘oqdan Enasoyga uloq-
tirdilar. Dushmanlar: «Endi bu yerlar bizniki! Endi bu
o‘rmonlar bizniki! Endi bu mollar bizniki!» – deb qu-
vonishardi.

Ular boy o'lja bilan qaytishar ekan, o'rmondan ikki bola – bir o'g'il va bir qizning qanday chiqib kelganini payqashmadi. Bu o'zboshimcha va sho'x bolalar ota-onalaridan yashirinch a ertalaboq yaqin o'rmonga qo'lsavat uchun po'stloq shilgani ketishgandi. Ular o'ynab yurishib, o'rmonning ancha ichkarisiga kirib ketishganini sezmay qolishdi. Jang suronini eshitib orqaga otilgan go'daklar na otasini, na onasini, na akasini, na opasini tirik topa oldilar. Go'daklar ota-onasidan va elatidan judo bo'lib qoldi. Ular bo'zlab kul tepadan kul tepaga chopishar, lekin bironta tirik jonni topib bo'lmasdi. Bir zum ichida yetim bo'lib qolishdi. Yorug' jahonda yakka-yu yolg'iz qoldilar. Uzoqlarda esa jang to'zoni ko'kka o'rlardi, dushmanlar qonli kurash natijasida qo'lga kiritgan mol va qo'ylarini haydab ketishardi.

Bolalar tuyoqlar ostidan ko'tarilgan changni ko'rib, o'sha tomonga yugurishdi. Ular qonxo'r dushman izidan yig'lab, qichqirib chopishardi. Faqat bolaning qalbigina shunday soddadil bo'ladi. Jallodlardan yashirinish o'rniga ularga yetib olishga shoshilishardi. Har nima bo'lsa ham yolg'iz qolishmasa, bu vayronadan, la'nati joydan nari ketishsa, bas. Bir-birining qo'lidan ushlab olishgan bola va qizcha ketayotganlar orqasidan quvib jindakkina kutishni, o'zlari bilan birga olib ketishlarini yolvorib so'rashardi. Biroq qiy-chuv va tuyoqlarning dupur-dupuri-yu, haydovchilarning hayqirig'ida bu ojiz ovozlarni kim eshitardi.

Bolalar jon-jahdi bilan uzoq chopishdi. Lekin baribir, yetib olisholmadi. Keyin esa, yiqilib qolishdi. Atrofga boqishga, qimirlashga qo'rqishardi. Hamma yoq vahimali edi. Shu zaylda bir-birining pinjiga kirib ko'zlari yumilganini bilmay qolishdi.

Yetimcha yetti ko'cha, deb bekorga aytmaganlar. Tun bexatar o'tdi. Hayvon ularga tegmadi, o'rmon maxluqlari

ko‘tarib ketmadi. Ular uyg‘onishganda, tong otgandi. Qu-yosh nur sohib, qushlar sayrardi. Bolalar o‘rinlaridan tu-rib yana mol haydovchilarning izidan yo‘lga tushishdi.

Yo‘lma-yo‘l meva va ildiz terib yeb jon saqlashdi. Yo‘l yura-yura uchinchi kuni bir tog‘ tepasida to‘xtashdi. Pastga qarashsa – keng, yam-yashil maysazorda katta tan-tana bo‘layotibdi. Bu yerda tikilgan o‘tovlarning, gurillab yonayotgan gulxanlarning, gulxan atrofida o‘tirgan odam-larning son-sanog‘i yo‘q. Qizlar halinchak uchib, qo‘shiq aytishmoqda. Davra tortgan odamlar o‘rtasida polvonlar xuddi burgutday gir aylanib, bir-birini itqitib otishyapti. Dushmanlar o‘zlarining g‘alabasini nishonlashardi.

Bola bilan qiz yaqin borishni ham, bormaslikni ham bilmay tog‘ tepasida turishardi. Lekin go‘sht qovurdoq, non, sarimsoqning yoqimli hidi ufurib turgan gulxan atro-fida paydo bo‘lib qolishni istashardi.

Bolalar chidab turisholmadi, tog‘dan tusha boshlashdi. Tantana egalari hayron bo‘lishdi, ularni to‘da bo‘lib o‘rab olishdi:

– Kimsanlar? Qayoqdan?

– Biz ochmiz, – javob berdi bola bilan qizcha,– bizga yeydigan bir nima bersangiz.

Ular bolalarning tilidan kim ekanligini darrov payqab qolishdi. Baqirib-chaqirib, shovqin solishdi. Tugatilmagan dushman oilasining omon qolgan a‘zolarini hozir o‘ldirish kerakmi, yoki xonning oldiga olib borish kerakmi?– deb bahsga tushib ketishdi. Ular bahslashib turganda rahm-dilgina bir ayol bolalarga jindak pishgan ot go‘shti uzat-di. Bolalarni xon huzuriga sudrab borishar ekan, ular qo‘llaridagi ovqatni yutoqib yeyaverishdi. Ularni os-tonada oybolta ushlab turgan yasovullar xonning baland qizil o‘toviga olib kelishdi. Butun qarorgoh bo‘ylab esa, allaqayoqdan paydo bo‘lib qolgan qirg‘iz zotlari haqi-

dagi tashvishli xabar tarqaldi. Bu nimadan darak berishi mumkin? Hamma o'z o'yini va tantanani tark etib, urto'polon bilan xonning o'tovi tomon chopib ketdi. Bu payt xon mashhur lashkarlari bilan qorday oppoq namat to'rida savlat to'kib o'tirardi. U asal qo'shilgan qimizni simirib, maqtov qo'shiqlarini sel bo'lib tinglab o'tirardi. Xon odamlar nima uchun to'planishganini bilgach, g'azabdan quturib ketdi: «Meni bezovta qilishga qanday jur'at etdilaring? Biz axir qirg'iz zotini butunlay qirib tashlamagan edikmi? Men senlarni Enasoyning abadiy hukmroni qilib qo'ymadimmi? Namuncha o'pkalaringni qo'ltiqlab yugurib kelmasalaring, qo'rqoqlar? Qaranglar, oldilaringda kim turibdi! Ey, cho'tir yuzli Baymoq kampir,— qichqirdi xon. U olomon orasidan ajralib chiqqanda esa, unga dedi:

— Mana bularni o'rmonga oborib shunday qilginki, shu bilan qirg'iz zoti tugasin, xayolda ham qolmasin, nomi abadiy o'chsin. Boshla, Cho'tir Baymoq kampir, aytganimni darhol bajo keltir...»

Cho'tir Baymoq kampir jimgina itoat qilib, bola bilan qizni qo'lidan ushladi-da, olib ketdi. Ular o'rmon oralab uzoq yurgach, Enasoy qirg'og'idagi baland jarlikka yetib kelishdi. Cho'tir Baymoq kampir bolalarni shu yerda to'xtatib, ularni jar yoqasiga olib keldi. So'ng, ularni jarlikka itarib yuborish oldidan shunday dedi:

— O, muazzam Enasoy daryosi! Sening qa'ringga tog'ni qulatsa, u bir xarsangday jo bo'ladi. Agar yuz yillik qarag'ayni tashlasa, uni cho'pday oqizib ketasan. Kel endi ikki qum zarrasini — ikki inson bolasini o'z bag'ringga olgin. Ularga yer yuzida joy yo'q. Senga men aytib o'tirishim kerakmi, Enasoy? Agar yulduzlar odamga aylanib qolsa bormi, osmon ularga torlik qilib qoladi. Agar baliqlar odamga aylanib qolsa bormi, ularga daryo va dengizlar torlik qilib qoladi. Senga men aytib o'tirishim

kerakmi, Enasoy? Ol, bu bolalarni, uloqtirib ket. Qo'y, ular bu manfur dunyomizni go'daklikda, toza qalb bilan, bolalik hayosi bilan, yovuz niyat va yovuz ishlar bilan o'z nomiga isnod keltirishga ulgurmasdanoq tark etishsin, toki inson azob-uqubatini ko'rish va boshqalarning ham g'am-alamiga sababchi bo'lish ularga nasib qilmasin. Ol bularni, ola qol bularni, qudratli Enasoy...

Bolalar zor qaqshab, ho'ngrab yig'lardi. Tik qirg'oqdan pastga qarash qanchalik dahshatli ekanligini ko'rib turgan bolalarning qulog'iga kampirning so'zi kirmasdi. Pastda esa quturgan to'lqinlar sapchiydi.

– Quchoqlashinglar, bolalar, oxirgi marta xayrlashib olinglar, – dedi Cho'tir Baymoq kampir. O'zi esa ularni jarga irg'itish qulay bo'lsin uchun yenglarini shimardi. Keyin shunday dedi:

– Endi meni kechiringlar, bolalar. Peshonangizga yozgani shu ekan. Bu ishimni hozir o'z ixtiyorim bilan qilmayotgan bo'lsam ham, lekin sizlarning baxtingizga...

U gapini tugatmagan ham ediki, yonginasidan bir ovoz keldi:

– To'xta, dono, oqila kampir, gunohsiz bolalarni juvonmarg qilma.

Cho'tir Baymoq kampir qayrilib qaradi-yu, hayratda qoldi: qarshisida g'aroyib ona bug'u turardi. Uning yirik-yirik ko'zlari ta'nali va g'amgin boqardi. U sutdek oq, qorni bo'taloqning yungidek qo'ng'ir yung bilan qoplangan. Shoxlari bo'lsa go'zallik timsoli: serbutoq, go'yo kuzgi daraxtning bir bo'lak shoxi. Yelini emizikli ayolning ko'kragidek top-toza va silliq.

– Kimsan? Nega odamga o'xshab gapiryapsan? – so'radi Cho'tir Baymoq kampir.

– Men ona bug'uman, – javob berdi u. – Shuning uchun odamga o'xshab gapirdimki, bo'lmasa sen tushunmaysan, quloq ham solmaysan.

– Nima istaysan, ona bug‘u?

– Qo‘yib yubor bolalarni, donolarning donosi. Sendan iltimos qilaman, ularni menga ber.

– Nima qilasan ularni?

– Odamlar mening ikki egizimni, ikki bug‘u bolasini o‘ldirishdi. Men o‘zimga bola izlab yuribman.

– Sen bularni boqmoqchimisani?

– Ha, donolarning dono ayoli.

– Sen yaxshilab o‘ylab ko‘rdingmi, ona bug‘u? – mas-xaraomuz kuldi Cho‘tir Baymoq kampir. – Bular axir odam bolasi-ku. Bular katta bo‘lishadi, keyin sening bolalaringni o‘ldirishadi.

– Ular katta bo‘lishsa, mening bolalarimni o‘ldirishmaydi, – javob qildi unga bug‘ular onasi. – Men ularga ona bo‘laman, ular esa mening bolalarim. Axir ular o‘z akaukalarini o‘ldirishadimi?

– Eh, nimasini aytasan, ona bug‘u, sen odamlarni bilmaysan, – bosh tebratdi Cho‘tir Baymoq kampir, – ular o‘rmon hayvonlarigagina emas, hatto o‘z-o‘zlariga ham rahm-shafqat qilishmaydi. Bu yetimchalarni senga berardim, shunda mening so‘zlarim qanchalik rostligiga o‘zing guvoh bo‘larding, lekin odamlar baribir qo‘lingdan tortib olib, bu bolalarni o‘ldirishadi. Buncha g‘amning senga nima keragi bor?

– Men bolalarni uzoq o‘lkalarga olib ketaman, u yerdan bolalarni hech kim qidirib topolmaydi. Bolalarga rahm qil, donolarning donosi, ozod qil ularni. Men ularga sadoqatli ona bo‘layin. Yelinlarim to‘lib turibdi. Sutim bolalarni orziqib kutyapti. U bolalarga intizor.

– Ha, mayli, shunday bo‘ladigan bo‘lsa, – dedi oxiri Cho‘tir Baymoq kampir, o‘ylab turib, – bularni tezroq olib jo‘na. Yetimlarni o‘zingning uzoq yurtingga olib ket. Agar ular uzoq yo‘l yurib toliqib halok bo‘lsa, yoki duch kelgan qaroqchilar o‘ldirib ketsa, yoki bo‘lmasa bu odam bolalari

sening yaxshiligingga yomonlik bilan javob qaytarishsa – o‘zingdan ko‘r.

Ona bug‘u Cho‘tir Baymoq kampirga minnatdorchilik bildirdi. Bola bilan qizga esa:

– Endi, men sizlarning onalaringman, sizlar esa mening bolalarimsizlar,– dedi.– Senlarni uzoq yurtga, qorli tog‘ va daraxtzorlar qo‘yniga joylashgan iliq dengiz – Issiqko‘lga olib ketaman.

Bola va qizcha shodlanib, Shoxdor ona bug‘u ortidan chopqillab ketishdi. Lekin asta-sekin charchab, holdan toyishdi, yo‘l esa olis – dunyoning bu chetidan u chetiga cho‘zilgan. Ona bug‘u bolalarni o‘z suti bilan boqib, kechalari bag‘riga bosib isitmaganda ular hech qayerga ham yetisholmas edi. Ular uzoq yurishdi. Ona yurt bo‘lmish Enasoy tobora ortga chekinib borar, lekin yangi vatan bo‘lmish Issiqko‘lga hali juda uzoq edi. Yo‘l yurishdi, yo‘l yurishsa ham mo‘l yurishdi. Yoz-u qish, ko‘klam-u yoz va kuz, yana yoz-u qish, yana bahor-u, yana yoz va kuz qalin o‘rmonlardan, jazirama cho‘llardan, ko‘chma qum sahrolardan, baland tog‘lardan va hayqirib oqqan daryolardan ne mashaqqat bilan o‘tishdi. Ularning izidan bo‘rilar galasi quvdi, Shoxdor ona bug‘u esa bolalarni ustiga mindirib yovuz yirtqichlardan qutqarib ketdi. Ularning izidan tushgan otliq ovchilar o‘q uzib, qichqirishardi: «Bug‘u odam bolasini o‘g‘irlab ketyapti! Ushla! Tut!» va ketma-ket o‘q uzishardi. Shoxdor ona bug‘u bolalarni opichib, g‘izillab uchayotgan o‘qlarga, chaqirilmagan qutqaruvchilarga yetkazmay borardi. U o‘qdan ko‘ra tezroq chopar va shivirlardi: «Mahkamroq ushlanglar, bolalarim – bosqinchilar!»

Oxiri Shoxdor ona bug‘u o‘z bolalarini Issiqko‘lga yetkazib keldi. Ular tog‘ tepasida turib, hayratlanishardi. Chor atrof qorli tog‘lar bilan qoplangan, tog‘lar o‘rtasida

ko‘m-ko‘k o‘rmon, ko‘z ilg‘agan hamma joyda dengiz chayqalib shovullab turardi. Ko‘m-ko‘k suv yuzida op-poq to‘lqinlar yugurar, shamol ularni uzoqlardan haydab kelib, yana yiroqlarga haydab ketardi. Issiqko‘l qaydan boshlanib, qayda tugaydi – bilib bo‘lmasdi. Bir chekkasida quyosh bosh ko‘tarsa, ikkinchisida hali tun pardasini yig‘ishtirolmasdi. Issiqko‘lning chor atrofini qancha tog‘ qurshab olgan – sanab bo‘lmasdi, u tog‘lar ortida yana shunga o‘xshash qanchadan-qancha qorli tog‘lar bo‘y cho‘zib turibdi.

– Mana shu yangi vataningiz bo‘ladi,– dedi Shoxdor ona bug‘u. – Mana shu yerda yashaysizlar, yer hayday-sizlar, baliq tutasizlar, mol-u hol qilasizlar. Ming yillar tinch-totuv yashanglar. Ha, sizlarning avlodingiz yashaydi, ko‘payadi. Sizlar keltirgan tilni avlodlar unutishmaydi. Ularga o‘z ona tillarida so‘zlash va kuylash yoqimli bo‘ladi. Insonlarga qanday yashash lozim bo‘lsa shunday yashanglar. Men esa sizlar va sizlarning bolalaringizning bolalari bilan hamisha birga bo‘lay...

Mana shunday qilib, bola va qizcha qirg‘iz avlodining ajdodlari sifatida, mangu jannatmakon Issiqko‘lda o‘zlariga yangi makon topdilar.

Vaqt tez o‘tib boraverdi. Bola baquvvat yigit bo‘ldi, qiz bo‘yga yetdi. Shunda ular qovushib, er-xotin bo‘ldilar. Shoxdor ona bug‘u esa Issiqko‘lni tark etmasdan, yaqin o‘rtadagi o‘rmonda yashay boshladi.

Bir kun tong mahali Issiqko‘l qo‘qqisdan notinchlanib, shovullay boshladi. Qizni, to‘lg‘oq tutib, azoblanmoqda edi. Er esa cho‘chib ketdi. Qoya ustiga chopib chiqdi-da, ovozining boricha chaqira boshladi:

– Qayerdasan, Shoxdor ona bug‘u? Issiqko‘l qanday shovqin solyapti, eshityapsanmi? Qizing tug‘yapti. Tezroq kel, Shoxdor ona bug‘u, bizga yordam qil...

Shunda uzoqdan xuddi karvonlarning qo‘ng‘irog‘iday jarangdor tovush eshitildi. Bu tovush tobora yaqinlashib kelaverdi. Shoxdor ona bug‘u yetib keldi.

U shoxlarida beshik keltirdi. Beshik oppoq qayindan yasalgan bo‘lib, bandida kumush qo‘ng‘iroqcha jaranglab turardi. Bu qo‘ng‘iroq Issiqko‘l beshiklarida hozirgacha ham yangrab turibdi. Onalar beshiklarni tebratar, kumush qo‘ng‘iroq jaranglar, go‘yo Shoxdor ona bug‘u uzoqlardan chopib, shoshib, shoxlarida qayin beshik ko‘tarib kelayotganday tuyuladi...

Shoxdor ona bug‘u yetib keldi-yu, shu payt qizning ham ko‘zi yoridi.

– Bu beshik sizlarning to‘ng‘ichlaringiz uchun, – dedi Shoxdor ona bug‘u. – Hali ko‘p farzand ko‘rasizlar. Yetti o‘g‘il, yetti qiz!

Ota-ona xursand bo‘lishdi. To‘ng‘ich farzandlarini Shoxdor ona bug‘u sharafiga – Bug‘uboy deb atashdi. Bug‘uboy o‘sib-ulg‘aydi, qipchoqlar avlodidan bo‘lgan go‘zal qizga uylandi, shu bilan Bug‘uboy avlodi – Shoxdor ona bug‘u avlodi ko‘paya boshladi. Bug‘uboy avlodlari Issiqko‘lda ko‘p va qudratli bo‘lib qoldi. Bu avlod Shoxdor ona bug‘uni muqaddas deb bilishardi. Bug‘uboy avlodlarining o‘tovida eshik tepasiga bug‘u shoxi osib qo‘yilar, bu esa, uzoq-uzoqlardan ham o‘tovning Bug‘uboylar avlodiga mansub ekanligidan darak berib turardi. Bosqinchi dushmanlarni daf etganda, yoki poyga musobaqalarida Bug‘uboy avlodlarini «Bug‘u!» degan bitta laqabning o‘zidanoq anglab olishar, ular esa har doim g‘olib chiqishardi. O‘sha kezlar Issiqko‘l o‘rmonlarida oppoq shoxdor bug‘ular bo‘lardi, go‘zallikda hatto ko‘kdagi yulduzlar ham ularni rashk qilardi. Ular Shoxdor ona bug‘uning bolalari edi. Ularga hech kim tegmasdi, hech kim hurkitmas edi. Bug‘uboy avlodlari bug‘uga duch kelgan joyda otdan tu-

shib, unga yo‘l berardi. Oshiqlar suygan qizlarini suluvlikda go‘zal oq bug‘uga qiyos qilishardi...

Bug‘uboy avlodining oshib-toshib ketgan mashhur bir boyi to o‘lguniga qadar shu odat saqlanib qoldi. Uning ming-minglab qo‘ylari, ming-minglab yilqilari bo‘lib, mollariga qaraydigan qancha-qancha cho‘ponlar ham uning izmida edi. O‘g‘illari unga katta ma‘raka qilishdi. Ular bu ma‘rakaga yer yuzining hamma ma‘lum va mashhur kishilarini chaqirishdi. Mehmonlar uchun Issiqko‘l qirg‘og‘iga bir ming bir yuzta o‘tov tikdilar. Qancha mol so‘yildi, qancha qimiz ichildi, qanchalab qashqarcha nozne‘matlar berildi, sanog‘iga yetib bo‘lmasdi. Boyning o‘g‘illari gerdayib yurishardi: Axir otadan bitmas-tuganmas meros qolganligini, farzandlar otani qanday hurmatlab, uning xotirasini qanday e‘zozlashlarini odamlar ko‘rib qo‘ysin-da... («E bo‘tam, odamlar aql o‘rniga boyligini ko‘z-ko‘z qilishsa, bu qanday yaramaslik».)

Marsiya aytuvchilar esa, marhumning o‘g‘illari taqdim etgan arg‘umoqlarda yelib, sovg‘aga berilgan suvsar telpak va shoyi to‘nlarga o‘ralib, marhumni va uning merosxo‘rlarini ko‘klarga ko‘tarib maqtashardi.

– Bu olamda bunday baxtli hayot va shukuhli ma‘rakani ko‘rgan bormi?– deb kuylardi biri.

– Dunyo bino bo‘lgandan beri bunaqasi hali bo‘lmagan! – derdi ikkinchisi.

– Hech qayerda bo‘lmagan! Faqat bizdagina ota-onalarni shunday hurmatlashadi, ota-ona shon-sharafini yuksak tutishadi, ularning muqaddas nomini ulug‘lashadi, – kuylardi uchinchisi.

– Ey, qaqildiq marsiyachilar, nima deb valdirayapsiz! Olamda bu xotamtoylikning ta‘rifiga loyiq so‘z, marhumning shon-shuhratiga teng keladigan shuhrat bor ekanmi?– kuylardi to‘rtinchisi...

Ular shu zaylda kecha-kunduz kim o‘zarga bahslashardi. («E-e, bo‘tam, hofizlar hamd-u sano o‘qishda bahslashsa, qanday yaramaslik, ular qo‘shiqchidan qo‘shiq kushanasiga aylanishadi».)

Dovruq solgan ma‘raka ko‘p kunlik bayramday o‘tdi. Boyning maqtanchoq o‘g‘illari boshqalarni lol qoldirishni, shuhratlari olamga yoyilishini orzu qilishdi. Yana buning ustiga mangu uyquga ketgan shavkatli otalari Shoxdor ona bug‘u avlodidan ekanligini hamma bilishi uchun uning qabriga bug‘u shoxini o‘rnatishni o‘ylab topishdi. («E bo‘tam, qadimgi odamlardan qolgan gap bor: boylik – takabburlikni, takabburlik esa – telbalikni tug‘diradi».)

Boyning o‘g‘illari ota xotirasiga ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan yodgorlik o‘rnatishni istashgani uchun ham hech nima ularga to‘sqinlik qila olmadi. Aytilgan so‘z – otilgan o‘q. Ovchilarni yollashdi. Ovchilar bug‘u otib, shoxini tanasidan ayirishdi. Bug‘u shoxlarining tepaga taralib turishi ko‘kda parvoz qilayotgan burgutning qanotlariga o‘xshardi. Bug‘u shoxlari o‘g‘illarga yoqib tushdi: ularning har biri o‘n sakkiz butoqqa bo‘lingan – demak, o‘n sakkiz yoshda ekan. Yaxshi! Ular shoxni qabr ustiga o‘rnatish uchun ustalarga farmon berishdi.

Qariyalar hayratda qolishdi:

– Bug‘uni o‘ldirishga qanday haddingiz sig‘di? Shoxdor ona bug‘u avlodiga qo‘l ko‘tarishga kim jur‘at etdi?

Boyning merosxo‘rlari ularga javoban:

– Biz o‘z yerimizdagi bug‘uni o‘ldirdik. Bizning saltanimiz ostidagi yerlarda nimaiki qimirlagan, uchgan tirik jon zoti bo‘lsa, pashshadan tortib tuyagacha – hammasi bizniki. O‘zimizga qarashli jamiki narsalarni nima qilish-qilmaslikni o‘zimiz yaxshi bilamiz. Yo‘qolinglar! – deyishdi.

Xizmatkorlar qariyalarni qamchi bilan savalab, otga teskari mindirishdi-da, sazoyi qilib haydashdi.

Hamma balo shundan boshlandi. Shoxdor ona bug‘u avlodlarining boshiga katta baxtsizlik tushdi. Deyarli har bir kishi o‘rmonlarda oq bug‘ularni ovlashga tushib ketdi. Bug‘uboy avlodidan bo‘lgan har bir kishi o‘z ajdodlari qabriga bug‘u shoxi o‘rnatishni burch deb bilar edi. Bu ish endi marhumlar xotirasiga bo‘lgan muqaddas vazifa, alohida hurmatga aylandi. Kimki bug‘u shoxlarini topolmas ekan, endi uni odam o‘rnida sanamay qo‘yishdi. Bug‘u shoxlari bilan savdo qilish, ularni oldindan g‘amlab qo‘yish odat tusiga kirib qoldi. Shoxdor ona bug‘u avlodlari orasida shunday kishilar paydo bo‘ldiki, ular bug‘u shoxlaridan o‘lja yig‘ishni va pullashni hunar qilib oldilar. («E bo‘tam, pul hukmron bo‘lgan joyda ezgu so‘zga o‘rin yo‘q, go‘zallikka o‘rin yo‘q».)

Issiqko‘l o‘rmonlarida bug‘ularga qirg‘in keldi. Ularga shafqatsiz bo‘lishdi. Bug‘ular qadam yetmagan joylarga qochdi, lekin u yerda ham qo‘yishmadi. Ovchilar tozilarini qo‘yib pistirma tomon haydashar, o‘zlari esa pistirmalarda berkinib yotib, yaqinlashgan bug‘ularni bexato otib olishardi. Bug‘ularni to‘da-to‘dasi bilan qirishdi. Shox butoqlari eng ko‘p bo‘lgan bug‘uni kim otarga garovga bog‘lashardi.

Bug‘ular g‘oyib bo‘ldi. Tog‘larni tark etdi. Na tunda, na tongda bug‘u ovozi eshitilardi. Na o‘rmonda, na yaylovda uning qanday irg‘ishlab, qanday sapchishlarini, shoxlarini yelkasi ustiga tashlab, parvozdagi qushday jarliklardan qanday sakrab o‘tishlarini endi hech kim ko‘rmasdi. Butun umri bo‘yi bug‘u nima ekanligini ko‘rmagan yangi insonlar tug‘ildi. Faqat u haqdagi ertaklarni eshitib, qabrlar ustidagi shoxlarni ko‘rishdi, xolos.

Shoxdor ona bug‘uga nima bo‘ldi?

U odamlardan ranjidi, juda qattiq ranjidi. Aytishlaricha, son-sanoqsiz o‘qlar va tozilar dastidan bug‘ularga kun

qolmagan, ularning eng soʻnggi avlodi barmoq bilan sarnarli darajada oz qolgan chogʻda Shoxdor ona bugʻu eng baland choʻqqiga koʻtarilib, Issiqkoʻl bilan vidolashibdi va soʻnggi bolalarini ulkan dovon ortiga, boshqa yurtlarga, boshqa togʻlarga boshlab ketibdi.

Mana, olamda qanday ishlar boʻladi. Mana, ertak ham tugadi. Xoh ishon, xoh ishonma.

Shoxdor ona bugʻu esa, ketishi oldidan, bundan buyon bu yerlarga aslo qadam bosmayman, debdi...

V

Yana togʻlar qoʻyniga kuz kirib keldi. Yana shovqin-suronli yozdan soʻng hamma narsa kuzgi sokinlikka moslasha boshladi. Mol qamaydigan qoʻralar atrofidagi changlar bosildi, gulxanlar oʻchdi. Mollar qishlovga koʻchdi. Odamlar joʻnab ketishdi. Togʻlar huvillab qoldi.

Burgutlar bazoʻr qur-qurlab, yolgʻiz ucha boshladi. Yoz boʻyi oʻz oʻrnidan shovullab oqqan daryo sayozlanib, ovozi pastlashib qoldi. Oʻtlar oʻsishdan toʻxtadi, il-dizlardan jon ketdi. Barglarning shoxlarda osilib turishga ortiq madori qolmay uzilib tusha boshladi.

Eng baland choʻqqilarga esa kechalari kumush rang yupqa qor yogʻib chiqardi. Ertalab gʻira-shira togʻ tizmalari qoraburul tulkinining yoliday oppoq tusga kirardi.

Sovuq tushib, daralarda izgʻirin shamol esa boshladi. Lekin hamon kunlar charogʻon va quruq edi.

Daryo ortida, qorovulxona roʻparasidagi oʻrmon tezda kuz ogʻushiga kirdi. Daryodan toʻyuqoriga, Qora qaragʻayzor chegarasigacha choʻzilib ketgan chakalakzorlarni dudsiz olov yangligʻ kuzgi xazonrezgi bosgandi. Eng chidamli daraxtlar – toʻq sariq rangli togʻ teragi va qayin oʻrmonlari ayniqsa, koʻzga yaqqol tashlanib turardi. Ular

ulkan oʻrmonning qor bosgan baland choʻqqilarigacha – qayragʻoch va archalar qorayib turgan yergacha choʻzilib ketgan edi.

Qaragʻayzor qoʻyni hamma vaqt top-toza va qasrlardagidek salobatli. Qayoqqa qaramang, faqat qattiq daraxtlarning jigarrang tanasi, smolali quruq hid, butun oʻrmon poyiga toʻkilgan qoramtir igna yaproqlar. Keksa qaragʻaylarning uchida gʻir-gʻir shamol esadi.

Lekin bugun erta tongdanoq togʻlar boshida chagʻillab, bezovtalangan zagʻchalar aylanib qoldi. Jon-jahdi bilan chagʻillagan zagʻchalarning kattakon galasi qaragʻayzor oʻrmon tepasida betinim aylanaverdi. Ular bolta ovozi eshitgan zahotiyok bezovtalangan boʻlsa, soʻng xuddi birov ozor bergandek bir-birlariga gal bermay chagʻillab, qirqilgan qaragʻaylarni togʻdan olib tushayotgan ikki kishining izidan taʼqib etardi.

Yogʻochlarni otlarga bogʻlab sudratib kelishardi. Oʻrazqul otning jilovini tutib oldinda borardi. U turtinib, plashining bari butalarga ilinib, qoʻshga qoʻshilgan hoʻkizday hansirardi. Uning ortidan, yogʻoch orqasidan Moʻmin bobo yelib kelardi. Bunday balandlikda unga ham osonmasdi, cholning nafasi qisilib qolgandi. Uning qoʻlida qaragʻay pishang boʻlib, bu bilan u yoʻl-yoʻlakay yogʻochlarni oʻnglab borardi. Yogʻochlar goh toʻnkalarga, goh toshlarga hadeb qadalib qolaverar, qiyalikka kelganda esa nishabga koʻndalang burilar va pastga yumalab ketguday boʻlardi. Unda falokatdan qochib qutulib boʻpsan – naq majaqlab oʻldiradi.

Pishang bilan yogʻochlarni toʻgʻrilab borayotgan kishiga ayniqsa xavfli, har balo yuz berishi mumkin. Qoʻrquvdan bir necha bor yuganni tashlab qochgan Oʻrazqul har safar chol oʻz hayotini xavf ostiga qoʻyib, yogʻochni qiyalikda tutib, uning ot yoniga qaytishini va

yugandan tutishini kutayotganini ko'rib uyalib ketardi. Lekin o'z aybingni yashirmoq uchun, uni birovga to'nkamoq kerak, deb bekorga aytishmagan-da.

– Sen nima, meni narigi dunyoga jo'natmoqchimisani?– O'razqul qaynotasiga qichqirdi.

Atrofda O'razqulning ovozi eshitadigan va unga daki beradigan hech kim yo'q edi: keksalarga shunday muomala qilishni kim ko'rgan? Qaynotasi, buni men ataylab qilibmanmi, axir o'zim ham yog'och tagida qolib ketishim mumkin-ku, xuddi u buni qasddan qilayotgandek unga buncha qichqirishning nima keragi bor, deb qo'rqa-pisa pichirladi.

Bu hol O'razqulning yana battar jahlini chiqardi.

– Eh, seni qara-ya! – g'azablandi u. – Seni bosib qolsa axir sen yoshingni yashagansan. Senga nima? Men mayib bo'lsam, qizing kimga qoladi, uni kim oladi?

Shaytonning qamchisiday bu bepusht kimga kerak...

– Tushunib bo'lmaydigan odamsan, o'g'lim. Senda odamlarga hurmat degan narsa yo'q,– dedi bunga javoban Mo'min.

O'razqul hatto to'xtab, cholg'a razm soldi:

– Bunday chollar allaqachon o'choq oldida yonboshlab o'zini olovga toblab yotibdi. Senga esa maosh oqib kelib turibdi. Qayoqdan kelyapti, bu maosh? Mening sharofatim bilan kelyapti. Senga yana qanaqa hurmat kerak?

– Kel, qo'y endi, aytdim-qo'ydim-da, – muloyimlashdi Mo'min.

Shunday qilib ular yurishda davom etdi. Yana bir dovon oshib, qiyalikda tin olgani to'xtashdi. Ot butunlay targa tushib, ko'pikka qoplandi.

Son-sanoqsiz zag'chalar esa hamon tinchimas, charx urib aylangani aylangan. Go'yo bugun kun bo'yi chag'illashga qasd qilganday zo'r berib chag'illardi.

– Qishning erta tushishini sezyapti, – dedi Mo‘min ohista gapni boshqa yoqqa burib va bu bilan O‘razqulni jahldan tushirmoqchi bo‘lib. – Uchib ketishning payida bo‘lyapti. Xalaqit berganni yoqtirmaydi, – deb qo‘shib qo‘ydi, xuddi aqlsiz qushlar uchun uzr so‘ragandek.

– Kim ularga xalaqit beryapti?– keskin burilib qaradi O‘razqul. Birdan qizarib ketdi.– Allanimalar deb aljiysan, chol, – dedi sekin do‘q urgan ohangda.

«Eh, – xayolga keltirdi u, – nimaga ishora qilyapti! Bu nimasi, uning zag‘chalari dastidan qarag‘ayga tegmaslik, bir shoxini ham sindirmaslik kerak ekan-da? Yo‘q, bekor aytibsan! Hozircha bu yerga men xo‘jayinman» u g‘azab bilan uymalashayotgan zag‘chalar galasiga qaradi.

– Eh, pulemyot bo‘lgandami! – dedi va burilib uyatsiz so‘z bilan so‘kindi.

Mo‘min jim qoldi. U kuyovining so‘kishini ko‘p eshitgandi.

«Yana ayniyapti, – ich-ichidan g‘am tortdi chol. – Ichdi – hayvonga aylanadi. Nahorda bosh og‘rig‘iga tortsa ham – bir so‘z qotma. Odamlar nega shunday bo‘lib qolishar ekan-a? – o‘yga toldi Mo‘min. – Sen unga yaxshilik qilasan, u senga yomonlik qaytaradi. Uyalmaydi ham, uyalishni xayoliga keltirmaydi ham. Xuddi shunday bo‘lishi lozimdek. Hamisha o‘zinikini to‘g‘ri deb biladi. Faqat unga yaxshi bo‘lsa bo‘lgani. Hamma uning atrofida girdikapalak bo‘lishi kerak. Agar istamasang majbur qiladi. Yaxshiyamki, mana bunday tog‘da, o‘rmonlar orasida o‘tiradi, uning qo‘li ostida bitta, ikkita odami bor. Kattaroq amalga minsa bormi? Xudo ko‘rsatmasin... Bundaylarni joydan siljitib ham bo‘lmaydi. Hamisha o‘z ulushini changallab qoladi. Sen bunaqalardan hech joyga qochib qutulolmaysan ham. Hamma joyda u seni kutib turadi, izlab topadi. O‘zining dorilamon yashashi uchun sening

joningni sugʻurib oladi. Hamisha haq boʻlib chiqadi. Ha, bundaylarni siljitib boʻpsan...»

– Xoʻsh, yetar qaqqayib turish, – Oʻrazqul cholning xayollarini tarqatib yubordi. – Ketdik! – buyruq qildi u. Ular yoʻlda davom etishdi.

Bugun ertalabdanoq Oʻrazqulning kayfiyati joyida emasdi. Ertalab, asbob-uskunalari bilan narigi qirgʻoqqa, oʻrmon tarafga oʻtish kerak boʻlgan chogʻda, Moʻmin nabirasini maktabga olib borishga shoshardi. Bugun aqlidan ozib boʻldi! Har kun ertalab otni egarlaydi, bolani maktabga eltib qoʻyadi, keyin uni yana olib kelgani boradi. Bu tashlandiq daydi bilan ovora. Qarang-a, maktabga kechikish mumkin emasmish. Bu yerdagi ish shundayki, xudo biladi oxiri nima boʻlarkin, bundan chiqdi – bu ishni keyinga qoldirib tursa boʻlarkan-da? Shunday emasmi? «Men, – deydi, – bir zumda qaytib kelaman, bola maktabga kechiksa muallimaning oldida uyalaman». Uyaladigan odamingni topibsan! Ahmoqsan-da! Bu muallimang oʻzi kim boʻlibdi? Besh yildan beri ustidan bitta palto tushmaydi. Faqat daftar bilan, sumka bilan koʻrasan... Doimo yoʻlda qoʻl koʻtarib mashina kutgani-kutgan – hadeb tuman markaziga tushadi, hamisha unga nimadir yetishmaydi, goh maktabga koʻmir deydi, goh oyna, goh boʻr, hatto lattagacha soʻraydi. He, nomusli muallima bunday maktabga kelarmidi? Qanaqa ot topishibdi-ya – «mitti maktab». U chindan ham mitti-da. Undan nima naf kelardi. Haqiqiy oʻqituvchilar shaharda. Maktablari oynadan. Oʻqituvchilari galstuk taqib olgan. Lekin shaharda shunday-da... Boshliqlar u yerda hashamatli mashinalarda koʻchalardan qanday oʻtishadi. Mashinalarni aytmaysanmi?! Qop-qora, yaltiroq, bu mashinalarni «lip» etib oʻtib ketguncha toʻxtab tomosha qilging keladi. Shahar odamlari esa, xuddi bu mashinalarni koʻrmayotgandek

parvo ham qilishmaydi. Vaqtlari yo‘q – shoshilishadi qayoqqadir chopishadi. Ana u yerda, shaharda hayotni – hayot desa bo‘ladi. Qani endi o‘sha yoqqa yetishsang, biron joyga o‘rnashib olsang ekan. U yerda odamlarni amaliga qarab hurmat qilishni bilishadi. Lozimmi – demak, hurmat qilishing shart. Katta amalga – katta hurmat. Madaniyatli odamlar. Shuning uchun ham u yerda mehmonmamehmon yurish, yoki u-bu sovg‘a qilish, yog‘och tashish yoki shunga o‘xshash allaqanday ishlarni qilishga to‘g‘ri kelmaydi. Bu yerdagiga o‘xshab – ellik so‘m, ko‘pi bilan yuz so‘m berib, yog‘och olib, ustingdan shikoyat yozib yurmaydi: O‘razqul poraxo‘r, falon-piston... Nodonlik!

Ha, shaharda bo‘lgandami... Eh, tog‘iga ham, o‘rmoniga ham, mana bu dardisar yog‘ochlarga ham, pushtsiz xotiniga ham, manavi valakisalang, beaql cholga ham qo‘l siltab yuborgan bo‘lardim. Eh, suliga to‘ygan otdek jo‘sh urib ketardim-da! O‘zimni hurmat qilishga majbur etardim. «O‘razqul Balajanovich, kabinetingizga kirishga ruxsat eting». U yerda shaharlikka uylanib olardim. Nega mumkin emas ekan? Aytaylik, bironta qo‘lida mikrofoni bilan o‘ynab ashula aytadigan go‘zal artistkaga: aytishadiki, ular uchun eng muhimi odamning amaldor bo‘lishimish. Mana shunaqasini qo‘ltig‘idan olib bo‘yinbog‘ taqib yursang. Kinoga borsang. U bo‘lsa tuffisini tiqillatib, atir taratib yursa. O‘tgan-ketgan burnini cho‘zib qolaveradi. Qarabsanki, bolalar tug‘iladi... O‘g‘limni yuristlikka o‘qitardim, qizim esa royal chalsin. Shaharlik bolalar darrov ko‘zga tashlanadi – aqlli bo‘lishadi. Uyda faqat ruscha gaplashishadi: ular kallalaridan eski qishloq so‘zlarini chiqarib tashlashadi. U o‘z farzandlarini shunday tarbiyalagan bo‘lardi: «Papochka, mamochka, uni olib ber, buni olib ber...» O‘z jigarbandingdan biron narsani ayab o‘tirarmiding? U ko‘plarni bop-

lardi-da, kim ekanini ko'rsatib qo'yardi. Boshqalardan nimasi kam uning? Nima, yuqoridagilarning undan biron joyi ortiqmi? Ular ham o'ziga o'xshagan odamlar-da. Ularning omadi kelgan faqat. Uning esa omadi kelmagan. Baxt kulib boqmagan. O'zida ham ayb bor. O'rmonchilar kursini bitirgach, shaharga ketishi kerak edi, texnikumga kirishi kerak edi, yoki bo'lmasa institutga. Shoshdi – amalga uchdi-da. Kichkina bo'lsa ham, har holda amalda. Mana endi tog'ma-tog' yur, eshakka o'xshab yog'och tashi... Buning ustiga mana bu qarg'alar ortiqcha. Nima-ga buncha qag'illashadi, nimaga aylanib qolishdi? Eh, pulemyot bo'lgandami...

O'razqulning avzoyi buzilishiga arzigulik sabablar bor edi. Yozni yallo qilib o'tkazdi. Kuz yetib keldi, yoz bilan birga cho'ponlar va yilqiboqarlar davrasidagi mehmondorchilik davrlari ham o'tib ketdi. Xuddi qo'shiqda aytilganday: «Yaylovdagi chechaklar ochilib bo'ldi, etagingni yig'ishtirib qol...»

Kuz keldi. O'razqulga ko'rsatilgan hurmatlar uchun, ziyofatlar uchun, qarzlar uchun, va'dalar uchun hisoblashadigan payt keldi. Buning ustida maqtanib katta ketganlari-chi: «Senga nima kerak? Xari bo'ladigan ikkita qarag'ay yog'ochmi, faqat shumi? Shuning nimasini gapirib o'tiribsan. Mashina olib kelasanda, olib ketaverasan».

Og'zidan gullab, hadyalar olib, aroqni ichaverdi, mana endi bo'g'ilib, terga botib, yer yuzidagi hamma narsaga la'nat o'qib, tog'ma-tog' yog'och sudrab yuribdi. Bu yog'ochlarning daxmaza bo'lganini aytmaysizmi? Umu-man, butun hayotida ro'shnolik ko'rmadi. Bexosdan kal-lasiga lop etib bir fikr keldi: «Hammasiga tupuramanda, boshim oqqan tomonga ketaman». Lekin u shu zahotiyoyq hech qayoqqa ketolmasligini tushundi. Hech kimga hech

qayerda keraklik joyi yo‘q va ko‘ngli tilayotgandek hayotni hech qayerdan izlab topolmaydi.

Bu yerdan ketib, yoki va‘dangdan tonib ko‘r-chi! Uni o‘z oshna-og‘aynilari tutib berishadi. Odamlar yaramas bo‘lib ketgan. O‘tgan yili o‘zining bug‘u avlodli qarindoshiga hadya qilingan qo‘zichoq uchun qarag‘ay yog‘och va‘da qilgandi, kuzda esa qarag‘ay uchun yuqoriga chiqqisi kelmadi. Bu aytmogga oson, qani u yoqqa bir chiqib boq, yog‘ochlarni arralab, yumalatib ko‘r, keyin bilasan qanaqa ekanligini. Yana buning ustiga qarag‘aylar besh yil-o‘n yillik bo‘lsa qani; ularni eplab ko‘r-chi! Oltin bersa ham bu ishga qo‘l urging kelmaydi! Aksincha, o‘sha kunlari Mo‘min cholning tobi qochib ko‘rpa-to‘shak qilib yotib oldi. Bir kishi uddasidan chiqolmaydi bunday ishni. Ha, biron kimsa umrida yolg‘iz o‘zi tog‘dan yog‘och olib tushishning uddasidan chiqqan emas. Yiqitish-ku mumkin, lekin yiqitgan bilan qarag‘ayni pastga olib tushib bo‘lmaydi... Nima bo‘lishini oldindan bilganda, Seydahmadni yoniga olib chiqqan bo‘lardi. Lekin O‘razqul toqqa tirmashib chiqib yurishga erindi-da, birinchi duch kelgan qarag‘ay bilan qarindoshidan qutulib qo‘ya qolmoqchi bo‘ldi. Lekin u ancha-munchasiga ko‘nmadi: unga haqiqiy qarag‘ay kerak emish, vassalom. «Qo‘zichoqni olishni bilasan, gapingning uddasidan chiqishni bilmaysanmi?» O‘razqul jahli chiqib, hovlidan uni haydab chiqardi: olmaysanmi – jo‘nab qol. U yigit ham bo‘sh kelmadi. San-Tosh o‘rmonchilik qo‘riqxonasining qorovuli O‘razqul Balajanov ustidan darhol shikoyat xati yozib, unga shunday to‘g‘ri va noto‘g‘ri gaplarni qo‘shdiki, oqibat-natijada O‘razqulni «o‘rmon kushandasi» sifatida otish lozim edi. Keyin o‘rmonchilik ministrligining turli xil tekshiruv komissiyalari O‘razqulni uzoq vaqt sarson qilishdi. Zo‘rg‘a qutuldi. Mana senga

qarindosh! Yana: «Biz hammamiz Shoxdor ona bug‘u bolalarimishmiz. Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun!» emish. Hammasi bekor gap, qachonki, bir tiyin uchun bir-birimizning yoqamizdan olib, turmaga tiqishga tayyor bo‘lsak. Qanaqasiga bug‘u avlodidan bo‘laylik. Bu ilgari vaqtda bo‘lgan, odamlar bug‘uga ishonishgan. Naqadar befahm va sodda bo‘lishgan-a, o‘sha zamonning odamlari, kulgili! Endi esa hamma madaniyatli, hamma savodli. Kimga keragi bor buni, bu ertakni yosh bolalarga aytga boshqa gap.

Shu voqeadan keyin O‘razqul boshqa hech kimga, hech qanaqa tanishga, hech qanday qabiladoshga, hatto Shoxdor ona bug‘uning ming tuqqani bo‘lsa hamki, bironta novdani, bironta cho‘pni bermaslikka ont ichdi.

Yana yoz keldi. Ko‘m-ko‘k tog‘li yaylovlarda o‘tovlar oqarib, yer-ko‘kni podalarning shovqin-suroni tutib, ariqlarda va daryoda suv tortilib qoldi. Quyosh porlagan, sarxush qimiz hidi kelar, gul bo‘yi ufurardi. Ochiq havoda o‘tovlarning oldida, ko‘m-ko‘k maysalar ustida, oshnaog‘aynilar davrasida o‘tirib qimiz ichib, qo‘zi go‘shiga to‘yib kayf qilishga nima yetsin. Keyin esa boshni aylantirish uchun bir stakan aroqni simirib, shunday kayfga kelasanki, o‘zingni go‘yo daraxtlarni ildizi bilan qo‘porib tashlagudek yoki bo‘lmasa anovi tog‘ning boshini uzib olgudek his qilasan...

Bunday kunlarda O‘razqul ichgan ontini unutardi. Kata o‘rmonnig katta xo‘jayini deb atashlari unga naqadar xush kelardi. Yana va‘dalar berdi, yana hadyalar qabul qildi. Yana qadimiy qarag‘aylar qaysi birlarining kuni bitib, kuz kelganda umri tugashini sezmasdi.

Kuz esa hosili o‘rib olingan dalalardan sezdirmay kelib, tog‘ sari pinhona siljidi-da, butun atrofni qoplab oldi. U bosib o‘tgan yo‘lda, maysalar sarg‘aydi, o‘rmonni xazonrezgi bosdi.

Mevalar pishdi. Qo‘zilar to‘qli bo‘ldi. Ularni alohida otarlarga – to‘qlilarni alohida, qo‘ylarni alohida to‘daga ayirishdi. Ayollar yig‘ilgan sarig‘ yog‘ni meshga joylab olishdi. Erkaklar vodiya kim birinchi bo‘lib qaytishi haqida gurung qilishardi. Ketish oldidan esa, yozda O‘razqul bilan gaplashganlar, falon kuni, falon soatda va‘da qilingan yog‘ochga mashina olib o‘rmonga kelishlari haqida uni ogohlantirib qo‘ydilar.

Mana shu bugun kechqurun ikkita qarag‘ay yog‘och olib ketgani yuk mashina keladi. Qarag‘ayning bittasi pastda tayyor turibdi, mashina keladigan joyga, daryodan o‘tkazib qo‘yilgan. Ikkinchisini mana, pastga olib tushish-yapti. Agar O‘razqul hozir ushbu yog‘och ustidan yebichganlarini qusish imkonini topgandami, hozir chidashga majbur bo‘layotgan – bu azob-uqubatlardan qutulish uchun shu zahotiyog qusib tashlagan bo‘lardi.

Afsuski, o‘zining tog‘dagi la‘nati bu taqdirini o‘zgartirishga qodir emas: mashina tunda yog‘och olib ketish uchun shu bugun kechqurun keladi.

Hamma ish o‘ngidan kelsa yaxshiku-ya: yo‘l xo‘jalik o‘rtasidan, to‘g‘ri idoraning oldidan o‘tadi, boshqa yo‘l yo‘q, xo‘jalik idorasiga esa militsiya, nazoratchilar kelib turadi. U yerda yana markazdan kelganlar ham bordir? Ularning ko‘ziga yog‘och ortgan mashina duch kelib qolsami: «Xo‘sh, yog‘ochni qayoqdan olib kelyapsiz va qayoqqa?» – deb surishtira boshlashadi.

Bu xayoldan O‘razqulni sovuq ter bosib ketdi. Hamma-hamma narsaga – boshi ustida aylanayotgan zag‘chalarga, baxtsiz Mo‘min cholga, bundan uch kun burun shaharga kartoshka sotgani ketgan dangasa Seydahmadga g‘azabi jo‘sh urib ketdi. U tog‘dan yog‘och olib tushilishini bilardi-ku axir! Demak, sezdirmay jo‘nab qolgan... Endi faqat bozordagi ishlarini bitirgandan keyingina qaytadi.

Bo‘lmasa O‘razqul, chol bilan ikkalasini yog‘och sudrab kelishga jo‘natib, o‘zi bu azobdan qutulgan bo‘lardi.

Lekin Seydahmad uzoqda, zag‘chalarga ham qo‘l yetmaydi. Hammasining alamini xotinidan olishi mumkin – lekin uyga yetish amrimahol. Birgina Mo‘min chol bor. Tog‘dan nafasi bo‘g‘ilib, qahri g‘azabi ortib, har qadamda og‘zidan oq it kirib, qora it chiqib kelayotgan O‘razqul otga ham, uning orqasidan kelayotgan cholga ham rahm qilmay, changallar orasidan yo‘l soldi. Bu ot harom o‘lsa mayli, bu chol o‘lsa ham mayli, yuragi yorilib o‘zi o‘lsa ham mayli. O‘razqulning sha‘ni va amaliga yarashmagan, uning ko‘nglidagidek bo‘lmagan bu dunyoga o‘t tushsin.

O‘razqul o‘zini tutolmay, otni qiyalikdan tikka changallar orasiga haydab ketdi. Mayli, Mo‘min chaqqon yog‘ochlar atrofida girdikapalak bo‘lib qolsin. Qani u yog‘ochni eplamay ko‘rsin-chi! «Majaqlab tashlayman, ahmoq cholni, vassalom», ko‘nglidan o‘tkazdi O‘razqul. Boshqa vaqtda u hech qachon yog‘och bilan bunday xavfli nishablikka o‘zini urishga yuragi betlamagan bo‘lardi. Bu safar shayton yo‘ldan ozdirdi. Mo‘min ham uni to‘xtatib qolishga ulgurmasi, faqat qichqirib qololdi xolos: «Qayoqqa ketyapsan? Qayoqqa? To‘xta!» – yog‘och chirpirak bo‘lib aylanib, butalarni yanchib pastga yumalab ketdi. Yog‘och ho‘l va og‘ir edi. Mo‘min yog‘ochni ushlab qolish uchun pishang solmoqchi bo‘ldi. Lekin zarb shunday kuchli edi-ki, pishang cholning qo‘lidan otilib chiqib ketdi.

Hamma ish ko‘z ochib yumguncha bo‘lib o‘tdi. Ot yiqildi va yoni bilan pastga surilib ketdi. Ot surinayotib O‘razqulni ham urib yiqitdi. U titrab-qaqshab butalarga tirmashib, ilinib, yumalab ketdi. Shu payt qalin xazon ustidagi allaqanday shoxli jonvorlar hurkib qochib qoldi. Ular talvasaga tushib, jon-jahdi bilan sakray-sakray qayinzorlar ichida g‘oyib bo‘ldi.

– Bug‘ular! Bug‘ular!– qo‘rquv va shodligidan o‘zida yo‘q xursand bo‘lib qichqirdi Mo‘min. Keyin go‘yo o‘z ko‘zlariga ishonmagandek jim bo‘lib qoldi.

Nogoh tog‘ qo‘yniga sukunat cho‘kdi. Zag‘chalar birdan g‘oyib bo‘ldi. Yumalab ketayotgan yog‘och yoshgina baquvvat qayinni bosib, ezib qiyalikda ilinib qoldi. Ot egar-abzali og‘ib, oyoqqa turdi.

Hamma yog‘i yirtilib ketgan O‘razqul emaklab bir tomonga chiqib oldi. Mo‘min kuyoviga yordamlashgani tashlandi:

– O, muqaddas ona Shoxdor bug‘u! Bizni hozir u qutqazdi! Ko‘rding-ku. Bu Shoxdor ona bug‘uning bolalari. Bizning onamiz qaytib kelibdi! Qara-ya!

O‘razqul yuz bergan voqeaga hali ham ishonqiramay joyidan g‘amgin holda xijolat chekib turdi-da, qoqina boshladi:

– Ko‘p vaysama, chol. Yetar endi, otning abzalini chiqar.

Mo‘min itoatkorona shoshilinch ravishda otning abzalini ola boshladi.

– O, qudratingdan o‘rgilay, Shoxdor ona bug‘u! – u xursandligidan g‘o‘ldirashini qo‘ymasdi. – Bug‘ular bizning o‘rmonimizga qaytibdi. Shoxdor onamiz bizni unut-mabdi! Bizning gunohimizdan o‘tibdi...

– Hali ham g‘o‘ldirayapsanmi? – do‘q qildi O‘razqul. U endi qo‘rquvni unutgan va yana eski g‘azabi bo‘g‘ziga kelgandi. – Ertagingni aytyapsanmi? O‘zing jinni bo‘laturib, boshqalar ham ahmoqona ertagingga ishonaveradi, deb o‘ylaysanmi?

– Men o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. Bular bug‘ular edi,– bo‘sh kelmasdi Mo‘min bobo. – Nahot sen ko‘rmagan bo‘lsang, o‘g‘lim? Sen o‘zing ko‘rding-ku.

– Xo‘sh, ko‘rdim. Uchtasi chopqillab ketdi, shekilli.

– Rost, uchta. Menga ham shunday tuyildi.

– Nima qipti shunga? Bug‘u bo‘lsa bug‘u-da. Mana bu yerda odam o‘z jonidan judo bo‘lishiga sal qoldi. Nima masiga quvonish kerak ekan. Bular agar bug‘ular bo‘lsa, demak, dovon ortidan kelgan. U yoqda Qozog‘istonda, tog‘ning narigi tomonida, o‘rmonlarda hali bug‘ular bor, deyishadi. U yer ham qo‘riqxon. Zapovednikning¹ bug‘ulari bo‘lsa, ehtimol. Kelsa kelibdi-da. Bizning nima ishimiz bor. Qozog‘istonning bizga daxli yo‘q.

– Balki, bizda yashab qolar ular?– orzu qilib gapirdi Mo‘min bobo.– Qani endi qolsa...

– Bas, endi,– uning so‘zini bo‘ldi O‘razqul.– Ketdik!..

Yog‘ochni hali ancha pastga sudrab tushish, keyin esa yana otda daryodan sudrab olib o‘tish kerak edi. Bu ham og‘ir ish. Agar yog‘och daryodan omon-eson olib o‘tilsa, so‘ngra yana mashinaga ortiladigan tog‘ yonbag‘rigacha yetkazish darkor.

Eh, qancha mehnat.

O‘razqul o‘zini butunlay baxtsiz his qildi. Butun borliq unga nohaq yaratilganday tuyildi. Tog‘lar bo‘lsa, hech nima sezmaydi, hech nima istamaydi, hech nimadan zorlanmaydi, bir joyda turgani-turgan, o‘rmonlar esa avval kuzga, undan keyin qishga o‘tadi, buning hech qanday mashaqqatli joyi yo‘q. Zag‘chalar ham o‘z erkicha uchib yuradi. Istaganicha chag‘illaydi. Bug‘ular, agar ular haqiqatan ham bug‘ular bo‘lsa, dovonning narigi yog‘idan keladi-da, o‘rmonda daydib yuraveradi, qanday yuradi, qanaqa yuradi, o‘zining ishi. Shaharda odamlar asfalt ko‘chalarda beparvo qadam tashlashadi, taksilarda yurishadi, restoranlarda o‘tirishadi, vaqtichog‘lik qilishadi. Uning peshonasiga mana shu tog‘larda yurish bitilgan, u bebaxt... Hatto uning mana shu hech nimaga yaramaydigan qaynotasi Mo‘min chaqqon ham undan baxtliroq,

¹ qo‘riqxon

chunki u ertakka ishonadi. Ovsar odam. Ovsarlar hamisha o'z hayotidan mamnun.

O'razqul o'z hayotini ko'rarga ko'zi yo'q. Hayoti o'zi istagancha emas. Bu hayot Mo'min chaqqonga o'xshaganlarga xos. Unga esa, nima ham kerak? Umri mehnatda o'tyapti, bir kun dam olish yo'q. Umrida esa biron inson unga qaram bo'lgan emas, u esa hammaga qaram bo'lib kelgan, hatto o'zining kampiriga ham – chol hatto unga bir so'z qaytarmaydi. Shunday sho'rpeshona ertak bilan ham baxtiyor bo'laveradi. O'rmonda bug'ularni ko'rib, xuddi yuz yil dunyoda izlagan aka-ukalarini uchratgandek, ko'z yoshi qilib yuribdi-ya.

Eh, nimasini gapirasani...

Ular axiri so'ngi manzilga chiqishdi, u yerdan uzun tik yo'l daryoga tushib boradi. Tin olgani to'xtashdi.

Daryoning narigi betida, qorovulxona yonidagi O'razqulning uyi oldida qandaydir bug' ko'tarilardi. Bug'ga qarab samovar qaynab turganini bilsa bo'lardi. Demak, uni xotini kutayotibdi. Lekin bundan O'razqul yengil tortmadi. U og'zi bilan entikib nafas olar, havo yetishmasdi. Ko'kragi, boshi og'rir, yuragi gupillab urardi. Peshonasidan ter quyilardi. Oldinda esa, hali uzoq va tik nishab turibdi. Uyda esa pushtsiz xotin kutib o'tiribdi, samovar qo'yib o'tirganlariga kuyaymi, ko'nglimni topmoqchi... Birdan chopib borib, bu qorindor samovarni bir tepib, uchirib yuborgisi kelib ketdi. Keyin esa xotiniga tashlanib, o'lguday ursa. U xayolan xotinining dod-faryodini eshitib, uning baxtsiz qismatini tasavvur qilib, huzur qildi.

«Yaxshi bo'пти,– o'ylardi u.– Ajab bo'пти. Men qiynalganimda nega u rohat qilib o'tirishi kerak?»

Uning xayollarini Mo'min bo'ldi.

– Men esimdan chiqarayozibman, o'g'lim, – shoshapisha xatosini tuzatmoqqa urinib O'razqulning oldiga

keldi. – Men bolani olgani maktabga borishim kerak axir. Darslari tugadi-ku.

– Xo‘sh, nima bo‘pti? – atayin vazmin ohangda so‘z qotdi O‘razqul. – Nima qil deysan?

– Jahling chiqmasin, bolam. Yog‘ochni shu yerda qoldiramiz. O‘zimiz pastga tushamiz. Sen uyingga borib ovqatlanasan. Men shu paytda otda chopib maktabga borib kelaman. Bolani olib qaytaman. Keyin kelib yog‘ochni olib ketamiz.

– Shuni o‘ylab topguncha ancha bosh qotirdingmi, chol? – zaharxandalik bilan gap qotdi O‘razqul.

– Bola axir yig‘laydi-da.

– Nima bo‘pti shunga? – qizishdi O‘razqul. Nihoyat cholni xumordan chiqquncha so‘kishga bahona topildi. Kun bo‘yi O‘razqul janjalga bahona axtardi, mana endi Mo‘minning o‘zi unga bahona topib berdi. – U yig‘lar ekan deb biz ishimizni tashlab ketaylikmi? Ertalab, maktabga olib boraman, deb boshni qotirding. Olib bording, yaxshi. Endi maktabdan olib kelaman deysan. Men nima senga? Yo biz maynabozchilik o‘ynayapmizmi bu yerda?

– Keragi yo‘q, o‘g‘lim,– zorlandi Mo‘min. – Shunday kunda. Menga-ku mayli-ya, bola kutadi-da, shunday kunda yig‘laydi-da...

– Nima shunday kunda? Bu qanaqa xosiyatli kun o‘zi!

– Bug‘ular qaytdi. Nima keragi bor edi shunday kunda...

O‘razqul dovdirab, hatto hayratidan jim bo‘lib qoldi. U tikanli butalar orasida yumalab, qo‘rquvdan yuragi yorilayozganda sakragan soyalari lip etib o‘tganday ko‘zga tashlangan bu bug‘ularni allaqachon unutgan edi. Yog‘och bilan pastga yumalaganda birgina daqiqada taqdiri hal bo‘lib ketardi. Uning bug‘ularga qarashga ham, cholning vaysashiga quloq solishga ham holi kelmay qolgandi.

– Sen meni nima deb o‘ylayapsan? – dedi u sekin va jahl bilan cholning yuziga pishqirib. – Afsus, soqo-

ling yo‘q, bo‘lmasa boshqalarni o‘zingdan ko‘ra ahmoq-roq deb o‘ylamasliging uchun yulib tashlardim. Sening bug‘ularingni boshimga uramanmi?! Nimasiga yana men ularni o‘ylashim kerak ekan. Sen meni gap bilan chalg‘itma. Qani tur, yog‘ochni ushla. To daryodan olib o‘tmagunimizcha, biron nima haqida g‘ing dema. U yoqda kim maktabga boryapti, kim yig‘layapti – mening ishim yo‘q. Bas, endi ketdik...

Mo‘min har safargidek bo‘ysundi. U toki yog‘och joyiga bormaguncha O‘razqulning qo‘lidan qutulib ketolmasligini bilib, sukut saqlagancha jon-jahdi bilan ishlardi. Qalbi tug‘yon urib yotsa ham, u boshqa biron so‘z qotmadi. Nabirasi uni maktab oldida kutib turibdi; hamma bolalar uy-uyiga tarqab ketishgan, faqat yolg‘iz uning yetim nabirasigina yo‘l poylab, bobosini kutmoqda.

Chol barcha sinfnig bolalari maktabdan qanday yer tepinib otilib chiqishini, qanday uy-uyiga chopqilab ketishini ko‘z oldiga keltirdi. Och qolishgan. Ular yo‘ldayoq o‘zlariga tayyorlangan ovqatning hidini sezishadi va quvonchga to‘lib, hayajonlanib uylarning derazasi ostidan chopib o‘tishadi. Onalari allaqachon kutib o‘tirishibdi. Har birining chehrasida odamni quvontiradigan tabassum. Ona o‘ziga og‘irimi, yengilmi, bolasi uchun tabassum qilishga har qachon o‘zida kuch topa oladi. Hatto ona: «Qo‘llaring-chi? Qo‘llaringni kim yuvadi?» – deb o‘shqirib turganda ham baribir, uning ko‘zlarida o‘sha tabassum yashiringan bo‘ladi.

Mo‘minning nabirasi o‘qishga tutingan kundan beri qo‘li siyohdan arimay qoldi. Bu bobosiga hatto yoqib tushardi: demak yigitcha ish bilan mashg‘ul. Ana, hozir uning nabirasi siyohli qo‘llarida shu yil yozda sotib olingan portfelini ushlab yo‘lda turibdi. U, ehtimol, kutaverib charchagan va endi ko‘zini uzmay, otda yo‘rtib

kelayotgan bobom doʻnglikda koʻrinib qolmasmikan, deb bezovtalanib turgandir. Axir u hamisha oʻz vaqtida kelardi-ku. Bola har safar maktabdan chiqqanida bobosi sal narida uni toqatsizlik bilan kutib turardi. Hamma uy-uyiga tarqab ketar, u esa bobosi tomonga chopardi. «Ana bobom turibdi, chopdik!» derdi bola portfeliga. Chopib borayotib hayajonga toʻlgancha toʻxtab qolardi. Agar yon-verida hech kim boʻlmasa, u bobosiga tashlanib, eski ust-boshlarining va yozgi quruq pichanning oʻzi koʻnikib ketgan hididan nafas olib, yuzlarini uning qorniga ishqab quchoqlab olardi. Oʻsha kunlari bobosi narigi qirgʻoqdan pichan tashirdi, qishda qalin qorda u yerga yetib boʻladimi. Yaxshisi kuzda tashib keltirgan maʼqulda. Keyin ancha paytgacha Moʻmindan toʻzgʻigan pichanning achqimtil hidi kelib yurdi.

Bobo bolani oʻzining orqasiga, otining sagʻrisiga mingashtirib olar, shu bilan u yoqdan-bu yoqdan gaplashib yetib kelib qolganlarini sezishmasdi. Togʻ tepaligining ikki choʻqqisi orasidagi pastqamlikdan oshib toʻgʻri San-Toshga kelishardi.

Bolaning maktabga qattiq berilgani buvisining achchigʻini keltirardi. Bola koʻzini ochgan zahoti, apiltapil kiyinib, portfeliga kitob-daftarlarini solardi. Kechasi ham portfelini yoniga qoʻyib yotishidan buvisining jahli chiqardi:

– Bu yaramas portfelga buncha yopishib qolding? Shu senga xotin boʻlib qolgandami, qaliniga bizni sotib yer ekansan-da...

Buvisining gapi bolaning u qulogʻidan kirib, bu qulogʻidan chiqib ketar, qolaversa, gap nima haqda borayotganini ham uncha tushunib yetmasdi. Uning uchun eng muhimi – maktabga kechikmaslik edi. U hovliga otilib chiqib bobosini shoshirardi. Faqat maktab koʻzga tashlangandagina tinchlanardi.

Bir safar, ular baribir kechikib qolishdi. O'tgan haftada tong xiyol yorishganda Mo'min otda narigi qirg'oqqa yo'l oldi. Ertalab barvaqt pichanga bir qatnov qilishga qaror qilgandi. Hammasi joyida bo'layotgandi, lekin yo'lda pichan sochilib ketdi. Yana hamma pichanni bog'lab, yana otga ortish kerak edi. Shoshib bog'langan pichan qirg'oqning o'zida yana sochilib ketdi.

Nabirasi esa narigi tomonda kutib turardi. U g'adibudur toshning ustiga chiqib, portfelini silkir va qichqirib allakimni chaqirardi. Chol shoshar – arqon chalkashib ketgan, yechib bo'lmas, ko'r tugun tushib qolgandi. Bola esa hamon qichqirardi, shunda chol uning yig'layotganini angladi. Pichanni ham, arqonni ham tashladi-da, tezroq nabirasining oldiga yetib borish uchun otga minib, uni kechuvdan haydab ketdi. Daryodan o'tguncha ham ancha vaqt o'tdi: kechuvdan o'tish osonmas, suv ko'p, oqim tez. Kuzda hali uncha qo'rqinchli emas, yozda otni chappa ag'daradi. Mo'min nihoyat daryodan o'tib, nabirasining oldiga borganida u ho'ngrab yig'lardi. Bobosiga qaramas, faqat yig'lar va so'ylanardi: «Kechikdim, maktabga kechikdim». Chol otdan engashib, bolani egarga ko'tarib oldi-da, yo'rtib ketdi. Bu maktab qurg'ur yaqin orada bo'lgandami, bolaning o'zi g'iz etib borib kelaverardi. Shuning uchun butun yo'l bo'yi to'xtamay yig'ladi, chol uni hech nima bilan ovutolmadi. Maktabga ham ho'ngrab yig'lagan holida olib keldi. Dars boshlanib ketgan edi. To'g'ri sinfga olib kirdi.

Mo'min muallima oldida qayta-qayta uzr so'rab, buning boshqa takrorlanmasligini aytib so'z berdi. Lekin hammasidan ham chol kechikkani uchun nabirasining kuyib-pishganini va zorlanib yig'laganini ko'rib iztirob chekdi. «Ilohim maktabni hamisha shunday sevsin-da», – xayoliga keltirdi u. Har holda bolapaqir nimaga bunchalik yig'ladi. Demak, yuragida bir armon bor-da...

Hozir ham, yog‘ochning atrofida charx urib, goh u tomoniga, goh bu tomoniga chopib o‘tar, tog‘dan tezroq pastlikka sirg‘alib tushsin, hech qayerga ilinib qolmasin, deb yog‘ochning ostiga pishang solib, itarib borarkan, Mo‘minning xayolidan nabirasi ketmasdi – nima bo‘ldi ekan-a?

O‘razqul esa shoshmasdi. U otni yetaklab borardi. Bu yerda ko‘p shoshib bo‘lmaydi – uzun, tik nishablikdan qiyalab yurishga to‘g‘ri keladi. Lekin uning gapini inobatga olib, yog‘ochni shu yerda qoldirib, keyin kelib olib ketish mumkin emasmi? Eh, kuch-quvvat bo‘lgandami, yog‘ochni shartta yelkasiga qo‘yib, daryodan o‘tgan va mashinaga ortiladigan joyga eltib tashlagan bo‘lardi Mana-e, olinglar yog‘ochlaringni va yo‘qolinglar. Mo‘minning o‘zi bo‘lsa nabirasining oldiga otilgan bo‘lardi.

Qayoqda deysiz, bular xom xayol. Hali toshlar va shag‘alliklardan yurib qirg‘oqqa yetish, so‘ng kechuvdan yog‘ochni ot bilan sudrab narigi tomonga olib o‘tish kerak. Otning sillasi quridi – u tog‘da qancha past-balandliklarga chiqib tushmadi... Ishqilib, oxiri baxayr bo‘lsin, agar yog‘och daryo o‘rtasida toshlarga ilinib, yoki ot qoqinib yiqilib tushsa ish chatoq?

Ular suvdan kechib o‘tishayotganda Mo‘min bobo duo qilib turdi: «O‘zing qo‘lla, Shoxdor ona bug‘u, ilohim yog‘och ilinmasin, ilohim ot yiqilmasin». Etiklarini yelkasiga tashlab, ishtonining pochasini tizzasidan yuqori shimarib olgan yalang oyoq Mo‘min bobo qo‘lda pishang bilan suvda suzib borayotgan yog‘och ortidan arang yetib ulgurardi. Yog‘ochni oqimga qiya qilib sudrashardi. Daryo suvi qancha toza va tiniq bo‘lsa, shuncha sovuq ham edi. Kuzning suvi-da.

Chol bunga bardosh berardi: Mayli, oyoq uzilib tushmaydi. Ishqilib, yog‘och tezroq olib o‘tilsa bo‘lgani.

Baribir yog‘och ilinib qoldi, aksiga olganday, sertoshli yerga kelganda taqqa to‘xtadi. Bunday hollarda otga jinday dam berib, keyin yaxshilab bir «chuh!» deyilsa – kuchli siltov bilan yog‘ochni toshlar panjasidan tortib olsa bo‘ladi. Lekin otga minib olgan O‘razqul toliqib kuchdan ketgan jonivorni qamchi bilan ayamay savaladi. Ot orqa oyoqlari bilan cho‘qqayib, sirg‘alib, qoqinib ketar, lekin yog‘och joyidan qo‘zg‘almasdi. Cholning oyoqlari muzlab qoldi, ko‘zi tina boshladi. Boshi aylandi. Jarlik, jarlik ustidagi o‘rmon, osmondagi bulutlar pastga tusha boshladi, daryoga sho‘ng‘ib, sho‘x oqimda suzib, yana joyiga qaytdi. Mo‘minning mazasi qocha boshladi. La‘nati yog‘och! U qurib yotganda edi, boshqa gap edi, suvda o‘zi suzib ketardi. Buni esa hozirgina qirqishdi-yu, darrov daryoga sudrab tushishdi. Kim axir shunday qiladi! Oqibati shu bo‘ladi-da. O‘ylanmay qilingan ishning oxiri voy. Qayrag‘ochni qurisin deb tashlab kelishga O‘razqulning ra‘yi yo‘q. Nazoratchilar ko‘zi tushib qolsa, taqiqlangan o‘rmondan qimmatli daraxtlarni o‘g‘irlikcha qirqqan, deb akt tuzadi. Shuning uchun ham qirqilgan yog‘ochni shu zahotiyoyq gumdon qilishi kerak.

O‘razqul o‘kchasi bilan otni niqtar, qamchi bilan boshiga urar, so‘kinar, xuddi hammasi uchun go‘yo u Mo‘min aybdordek, cholga baqirardi, yog‘och esa joyidan jilmasdi, u battar toshga o‘rnashib borardi. Cholning sabr-toqati tugadi. U butun umrida birinchi marta g‘azab bilan ovozini balandlatdi.

– Tush otdan! – u O‘razqulning yoniga jiddiy bo‘rib uni egardan tortdi. – Otning tortolmayotganligini ko‘rmayapsanmi? Hoziroq tush!

Hayron qolgan O‘razqul jimgina bo‘ysundi. Egardan etigi bilan to‘g‘ri suvga sakradi. Xuddi shu daqiqadan boshlab, u garang va qulog‘i bitib qolganday, o‘zini yo‘qotgan edi.

– Qani kel. Ko‘tardik! Qani ol!–Mo‘minning buyrug‘i bilan ular yog‘ochni joyidan biroz ko‘tarib, uni toshlarning siquvidan bo‘shatib pishangning ustiga mindirdilar.

Ot naqadar aqlli jonivor! U ayni shu paytda toshlarga qoqinib, toyinib pastromkani torday tarang tortib oldinga silkindi. Lekin yog‘och o‘rnidan bir qo‘zg‘aldi-yu, toyib yana botib qoldi. Ot yana bir silkindi va o‘zini tutib qololmay suvga yiqilib tushib, tipirchilagancha egar-jabdug‘iga o‘ralashib qoldi.

– Otni! Otni ko‘tar!–Mo‘min O‘razqulni turtadi. Ular birgalikda otni bazo‘r oyoqqa turg‘azib qo‘yishga muyassar bo‘lishdi. Ot sovuqdan titrar, arang suvda turardi.

– Yech otni!

– Nimaga?

– Yech deyapman senga. Boshqatdan bog‘laymiz. Pastromkani ol.

Yana O‘razqul jimgina bo‘ysuna qoldi. Otni yechib bo‘lgach, Mo‘min uning yuganini qo‘lga oldi.

– Endi ketdik, – dedi u.– Keyin kelamiz. Ot damini olsin.

– Qani, to‘xta-chi! – O‘razqul cholning qo‘lidan yuganni tortib oldi. U xuddi uyqudan ko‘z ochgandek bo‘ldi. Birdan yana asl holiga qaytdi.

– Sen kimning boshini qotiryapsan. Hech qayoqqa bormaysan. Yog‘ochni hozir chiqaramiz. Kechqurun yog‘ochga odamlar kelishadi. Gap-so‘zsiz otni egarla, eshityapsanmi?

Mo‘min jimgina burildi-da, sovuq qotgan oyog‘i bilan oqsagancha sayozdan qirg‘oq tomon yurdi.

– Qayoqqa ketyapsan, chol? Qayoqqa deyapman?

– Qayoqqa! Qayoqqa! Maktabga. Nabiram u yerda rosa tushdan beri kutyapti.

– Qani qayt-chi! Qayt!

Chol quloq solmadi. O‘razqul otni daryoda qoldirib, sal kam qirg‘oqda, toshloq ustida Mo‘minga yetib oldi, yelkasidan ushlab o‘ziga tortdi.

Ular yuzma-yuz turib qolishdi.

O‘razqul epchillik bilan cholning bo‘yniga osilgan eski kirza etikni yulib oldi-da, qaynotasining boshiga, yuzko‘ziga ikki marta qulochkashlab urdi.

– Qani yur! – xirilladi O‘razqul etiklarni bir chekkaga uloqtirarkan.

Chol etik oldiga borib, uni ho‘l qumdan ko‘tarib, qaddini rostlaganda lablaridan qon tirqirab oqardi.

– Yaramas! – dedi Mo‘min qonni tupurarkan, etikni yana yelkasiga ilib.

Bu hech kimning so‘zini qaytarmagan Mo‘min chaqqonning so‘zi edi. Bu sovuqdan ko‘kargan, eski etiklarinni yelkasiga ilgan, lablari qonab ketgan bechora cholning so‘zi edi.

– Yur!

O‘razqul uni sudradi. Lekin Mo‘min kuch bilan uning qo‘lidan siltanib chiqdi-da, orqasiga qaramay jimgina nari-ga ketdi.

– Xap sanimi, qari ahmoq! Endi kuningni ko‘rsataman!– O‘razqul uning orqasidan mushtini do‘laytirib dag‘dag‘a qildi.

Chol qayrilib qaramadi. U «yotoq tuya»ning oldidagi supachaga borib o‘tirdi, etigini kiydi va uyiga tez yurib ketdi. Hech yerda to‘xtamay, to‘g‘ri otxonaga kirdi. U yerdan O‘razqulning daxlsiz, mehmonga miniladigan, poygada chopadigan, birov egarlashga botinolmaydigan bo‘z oti – Olaboshni yetaklab chiqdi. Xuddi yong‘in chiqqandek Mo‘min uni hovlidan egarsiz, uzangisiz minib chiqib ketdi. U derazalar yonidan, hali ham shaqillab qaynab yotgan samovar yonidan ot choptirib o‘tganida

tashqariga otilib chiqqanlar – Mo‘minning xotini, qizi Bekey va yosh Guljamol cholga bir gap bo‘lganini darrov fahmlashdi. U hech qachon Olaboshga minmas va hech qachon hovlidan bunchalik shoshilib chiqmagandi. Bu Mo‘min chaqqonning isyoni ekanligini ular hali bilishmasdi. Keksaygan chog‘idagi bu isyon uni nimalarga giriftor qilishini ham bilishmasdi.

Qirg‘oq tomondan esa otni yetaklab O‘razqul uyga qaytardi. Ot oldingi oyog‘ini oqsab bosardi. Ayollar jim turib, uning hovliga yaqinlashib kelishiga ko‘z tikib turishardi. O‘razqulning ko‘nglidan nimalar kechayotganini, u o‘sha kuni ularga qanday g‘am-alamlar keltirayotganini hali ayollar xayoliga ham keltirishmasdi...

U ho‘l, shaloplagan etikda, ho‘l ishtonda vazmin va og‘ir qadamlar bilan ular oldiga yaqinlashib, ayollarga g‘amgin nazarda xo‘mrayib qaradi. Xotini Bekey bezovtalanib qoldi:

– Nima qildi, O‘razqul? Nima bo‘ldi? Hamma yog‘ingiz ho‘l bo‘lib ketibdi-ku. Yog‘och oqib ketdimi?

– Yo‘q,– qo‘l siltadi O‘razqul. – Ma. – U yuganni Guljamolga uzatdi. – Otni otxonaga olib bor. – Shunday deb o‘zi eshik tomonga yurdi.– Yur uyga,– dedi u xotiniga. Kampir ham ular bilan birga bormoqchi edi, O‘razqul uni ostonaga yo‘latmadi.

– Sen nari tur, kampir. Senga hech qanday ish yo‘q bu yerda. Uyingga bor-u, xap o‘tir.

Nima bo‘ldi senga? – xafa bo‘ldi kampir. – Bu nimasi? Cholinga nima bo‘ldi? Nima gap?

– Uning o‘zidan so‘ra,– javob qildi O‘razqul.

Uyda Bekey erining ho‘l ust-boshlarini yechib, unga po‘stin berdi, samovarni olib kirib, choy quyishga tutindi.

– Choyni qo‘y,– qat‘iy rad qildi O‘razqul.– Aroq ber. Xotini ochilmagan yarimtalikni olib, stakanga quydi.

– To‘ldirib quy,— buyruq qildi O‘razqul. Bir stakan aroqni suvdek ichib yuborgach, po‘stinga o‘raldi-da, kigizga cho‘zilib, xotiniga dedi:

– Qo‘ydim, sen mening xotinim emassan, men sening ering emasman. Jo‘na, bu uyda sening izing qolmasin. Qorangni ham ko‘rsatma. Vaqt g‘animatida jo‘nab qol!

Bekey uh tortdi, karavotga o‘tirdi va har galgidek ko‘z yoshlarini ichiga yutib, sekin gapirdi:

– Yanami?

– Nima, yanami?—bo‘kirib yubordi O‘razqul. – Yo‘qol!

Bekey uydan otilib chiqdi va har doimgidek qo‘llarini bukib, hovlini boshiga ko‘tarib ho‘ngrab yig‘lay boshladi:

– Men, baxti qaro, bu dunyoga nega kelgan ekanman-a.

Bu choq Mo‘min chol Olaboshda nabirasi oldiga yo‘rtib borardi. Olabosh – chopqir ot. Lekin bari-bir Mo‘min ikki soatdan ziyodroq kechikdi. U nabirasini yo‘lda uchratdi. Bolani muallimaning o‘zi uyga olib kelayotgandi. O‘sha muallima beshinchi yil kiyayotgan, shamol yalab ketgan, yenglari qo‘pol, hech o‘zgarmas paltosida. Horigan ayolning qovog‘i soliq ko‘rinardi. Anchadan beri yig‘layverib ko‘zlari shishgan bola qo‘lida portfeli bilan bechora va xo‘rlangan qiyofada uning yonida kelardi. Muallima Mo‘min cholni qattiq so‘roqqa oldi. Chol esa ayolning oldida otdan tushib, boshini quyi solib turardi.

– Agar vaqtida kelib olib ketmaydigan bo‘lsangiz, – dedi muallima, – bolangizni maktabga olib kelmang. Menga ishonmang, o‘zimda ham to‘rttasi bor.

Mo‘min yana uzr so‘radi, bunday hol boshqa takrorlanmaydi deb, yana so‘z berdi.

Muallima Jilisoyga qaytib ketdi, bobo bilan nabira esa uyga yo‘l olishdi.

Bola otda bobosining oldiga o‘tirib jimgina borardi. Chol ham unga nima deyishini bilmasdi.

– Juda och qoldingmi?–so‘radi u.

– Yo‘q, muallimamiz non berdi,– javob berdi nabira.

– Nega bo‘lmasa miq etmay kelyapsan?

Bola shunda ham gapirmadi.

Mo‘min gunohkorona jilmaydi:

– Oh, arazgo‘y bolaginam. – U bolaning furajkasini olib, boshidan o‘pdi va yana furajkasini boshiga kiygizib qo‘ydi.

Bola qiyo ham boqmadi.

Ikkalasi ham shunday ma‘yus va jim ketishdi. Mo‘min jilovni mahkam tutib, salt otda bola urinib qolmasin deb, Olaboshning boshini bo‘shatmay borardi. Endi shoshishning ham keragi yo‘qday edi.

Ot tezda undan nima talab qilinayotganini payqadi-da, yarim yo‘rg‘alab yurib ketdi. U yerga nag‘alini taqillatib urib, pishqirib borardi. Shunaqa otda qani endi yolg‘iz o‘zing xirgoyi qilib ketsang. Odamning yolg‘izlikda kuylaydigan qo‘shig‘i ozmi? Ro‘yobga chiqmay qolgan orzular haqida, o‘tgan umr haqida, sevgan chog‘laring, boshdan kechirgan voqealaring haqida...

Inson ko‘nglida armon bo‘lib qolgan narsalarni eslashni xush ko‘radi. Aslini olganda insonning o‘zi ham nimadan armon qilayotganini unchalik tushunib yetmaydi. Lekin har zamon-har zamon shu haqda o‘ylab qo‘ygisi, uning tagiga yetgisi keladi.

Yaxshi ot – mehribon hamroh...

Mo‘min chol nabirasining sochi taqir olingan ensasi-ga, ingichka bo‘yni-yu, shalpang quloqlarigacha qarab o‘ngmagan hayotida butkul ishi-yu, mehnatidan chekkan barcha tashvish va g‘amlaridan endi faqatgina yolg‘iz mana shu hozircha nochor bola qolganini o‘ylardi. Bobosi uni oyoqqa turg‘izishga ulgursa yaxshiku-ya. Lekin u yolg‘iz qolsami – og‘ir bo‘ladi. O‘zi mushtdek-ku, ammo fe‘lli-huyli. Uning oddiygina, mo‘mingina bo‘lgani yaxshi edi...

Axir O‘razqulga o‘xshaganlar uni o‘lguday yomon ko‘rib, bo‘rining ta‘qibiga tushgan bug‘uchaday burda-burda qilib tashlaydi-ku...

Shunda Mo‘min boyagina lip etib shitobli soya solib o‘tgan va ko‘ksidan hayrat va shodlik xitoblari otilib chiqishiga sababchi bo‘lgan o‘sha bug‘ularni esladi.

– Bilasanmi o‘g‘lim, nima? Bug‘ular yurtimizga qaytib keldi,– dedi Mo‘min bobo.

Bola yelkasi ustidan yalt etib qaradi:

– Rostmi?

– Rost. O‘zim ko‘rdim. Uch bosh.

– Qayoqdan kelganikin ular?

– Menimcha, dovon orqasidan. U yerda ham o‘rmon bor. Hozirgi kuz xuddi yozdagiday-da, dovon ochiq. Shuning uchun bizga mehmon bo‘lib kelgan.

– Ular biz tomonda qoladimi?

– Yoqsa qoladi. Hech kim tegmasa, yashab yuraveradi. Ozuqa serob bizda. Bu yerda xohla mingta bug‘u boq. Ilgari vaqtlarda, Shoxdor ona bug‘u davrida, bu yerda ularning son-sonog‘i bo‘lmagan...

Bu xabarni eshitib bolaning muzlagan ko‘ngli erib, xafaligi tarqalganini sezgan chol yana o‘tgan zamonlar haqida, Shoxdor ona bug‘u haqida hikoya qilishga tushib ketdi. O‘zining ertagiga o‘zi ham berilib ketib, qani endi birdan shunday baxtli bo‘lib qolsang-da, boshqaga ham baxtingni ulashsang! – deb qoldi. Butun umr shunday yashasang. Mana shunday, xuddi hozirgiday, xuddi hozirgi soatdagiday. Lekin hayot bunday qurilmagan, baxt bilan yonma-yon izingdan izma-iz yuradigan, hech mahal arimaydigan baxtsizlik qalbingga, hayotingga bemavrid daxl qilib turadi. Hatto hozirgi damda u nabirasi bilan baxtiyor borayotgan chog‘ida ham, cholning qalbida shodlik bilan tashvish yonma-yon turardi: u yoqda O‘razqul nima qildi ekan? U yana nima shumlikni

tayyorlab turgan ekan, qanaqa zulm? Unga, itoatsizlik qilishga jur'at etgan cholga qanaqa jazo o'ylab qo'ydi ekan? Axir O'razqul buni shunday qoldirmaydi-ku. Bo'lmasa uni O'razqul deyishmasdi-da.

Qizini va uning o'zini kutayotgan baxtsizlik to'g'risida o'ylamaslik uchun Mo'min nabirasiga bug'ular, bu jonivorlarning karomati, marhamati, go'zalligi va uchqurligi, xuddi shularning sharofati bilan har qanday baloni daf qilishlari haqida hikoya qilardi.

Bolaga yaxshi edi. U uyda nima kutayotganligini bilmasdi. Uning ko'zi va quloqlari yonardi. Nahotki bug'ular qaytib kelgan bo'lsa? Demak, hammasi to'g'ri ekan-da! Bobosining aytishicha, Shoxdor ona bug'u odamlarning yovuzligini kechirgan emish va o'z bolalariga Issiqko'l tog'lariga qaytishga ruxsat etganmish. Bobosi aytadiki, bu yer qandayligini bilish uchun hozircha uchta bug'u kelgan, agar ularga yoqsa, unda hamma bug'ular yana vataniga qaytadi.

– Bobo, – deb bobosinng so'zini bo'ldi bola,– balki, Shoxdor ona bug'uning o'zi ham kelgandir? Balki, bu yer qandayligini uning o'zi ko'rib, keyin bolalarini chaqirmoqchidir?

– Ehtimol,– dedi Mo'min ishonchsizgina. U tutilib qoldi, o'zini noxush seza boshladi: ortiqcha berilib ketgani yo'qmi, bola uning so'zlariga ortiqcha ishonib yuborgani yo'qmi? Lekin Mo'min chol nabirasini ishonchdan qaytarishga urinmadi. Bu endi juda kech edi.– Kim biladi,– yelkalarini qisdi Mo'min. – Balki, balki, Shoxdor ona bug'uning o'zi ham kelgandir. Kim biladi...

– Hozir bilamiz-da. Yuring, buva, siz bug'ularni ko'rgan joyga boramiz, – dedi bola.– Men ham bir ko'ray.

– Ular axir bir joyda turmaydi-da.

– Biz izidan boramiz. Ularning izidan uzoq-uzoqlarga izlab boraveramiz. Ularga ko'zimizning qiri tushdi

deguncha, qaytamiz. Shunda, ular odamlar tegmasligini bilib oladi.

– Go‘daksan-da,– kulimsiradi bobo.– Uyga boraylik, o‘sha yerda ma’lum bo‘ladi.

Ular qorovulxonaga yaqinlashib, uylar ortidagi so‘qmoqdan borishardi. Uylar orqa tomondan – xuddi yelkasini o‘girib turgan odamga o‘xshardi. Uchala uy ham ichida nima bo‘layotganidan hech bir nishon bermay turardi. Hovli ham bo‘m-bo‘sh va jimjit. Mo‘minning yuragini noxush vahm bosdi. «Nima yuz bergan bo‘lishi mumkin? O‘razqul uning baxtsiz qizi Bekeyni urdimikin? Yoki mast bo‘lguncha ichganmikin? Yana qanday falokat yuz berishi mumkin? Nega buncha jimjitlik, nega shu mahalda hovlida hech kim yo‘q? Agar hamma narsa joyida bo‘lsa, bu mash‘um yog‘ochni daryodan sudrab chiqish kerak,– o‘yladi Mo‘min. – Qo‘y, shu O‘razqulni, yaxshisi u bilan aloqani uzish kerak. Bilganini qilib, qolgan hammasiga tupurish darkor. Eshakka uning eshak ekanligini isbotlab berolmaysan-ku».

Mo‘min otxonaning oldiga keldi.

– Tusha qol. Mana, yetib ham keldik, – u nabirasiga hayajonlanganini bildirmaslik uchun xotirjam gapirdi. Bola qo‘lida portfeli bilan uyga chopmoqchi bo‘lganida, Mo‘min bobo uni to‘xtatdi: – To‘xta, birga boramiz.

U Olaboshni otxonaga bog‘lab chiqdi-da, bolani qo‘li-dan ushlab, uyga qarab yurdi.

– Menga qara,– dedi bobo nabirasiga, – agar meni so‘kishsa, sen qo‘rqmagin va u yerdagi har xil gaplarga ahamiyat qilmagin. Buning senga daxli yo‘q. Sening ishing maktabga qatnash.

Biroq aytadigan hech nima sodir bo‘lmadi. Ular uyga kelishganda, faqat kampir Mo‘minga xushlamaygina tikildi-da, labini tishlab yana o‘zining tikayotgan ishi-

ga berildi. Mo‘min chol ham unga hech nima demadi. U xona o‘rtasida qovog‘ini solgan holda sergak turib, keyin qozondan katta kosadagi un oshini olib, non va qoshiq keltirdi-yu, nabirasi ikkalasi kechikkan tushlikka o‘tirishdi.

Jimgina ovqatlanishdi, buvisi esa hatto ular tomonga qayrilib ham qaramadi. Uning bug‘doyrang so‘lg‘in yuzida g‘azab to‘ngib qolgandi. Bola qandaydir mudhish hodi-sa sodir bo‘lganini payqadi. Chol-kampir esa jim edi.

Bolaga shunday vahimali, shunday tashvishli tuyildiki, tomog‘idan ovqat ham o‘tmay qoldi. Ovqat ustida odamlarning jim qolib, o‘zlarining allaqanday yomon va shubhali xayollariga berilishidan yomoni yo‘q. «Balki bunga biz sababchidirmiz?» – dedi bola xayolida portfeliga. Portfel deraza tokchasida turardi. Bola xayolan portfeli bilan shivirlasha boshladi:

«Sen hech nima bilmaysanmi? Bobom nega buncha g‘amgin? Uning gunohi nima? Bugun nega u kechikdi, nega Olaboshni egarsiz minib bordi? Axir hech qachon bunday bo‘lmagandi-yu. Balki u o‘rmonda bug‘ularni ko‘rib qolib, ushlanib qolgandir?.. Ehtimol, hech qanday bug‘u yo‘qdir. Bu yolg‘ondir? Unda nima? Nega bo‘lmasa gapiradi? Agar u bizni aldagan bo‘lsa, Shoxdor ona bug‘u qattiq ranjiydi-ku...»

Mo‘min ovqatlanib bo‘lgach, bolaga sekingina dedi:

– Sen hovliga chiqavergin, bir ish bor. Menga yordam-lashasan. Men hozir chiqaman.

Bola itoatkorona chiqib ketdi. U eshikni yopgan za-mon, buvisining ovozi keldi:

– Qayoqqa?

– Yog‘ochni keltirgani boraman. Boya daryoda tiqilib qolgandi, – javob qildi Mo‘min.

– Ha, payqab qoldingmi? – qichqirdi kampir. – Esing-ga tushdi! Sen borib qizingning holini ko‘r. Uni Guljamol

uyiga olib ketdi. Sening tug‘mas telba qizing kimga kerak endi. Bor, kimga o‘xshab qolganini endi o‘zi aytsin. Eri uni uyidan quturgan itday haydadi.

– Xo‘sh, nima bo‘pti, haydasa haydapti-da,– dedi qizi ustida Mo‘min.

– Eh, seni qara! Kimsan o‘zing! Qizlaringni bari sa-yoq, nabirangni o‘qitib amaldor qilmoqchi bo‘lasanmi? Kutaver. O‘zingni baloga giriftor qilganingga arzi-sa edi. Tag‘in Olaboshni minib chopibdi. Seni qara-yu! Ko‘rpangga qarab oyoq uzatganingda edi, kim bilan o‘ynashayotganingni bilarding... U sening bo‘yningni sap-chaday uzib tashlaydi. Sen qachondan beri odamlarga gap qaytaradigan bo‘lib qolding? Qachondan beri botir bo‘lib qolding? Qizingni biznikiga yetaklab kelishni xayolingga ham keltirma. Ostonaga yo‘latmayman.

Bola ma‘yus bosh egib hovlida sekin-sekin yurardi. Uydan kampirning qichqirig‘i kelardi, keyin eshik taraqla-di va Mo‘min uydan otilib chiqdi. Chol Seydahmadning uyiga yo‘l oldi, yo‘lda esa unga Guljamol duch keldi.

– Yaxshisi hozir emas, keyin, – dedi u cholga. Mo‘min bo‘shashib to‘xtab qoldi.– Yig‘layapti. Urdi uni, – pichir-ladi Guljamol. – Aytadiki, ular endi birga yashamasmish. U sizni qarg‘ayapti. Hammasiga otam aybdor, dedi.

Mo‘min churq etmadi. Nima desin? Endi uni hatto o‘z qizi ham ko‘rishni istamaydi.

– O‘razqul o‘zinikida ichib yotibdi. Hayvon hayvon-ligini qiladi-da,– pichirlab gapirdi Guljamol.

Ular o‘y surib qolishdi. Guljamol achinib xo‘rsindi.

– Hech bo‘lmasa, bizning Seydahmad tezroq kela qol-sa edi. Bugun qaytishi kerak. Birgalashib shu yog‘ochni olib chiqsalarining bir balodan qutularidilaring.

– Gap yog‘ochdami? – boshini chayqadi Mo‘min. U o‘ylab qoldi va yoniga kelib turgan nabirasini ko‘rib, unga:

– Bor, sen o‘yna, – dedi.

Bola nariga ketdi. U molxonaga kirib, yashirgan durbinini oldi. Uni artdi. «Ishlarimiz yomon, – u durbinga g‘amgin so‘zlay boshladi. – Bunga biz portfel ikkalamiz aybdorga o‘xshaymiz. Biron-bir joyda boshqa maktab bo‘lganda edi. Biz portfelim bilan o‘sha yoqqa o‘qishga ketardik. Hech kimga bildirmasdik... Faqat, bobomga qiyin bo‘ladi, qidiradi. Sen-chi, durbin, kim bilan oq kemaga qaraysan? O‘ylaysanki, men baliq bo‘lolmaymanmi? Mana ko‘rasan. Oq kemaga suzib boraman...»

Bola pichan g‘aramining orqasiga berkinib, durbinda atrofga qaray boshladi. Uzoq qarash ko‘ngliga sig‘madi. Boshqa vaqtda bo‘lsa, qarab ko‘zing to‘ymaydi: kuz o‘rmonlariga qoplangan tog‘lar ko‘rinadi, yuqori oppoq qor, past yal-yal yonadi, qip-qizil cho‘g‘.

Bola durbinni joyiga qo‘yib, saroydan chiqarkan, bobosining egar-jabduqli otni hovlidan olib o‘tib ketayotganini ko‘rib qoldi.

Bola bobosining oldiga chopaman deb turgandi, uni O‘razqulning qichqirig‘i to‘xtatdi. O‘razqul ichki ko‘ylakda, yelkasiga po‘stin tashlagan, basharasi sigirning shishgan yeliniday qip-qizil edi.

– Ey! – dag‘dag‘a bilan qichqirdi u Mo‘minga. – Otni qayoqqa olib ketyapsan? Qani, joyiga kiritib qo‘y. Sensiz olib chiqamiz. Qo‘lingni tegiza ko‘rma. Endi sen bu yerda hech kim emassan. Men seni ishdan bo‘shataman. Xohlagan tomoningga jo‘na.

Bobo alamli kulimsirab otni qaytarib otxonaga olib kirdi. Mo‘min qo‘qqisdan behad keksayib va cho‘kib qolgandek bo‘ldi. U chorig‘ini shapillatib, atrofga boqmay borardi.

Bola bobosi tortgan jabrdan bo‘g‘ilib, yig‘laganini hech kimga ko‘rsatmaslik uchun daryo qirg‘og‘i bo‘ylab chopib ketdi. Oldidagi so‘qmoqni tuman bosganidan

goh ko‘z ilg‘amas, goh yana oyog‘i ostida ko‘rinib qolar-
di. Bola ko‘z yoshlarini oqizib chopib borardi. Mana uning
suyukli xarsanglari: «tank», «bo‘ri», «egar», «yotoq tuya».
Bola ularga hech nima demadi: ular hech nima tushunmay-
di, joyida qotib turgani turgan. Bola faqat «yotoq tuya»ning
o‘rkachini quchoqladi va sarg‘ish toshga engashib, iloj-
siz dard-u hasrat o‘tida o‘rtanib ho‘ngrab yig‘ladi. U yig‘lay-
yig‘lay yuragini bo‘shatdi va tinchlandi.

Oxiri boshini ko‘tarib, ko‘zini art-di-da, oldinga qarab
dong qotib qoldi.

Naq uning ro‘parasida, narigi qirg‘oqda, suvda uchta
bug‘u turardi. Haqiqiy bug‘ular. Tirik. Ular suv ichgani
kelgan, endi tashnalikni qondirganga o‘xshardi. Bittasi–
eng katta shoxlisi yana suvga boshini egib suv simirar
ekan, suvga go‘yo shoxlarini oynada ko‘rmoqchi bo‘lib
tikilayotgandek tuyulardi. U qo‘ng‘ir tusli, ko‘krakdor va
kuchli edi. Boshini silkitganda yungli, oqish labidan suvga
tomchilar sachrab tushdi. Erkak bug‘u quloqlarini qimirla-
tib bolaga diqqat bilan razm soldi.

Lekin hammasidan ham ko‘ra mayda shoxli, ikki bi-
qini do‘ppaygan oq bug‘u bolaga ko‘proq tikildi. Uning
shoxlari kaltaroq, lekin juda chiroyli, xuddi Shoxdor ona
bug‘uning o‘zginasi edi. Ko‘zlari shahlo, tip-tiniq. O‘zi
esa – har yili bittadan qulunlaydigan qomatdor biyaga
o‘xshaydi. Shoxdor ona bug‘u bu xumkalla, shalpanqu-
loq bolani qayerda ko‘rganini eslayotganday, unga ko‘z
uzmay qarab turdi. Uning ko‘zlari namli yaltirab, uzoq-
dan yonib turardi. Burnidan yengil hovur ko‘tarilardi.
Uning yonginasida, shoxsiz bug‘ucha orqasini o‘girib
tolning novdasini kemirardi. Uning hech nima bilan ishi
yo‘q. Semiz, g‘ayratli, quvnoq. U birdan novda kemirishni
qo‘ydi-da, dikirlab yelkasi bilan ona bug‘uga turtinib ketdi
va uning atrofida o‘ynoqlab, erkalana boshladi. O‘zining

shoxsiz boshini Shoxdor ona bugʻuning biqiniga ishqaladi. Shoxdor ona bugʻu boʻlsa hamon bolaga tikilib turardi.

Bola nafasini ichiga yutib, toshlar panasidan chiqdi va xuddi tushdagiday, qoʻllarini oldinga choʻzib qirgʻoqqa, suvning oʻziga yaqin keldi. Bugʻular hech bir hurkmadi, narigi qirgʻoqdan unga bamaylixotir qarab turaverdi.

Oʻrtada, suv ostidagi toshlar ustidan irgʻishlab, tezoqar, koʻm-koʻk tiniq daryo qaynab oqib yotardi. Agar ularni ayirib turgan shu daryo boʻlmaganda goʻyo bugʻularning oldiga borib ularga qoʻl tekkizish mumkin-day edi. Bugʻular tekis, toza shagʻal ustida turishardi. Ularning orqasida, shagʻal tugagan joyda zich oʻrmonning kuzgi xazon rezgisi alvon tusda tovlanardi. Undan yuqorida – jar tepasida qaragʻay va togʻ teragi yal-yal yonadi. Undan ham yuqoriroqda cheksiz oʻrmon-u togʻ tizmasidagi oppoq qor koʻzga tashlanadi.

Bola koʻzlarini yumdi va yana ochdi. Koʻz oldida hamon oʻsha manzara, oltin yaproqli daraxtzordan sal beriroqda, top-toza shagʻal ustida hamon oʻsha ertaklardagi bugʻular turardi.

Mana ular burildi-da, tizilganicha shagʻaldan oʻrmon tomonga yurib ketdi. Oldinda – katta bugʻu, oʻrtada shoxsiz bugʻucha, ular ortida Shoxdor ona bugʻu. U qayrilib, bolaga yana bir bor qarab qoʻydi. Bugʻular daraxtzorga kirib, butalar oralab ketdi. Ular tepasida qizil novdalar chayqalar va oltin yaproqlar ularning tarang va silliq yelkasiga toʻkilardi.

Keyin ular soʻqmoqdan jar tomon yuqoriga koʻtarildi va shu yerda toʻxtadi. Bolaga goʻyo bugʻular yana qarab turgandek tuyildi. Katta bugʻu boʻynini choʻzib va shoxlarini orqasiga tashlab xuddi karnayday sado soldi: «Baba!» Uning ovozi jar va daryo ustida uzoq aks-sado berib taraldi: «A-a!»

Shundagina bolaning hushi joyiga keldi. U oyog'ini qo'lga olib tanish so'qmoqdan uyga chopib ketdi. U joni-ning boricha chopardi. Hovlidan g'izillab o'tib, eshikni lang ochib, entikkancha, ostonadan turib qichqirdi:

– Bobo! Bug'ular keldi! Bug'ular! Ular shu yerda! Bir burchakda g'amgin va jimgina o'tirgan Mo'min bobo unga bir qarab qo'ydi-yu, hech nima demadi, gap nima haqda ekanligini aniq tushunmadi.

– O'chir, ovozingni! – do'q qildi kampir. – Kelsa kelibdi-da, hozir ulardan ham boshqa tashvish ko'p.

Bola jimgina chiqib ketdi. Hovli kimsasiz edi. Kuz quyoshi g'ira-shira yalang'och tog' tizmalari – Qorovul-tog' ortiga botdi. Quyosh haroratsiz quyuq shafag'i bilan tog'larni lola rangiga burkardi. Muz qotgan shafaq bu yerdan kuzgi tog' cho'qqilariga beqaror shu'la sochib turardi. O'rmonga g'ira-shira qorong'ilik cho'kdi.

Izg'irin turdi. Bola eti uvishib qaltiray boshladi.

VI

To'shakka kirganida ham eti uvishishi qolmadi. An-chagacha uxlay olmadi. Hovliga allaqachon qorong'ilik cho'kkan. Boshi zirqirardi. Lekin u miq etmasdan yotardi. Uning og'rib qolganini hech kim bilmasdi. Unutgandilar.

Bu yerda uni unutmay ham nima qilishsin!

Bobo butunlay tinchini yo'qotib qo'ydi. O'zini qo'yarga joy topolmasdi. Goh tashqari chiqar, goh ichkari kirar, goho achinish bilan chuqur nafas olib o'tirib olar, goho turardi-da, qayergadir ketardi. Kampir bo'lsa cholg'a dakki berar va ayni paytda u ham tinmay goh u yoqqa, goh bu yoqqa yurar, hovliga chiqar va yana zum o'tmay qaytib kirardi. Hovlida qandaydir noaniq, uzuq-yuluq ovoz eshitildi, kimningdir shoshilinch oyoq sharpasi, kimning-

dir so‘kinishi quloqqa chalinardi, aftidan, O‘razqul yana so‘kina boshlagandi, allakim entikib-entikib yig‘lardi...

Bola o‘rinda jimgina yotar, barcha ovoz va oyoq shar-palaridan, uyda va hovlida yuz berayotgan butun voqealardan charchog‘i ortar edi.

U ko‘zini yumib oldi. O‘zining yolg‘izligini, unutilganini sezdirmay, bugun ko‘pdan beri orzu qilib yurgan narsasini ko‘rganini eslay boshladi. U katta daryo qirg‘og‘ida turardi. Suv shunchalik tez oqardiki, unga uzoq tikilib turish mumkin emasdi, ko‘z tinib, bosh aylanib ketardi. Daryoning narigi qirg‘og‘ida esa unga bug‘ular qarab turardi. U kechga yaqin ko‘rgan o‘sha uchala bug‘u hozir ham o‘sha joyida edi. Hamma-hammasi uning ko‘z oldida qayta takrorlana boshladi. Shoxlari katta erkak bug‘u boshini suvdan ko‘targanda uning namli lablaridan yana o‘sha suv tomchilari oqib tushdi. Shoxdor ona bug‘u esa, xuddi u avval ko‘rgani singari mehribonlik bilan tikilib turardi. Uning ko‘zlari katta-katta, qop-qora va namli edi. Bola hayratda qoldi, Shoxdor ona bug‘u xuddi odamlarga o‘xshab, xuddi bobosi singari g‘amgin va ayanchli xo‘rsinar edi. Keyin ular butalar orqali daraxtzorlarga kirib ketdi. Bug‘ular ustida qizil novda chayqalar va oltin yaproqlar ularning tarang, silliq yelkasiga uchib tushardi. Ular jar bo‘yiga ko‘tarilib, shu yerda to‘xtadi. Katta bug‘u bo‘ynini cho‘zib, shoxlarini yelkasi osha orqasiga tashlab «Ba-ba!» deya karnayday sado soldi. Bola uning ovozi daryo ustida uzoq yangrab turganini eslab, o‘zicha jilmayib qo‘ydi. Shundan keyin bug‘ular o‘rmonga kirib, g‘oyib bo‘ldi. Lekin bola ulardan ajralishni istamasdi, u o‘zi istagan narsalarni yana ko‘rish uchun xayol sura boshladi.

Yana tezoqar ulkan daryo ko‘zi oldidan shiddat bilan oqib o‘ta boshladi. Oqim tezligidan uning boshi aylandi. U

bir sakradi va daryo ustidan uchib o'tdi. Hamon qumloqda yotgan bug'ular yaqiniga yengil va ohista qo'ndi. Shoxdor ona bug'u uni yoniga chaqirdi:

– Sen kimning bolasisan?

Bola indamadi. U kimning bolasi ekanligini aytishga uyalardi.

– Biz bobom bilan seni juda yaxshi ko'ramiz, Shoxdor ona bug'u. Biz seni anchadan beri kutayotgan edik,– dedi.

– Men ham seni bilaman. Sening bobongni ham. U yaxshi odam,– dedi Shoxdor ona bug'u.

Bola sevinib ketdi. Lekin o'z minnatdorchiligini qanday bayon etishni bilmasdi.

– Istasang, baliqqa aylanaman-u, daryo bo'ylab suzib Issiqko'lga, oq kemaga yetib boraman,– dedi bola to'satdan.

U buning uddasidan chiqa olardi. Biroq Shoxdor ona bug'u unga hech nima demadi. Shunda bola yechina boshladi va xuddi yozdagidek, daryo yoqasida tolning shoxidan ushlab, suvga tushdi. Suv issiq va dimiqqan edi. U ko'zi ochiq holda suv tagidan suzib ketdi. Son-sanoqsiz oltin qum donachalari mayda suv osti o'tlari bilan qo'shilib girdob hosil qilardi. Uning nafasi bo'g'ila boshladi. Lekin issiq oqim esa uni hamon olib ketardi.

– Yordam ber, Shoxdor ona bug'u, yordam ber menga, men ham sening farzandingman, Shoxdor ona bug'u! – deya baqirdi u.

Shoxdor ona bug'u uning ortidan qirg'oq bo'ylab yugurdi. U shunday tez yugurdiki, havo vizillab ketdi.

Bola ustidagi ko'rpani otib tashladi va darhol yengil tortdi. U terlab-pishgan edi. Lekin bunday paytlarda bobosi uni yana yaxshiroq o'rab qo'yishini eslab, ko'rpaga o'ralib oldi. Uyda hech kim yo'q edi. Chiroq piligi yonib tugagan, shuning uchun ham u xonani xiragina yoritib

turardi. Bola oʻrnidan turmoqchi, suv ichmoqchi boʻldi, lekin tashqaridan qandaydir keskin ovoz eshitildi. Kimdir birovga baqirdi, allakim yigʻladi, kimdir uni yana yu-pantirdi. Gʻala-gʻovur, oyoq sharpasi eshitildi. Keyin naq deraza tagidan uh tortib ikki kishi oʻtdi. Ular bir-birini yetaklab borayotgandek edi. Eshik taraqlab ochildi, kampir jahl bilan harsillaganicha Moʻmin boboni uy ichiga itarib yubordi. Bola bobosining bunchalik qat-tiq qoʻrqqanligini hech qachon koʻrmagan edi. Aftidan, u hech narsani anglamasdi. Cholning koʻzlari besaranjom javdirardi. Kampir uni koʻkrigidan itarib, oʻtirishga maj-bur qildi:

– Oʻtir, oʻtir ahmoq chol, soʻramasa aralashib nima qilasan. Birinchi marta shunday boʻlyaptimi ularda. Ham-masi yaxshi boʻlsin desang, tumshugʻingni suqmay tek oʻtir. Nima desam, shuni qil. Eshityapsanmi? U biz bi-lan doʻstlashmoqchi emas, balki dunyodan bezdirmoqchi, tushunyapsanmi? Keksayganda, qayerga ham boramiz? Qayerga? – kampir shunday dedi-yu, eshikni taraqlatib yopib, shoshganicha chiqib ketdi.

Uy yana jimib qoldi. Faqat cholning xirillagan uzuq-yuluq nafas olishi eshilib turardi. U oʻchoq yonida choʻnqaygan boshini qaltirayotgan qoʻllari orasiga olib oʻtirardi. Birdan chol tiz choʻkdi va qoʻllarini choʻzib, kimgadir zorlanganicha iltijo qila boshladi.

– Ol meni, olib ket, bu toleyi pastni! Unga farzand ato qil! Unga qarasam yurak-bagʻrim qon boʻladi. Hech boʻlmasa bittagina tirnoq ato et, rahming kelsin bizga...

Chol yigʻlaganicha gandaraklab oʻrnidan turdi-da, devorni ushlab borib, eshikni ochdi. U tashqari chiqdi, eshikni yopdi va eshik ortida kafti bilan ogʻzini berkitib ich-ichidan oʻksinib yigʻladi.

Bola nochor ahvolda qoldi. U yana qaltiray boshladi. Oʻzini goh issiqqa, goh sovuqqa otardi. U turmoqchi, bo-

bosi yoniga bormoqchi bo'ldi. Lekin qo'l-oyoqlari unga itoat qilmas, boshi zirqirab og'rirdi. Chol eshik orqasida yum-yum yig'lar, hovlida esa yana badmast O'razqul to'polon ko'tarardi, Bekey xola dod-faryod solib yig'lardi. Ikki tomonni ham Guljamol bilan buvi yalinib-yolvorib tinchitishdi.

Bola o'z xayol daryosiga cho'mgan edi.

U yana o'sha tezoqar daryo yoqasida. Ikkinchi sohil-da shag'al ustida esa xuddi o'sha bug'ular turibdi. Shunda bola iltijo qildi: «Shoxdor ona bug'u, Bekey xolaga shoxingda beshik olib kel. Sendan o'tinib so'rayman, ularga beshik olib kel. Ularda ham farzand bo'lsin», o'zi bo'lsa suv yuzasidan Shoxdor ona bug'u tomon yugurgilab ketdi. U suv yuzasidan chopib borar ekan, qulab tushmasdi, shu bilan birga, sohilga ham yaqinlasholmasdi, xuddi bir joyda deysinib turib qolgandek edi. U hamma vaqt Shoxdor ona bug'uga yalinib-yolvorardi. «Sen shoxingda beshik olib kel. Shunday qilginki, bobomiz yig'lamasin, shunday qilginki, O'razqul amaki Bekey xolani urmasin, shunday qilginki, ularda farzand tug'ilsin. Men hammalarini sevaman, O'razqul amakini ham sevaman, sen unga faqat farzand ber. Ularga shoxingda beshik olib kel...»

Bolaga uzoqdan qo'ng'iroqcha jaranglaganday eshitildi. U tobora kuchliroq jaranglardi. Ona bug'u tog' bo'ylab yugurardi, u beshikni – qayindan yasalgan qo'ng'iroqchali bola beshigini bandidan shoxlarida ko'targancha keltirayotgan edi. Beshik qo'ng'iroqchasining jarangi hamma yoqqa tarala boshladi. Shoxdor ona bug'u juda shoshilayotgan edi. Qo'ng'iroqcha ovozi tobora yaqinlasha boshladi.

Bu nimaning ovozi? Qo'ng'iroqcha jarangiga motorning uzoqdan gurillagan ovozi jo'r bo'ldi. Qayerdadir yuk mashinasi kelardi. Mashinaning gurillashi tobora kucha-

yib, aniqroq eshitalardi, qo'ng'iroqchanning jarangi esa, xuddi undan cho'chiganday uzuq-yuluq eshitila boshladi, ko'p o'tmay esa, uni motorning gurillashi butunlay bosib ketdi.

Bola temirlarni sharaqlatib, hamma yoqni larzaga solib hovliga og'ir mashina kelib to'xtaganini eshitdi. It hurgancha tashqariga otildi. Deraza oynasiga bir zum chiroq yorug'ining aksi tushib turdi-yu, shu zahotiyoq o'chdi. Ayni chog'da motorning ovozi ham jimib qoldi. Kabina eshigi taraqlab yopildi. Kelgan kishilar, aftidan, uchovlon bo'lsa kerak, o'zaro gaplashib, bola yotgan deraza yonidan o'tib ketishdi.

– Seydahmad keldi, – birdan Guljamolning quvonchli ovozi yangradi, uning eri tomon shoshilayotgani eshilib turardi. – Biz bo'lsak kutaverib, toqatimiz toq bo'ldi!

– Assalomu alaykum, – javob qilishdi unga notanish kishilar.

– Xo'sh, tinch o'tiribsizlarmi? – so'radi Seydahmad.

– Shukur. Nega muncha kech?

– Shunisiga ham shukur. Xo'jalik idorasigacha yetib keldim, yo'lovchi mashinalarni kutaman-kutaman, qani kela qolsa. Hech bo'lmasa Jilisoygacha yetib olsam deyman. Bir mahal mana bular yog'och olib ketgani bizning tomonimizga kelishayotibdi, – deya hikoya qilardi Seydahmad. – Tog' oralig'i qorong'i. Yo'lni o'zing bilasan...

– O'razqul qani? Uydami? – qiziqib so'radi kelganlardan biri.

– Uyda, – ikkilanib dedi Guljamol. – Sal tobi qochibdi. Tashvishlanmanglar. Bizda tunab qolasiz, joy bo'lsa bor. Yuringlar.

Ular rozi bo'lishdi. Lekin bir necha qadam bosgach, to'xtab qolishdi.

– Assalom, oqsoqol. Assalomu alaykum, boybicha.

Kelganlar Mo‘min bobo va kampir bilan salomlashishdi. Chol bilan kampir ham uyatga qolmaslik uchun ularni hovlida kutib olishdi. Balki O‘razqul ham uyalar? Ishqilib, o‘zini va boshqalarni uyatga qo‘ymasin-da.

Bola biroz tinchlandi. Umuman, u o‘zini yengil his eta boshladi. Boshi ham unchalik og‘rimayotgan edi. Hatto o‘rnidan turib, mashinani ko‘zdan kechirmoqchi bo‘ldi: u qanaqa, to‘rt g‘ildiraklimi yoki olti g‘ildiraklimi? Yangimi, eskimi? Yukxonasi qanaqa? O‘tgan yozda ularning uyiga hatto harbiy yuk mashinasi ham kelgandi – g‘ildiraklari baland, xuddi tumshug‘i kesib olingandek edi. Yosh askar shofyor bolani kabinaga o‘tirg‘izgan edi. Qanday yaxshi! Oltin rang pogonli harbiy kishi esa O‘razqul bilan birga o‘rmonga tushib ketishdi. Qanaqasi bu? Hech bunaqasi bo‘lmagandi-ku.

– Sizlar josusni izlayapsizmi?– so‘radi bola askardan. U jilmayib qo‘ydi.

– Ha, josusni izlayapmiz.

– Biznikiga hali bironta ham josus kelgani yo‘q,– dedi bola g‘amgin.

Askar kulib yubordi.

– Nimaga kerak u senga?

Men uni izidan quvlab, tutib olardim.

– Obbo izquvar-e, hali yoshlik qilasan.

Oltin rangli pogonli harbiy kishi O‘razqul bilan o‘rmonni aylanib yurishganda, bola shofyor bilan gaplashib oldi.

– Men hamma mashinalarni, hamma shofyorlarni yaxshi ko‘raman, – dedi bola.

– Nima uchun?– qiziqib so‘radi shofyor.

– Mashinalar – yaxshi, kuchli va tez yuradi. Ulardan yoqimli benzin hidi keladi. Shofyorlar bo‘lsa yosh, ularning hammasi ham Shoxdor ona bug‘uning bolalari.

– Nima? Nima? – tushunmadi askar. – Qanday Shoxdor ona?

– Sen hali bilmaysanmi?

– Yo‘q. Bunaqa g‘aroyibotni hech qachon eshitmaganman.

– Sen o‘zing kimsan?

– Men qarag‘andalik qozoqman. Shaxtyorlar maktabida o‘qiganman.

– Buni so‘rayotganim yo‘q, sen kimning farzandisan?

– Ota-onamni.

– Ular kimniki?

– Ular ham ota-onasining farzandlari.

– Ular-chi?

– Ey, og‘ayni, shu zaylda to‘xtovsiz savol berib surish-tiraverish mumkinmi, axir.

– Men bo‘lsam Shoxdor ona bug‘u farzandlarining farzandiman.

– Buni kim aytdi senga?

– Bobom.

– Har qalay, to‘g‘ri emas, – askar ikkilanib, bosh chayqadi.

Bu katta boshli, shalpangquloq bolaning Shoxdor ona bug‘u avlodi ekanligi uni qiziqtirib qo‘ydi. Askar o‘z avlodi qayerdan tarqalganini bilmasligi ma‘lum bo‘lib qolganligidagina emas, hatto yetti pushtini bilmasligidan biroz xijolat ham tortdi. Askar faqat o‘z otasini, bobosini va bobokalonini bilardi, xolos. Boshqalari-chi?

– Senga yetti ota-bobolarning nomlarini esda tutishni o‘rgatishmaganmi? – deb so‘radi bola.

– O‘rgatishmagan. Nimaga kerak bu? Men ular haqida hech nimani bilmasam ham, hamma qatori binoyidek yashayapman.

– Bobom, agar odamlar o‘z ota-bobolarini bilmasalar, ular aynib ketadi deydi.

– Kim ayniydi? Odamlarmi?

– Ha.

– Nima uchun?

– Bobom aytadiki, unda hech kim yomon ishlardan hazar qilmaydi, chunki bolalar va bolalarning bolalari ham uni eslamaydi. Shuningdek, hech kim yaxshi ish ham qilmaydi. Chunki, baribir, bolalar uning yaxshi ishlari haqida eslamaydi-da.

– Bobong qiziq ekan-ku! – Askar chinakam hayratda qoldi. – G‘aroyib. Ammo u sening boshingni bo‘lmag‘ur narsalar bilan gangitib qo‘yayotganini bilmasa kerak. Axir, sening boshing katta-ku... Quloqlaring ham shunchalik kattaki, xuddi bizning poligonimizdagi lokatorlarga o‘xshaydi. Sen uning gaplarini tinglama. Axir Kosmosga uchyapmiz, u bo‘lsa seni nimaga o‘rgatyapti? Uni bizga, siyosiy mashg‘ulotga olib borishsa bormi, bir zumda ma‘lumotli qilib qo‘yardik. Sen o‘‘sib, o‘‘qib-o‘‘rganib olganingdan so‘ng bobongdan voz kechib qo‘ya qol. U nodon, madaniyatsiz kishi.

– Yo‘q, men hech qachon bobomni tashlab ketmayman, – e‘tiroz bildirdi bola. – U yaxshi.

– Hozircha shunday. Keyinroq tushunib olasan.

Hozir ovozlarga quloq solib turar ekan, bola o‘sha harbiy mashinalarni esladi. U o‘shanda askarga nima uchun bu yerdagi shofyorlar, ayniqsa, u bilgan shofyorlar Shoxdor ona bug‘uning farzandlari ekanligini yaxshilab tushuntirib berolmagan edi.

Bola unga to‘g‘risini aytdi. Uning so‘zlarida hech qanday uydirma yo‘q edi. O‘tgan yili xuddi shunday kuz pal-lasida, ehtimol, sal kechroqmidi, pichan olib ketish uchun toqqa xo‘jalik mashinalari kelgan edi. Ular qorovulxonaning yonidan emas, balki unga biroz yetmasdan Archadaraga olib boradigan yo‘lga burilishdi, so‘ng yuqorilab borib, yozda o‘rib qo‘yilgan pichanlar tomon ketishdi.

Qorovultog'dagi motorlarning mislsiz gurillashini eshitgan bola yo'ning ayrilishiga qarab chopib ketdi. Birdaniga shuncha mashina! Birining ketidan biri tizilishib ketgan. Butun bir kolonna. U mashinalardan o'n beshtachasini sanadi.

Havo aynib turibdi. Bugun-erta qor yog'ib qolish siyoqi bor. Unda «xayr, xashaklar, kelgusi yilgacha» deyaverish mumkin. Bu joylarda pichanni o'z vaqtida tashib olmasang, keyin dog'da qolasan. O'tib kelolmaysan bu yerga. Aftidan, xo'jalikda turli xil ishlar ko'payib, vaqt ziq kelib qolganligi uchun o'rib tayyorlab qo'yilgan pichanni bir yo'la tashib keltirishga qaror qilingan edi.

Biroq bola buni bilmasdi. To'g'risini aytganda, uning nima ishi ham bor? U hovliqib, quvonganidan har bir mashinaning qarshisiga chiqdi, biroz kim o'zarga chopishdi, so'ng boshqasini qarshi ola boshladi. Yengil yurib borayotgan yuk mashinalarining hammasi yap-yangi; kabinolari chiroyli, oynalari esa keng edi. Kabinada yosh yigitlar o'tirishibdi. Ularning hammasi bir xilda murtsiz, ayrim kabinalarda esa ikkitadan o'tirishibdi. Bu sherik bo'lib o'tirganlar pichanni yig'ish va bog'lash uchun borishayotgan edi. Ularning hammasi bolaga chiroyli, quvnoq, jasur bo'lib tuyildi.

Umuman-ku, bola yanglishmagandi. Haqiqatda ham shunday edi. Mashinalar soz edi, ular Qorovultog'dagi shag'alli, zarang yo'ldan o'tgach, yelday uchib borardi. Bolalarning vaqti chog' edi – havo ham yomon emasdi, bu yerda yana qayoqdandir paydo bo'lib qolgan shalpang quloq, katta boshli tirmizak bola yoshlik sho'xliklarini ichiga sig'dirolmay quvonganidan har bir mashina qarshisida girdikapalak bo'lardi! Bola yana ko'proq sevinsin va sho'xlik qilsin uchun uning xatti-harakatlariga kulmasdan hazil aralash qo'l silkib, po'pisa qilmasdan bo'larmidi...

Eng oxirida kelayotgan yuk mashinasi hatto to'xtadi ham, kabinadan pogonsiz, harbiy furajkasiz, ammo kepka kiyib olgan askar kiyimidagi yosh shofyor yigit boshini chiqarib qaradi.

– Yaxshimisan, nima qilib yuribsan bu yerda, a? – ochiq yuz bilan bolaga ko'z qisib qo'ydi u.

– O'zim, shunday, – bamaylixotir javob berdi bola.

– Sen Mo'min boboning nabirasi emasmisan?

– Ha.

– O'zim ham shunday deb o'ylagan edim. Men ham Bug'uboy avlodidanman. Bu borayotgan bolalarning hammasi Bug'uboy avlodidan. Pichanga boryapmiz. Endigi Bug'uboy avlodlari bir-birini bilishmaydi ham, tarqalishib ketgan... Bobonga salom ayt. Qulibekni, Cho'tboyning o'g'li Qulibekni ko'rdim deb aytgin. Qulibek armiyadan qaytib kelib, xo'jalikda shofyor bo'lib ishlayapti ekan, degin. Xayr, omon bo'l – xayrlashish oldidan u bolaga qandaydir harbiy nishon sovg'a qildi. Juda g'alati. Ordenga o'xshab ketadi.

Mashina qoplon kabi bo'kirib sheriklari ortidan shamolday uchib ketdi. Nogahon bolada Bug'uboy avlodidan bo'lgan akasi – bu oq ko'ngil, mard yigit bilan birga ketish ishtiyoqi tug'ilib qoldi. Ammo yo'l huvillab qolgan bo'lib, u uyga qaytishga majbur bo'ldi. Qaytarkan, bobosiga uch-rashuv haqidagi taassurotlarini gapirib berdi. Nishonni bo'lsa ko'kragiga taqib oldi.

O'sha kuni kechqurun osmon gumbazi ostidagi tizma tog'lardan qattiq shamol – San-Tosh shamoli tura boshladi. U bo'ronga aylandi. O'rmon yaproqlari quyundek osmonga uchib chiqib tobora ko'kka o'rlar, guvillagan-cha tog' cho'qqisida o'ynardi. Zum o'tmay havo shunday buzildiki, ko'z ochib bo'lmay qoldi. Birdan qor uchqunlay boshladi. Ana-mana deguncha yer yuzi oq choyshabga

burkandi, oʻrmonlar chayqaldi, daryo joʻsh urdi. Qor tushdi, u buralib-buralib yogʻardi.

Bir amallab mollarni haydashga, hovlidagi u-bu narsalarni yigʻishtirishga, iloji boricha uyga moʻl oʻtin olib kelishga zoʻrgʻa ulgurishdi. Keyin esa uydan chiqmay qamalib olishdi. Bunday erta tushgan izgʻirin sovuqda kim ham eshikka chiqadi deysiz.

– Buning kimga keragi bor? – hayratlanib tashvishlanardi Moʻmin bobo, oʻchoqqa oʻtin qalarkan. U shamolning hushtak chalishiga hamon quloq tutar, deraza oldiga borib tashqarini kuzatardi. Darcha ortida gir aylanib yogʻayotgan qor hash-pash deguncha uyilib qolgan edi.

– Oʻtir oʻrningga! – mingʻilladi buvi. – Birinchi marta shunday boʻlyaptimi? «Buning kimga keragi bor?» emish. – Taqlid qilib masxaraladi kampir, – qish qishligini qilishi kerak-da.

– Bir kunda-ya...

– Boʻlmasa-chi? Sendan soʻrab oʻtirarmidi? Vaqt-soati kelibdi, yogʻadi-da.

Oʻchoq moʻrisi uvillay boshladi. Bola oldin bobosiga xoʻjalik ishlarida yordam berib, sovuqqa qotdi, biroq oʻtin tezda qizishib yonib ketgandan soʻng uy ichi isib qoldi. Hamma yoqni dud aralash qaragʻay yelimining hidi qop-ladi. Isinib olgach, bolaning ham koʻngli joyiga tushdi.

Keyin ovqatlanishdi. Soʻng uxlash uchun oʻringa kirishdi. Hovlida esa qor boʻralar, shamol uvillardi.

«Oʻrmonda balki juda qoʻrqinchlidir», – oʻyladi bola oyna ortidagi guvillashga quloq solib, u banogoh qandaydir anglab olish qiyin boʻlgan ovozlarni, shovqin-suronlarni eshitib, oʻzini qoʻyarga joy topolmay qoldi. Kimdir birovni chaqirdi, kimdir unga javob qaytardi. Dastlab bolaga shunday tuyulayotganday boʻldi. Shunday paytda qorovulxonaga kim ham kelardi? Biroq Moʻmin bobo va kampir hushyor tortishdi.

– Odamlar,– dedi kampir.

– Ha, – ishonqiramay dedi chol. Keyin bezovtalana boshladi: – Bemahalda kim bo‘ldi? – u tezgina kiyina boshladi.

Kampir ham shoshib qoldi. Turib, lampa chiroqni yoqdi. Bola ham nimadandir cho‘chib, turib kiyindi. Bu orada odamlar uyga yaqinlashib kelishdi. G‘ovur-g‘uvur, oyoq tovuqlari. Noma‘lum odamlar qorni g‘archillatib bosib, ayvonga kelganlarida oyoqlarini qoqib, taqillata boshladilar.

– Oqsoqol, eshikni oching! Sovqotdik!

– Kimsizlar?

– O‘zingizniki.

Mo‘min eshikni ochdi. Qorda, izg‘irin shamolda sovqotgan kishilar uyga bostirib kirishdi. Bular kunduzi Archadara tomonga pichan ortishga ketgan o‘sha yosh shofyorlar edi. Bola ularni darhol tanidi. Unga harbiy nishon taqdim qilgan Qulibek ham bor edi. Ular birovni qo‘ltig‘idan ushlab olib kirishdi. U ingrardi, oyog‘ini sudrab bosardi. Uyda birdan qiy-chuv ko‘tarildi.

– Astag‘firullo! Nima bo‘ldi sizlarga? – Mo‘min bobo bilan kampir baravar tashvishlanib so‘rashdi.

– Keyin gapirib beramiz! U yoqda yana bizdan yetti kishi kelyapti. Yo‘ldan adashishmasa bo‘lgani. Qani, bu yerga o‘tir-chi. Oyog‘i qayrilib ketdi, – oqsoq yigitni pechka yoniga o‘tirg‘izarkan, tez gapirdi Qulibek.

– Qolgan odamlaringiz qayerda? – shoshib qoldi Mo‘min bobo. – Men hozir borib, ularni boshlab kelaman. Sen esa yugur, – dedi u bolaga. – Seydahmadga ayt, tezlik bilan elektr fonarini olib kelsin.

Bola uydan otilib chiqdi va hovliqqanidan nafasi bo‘g‘ziga tiqilib qoldi. Umrining oxirigacha u, bu dahshatli daqiqani esdan chiqarmadi. Qandaydir hurpaygan, basharasi sovuq, chinqirib dahshat soluvchi bahaybat

maxluq uning tomogʻidan boʻgʻib olib siltay boshladi. Lekin bola oʻzini yoʻqotmadi. U dahshatli changaldan sitilib chiqdi va qoʻli bilan boshini toʻsib himoya qilgancha Seydahmadning uyiga yugurdi. Hammasi boʻlib yigirma-oʻttiz qadamlilik yoʻl unga xuddi uzoqdek tuyildi. Goʻyo jangchilarga koʻmaklashmoq uchun olis yerga shamoldek yelib borayotgandek edi. Uning qalbi mardlik va jasurlik koʻrsatish ishtiyoqi bilan toʻlib-toshgan edi. U nazarida oʻzini qudratli va yengilmas kuchga ega ekandek his etdi, hatto. Seydahmadning uyiga yetib borguncha ham shunday qahramonona ishlar qilishga ulgurdiki, qoyil qolmay iloj yoʻq. U tubsiz jarliklar orqali togʻdan-toqqa sakrab oʻtdi, qilich bilan dushman toʻdasini yakson qildi, daryoda choʻkayotganni, oʻtda kuyayotganni xalos etdi, qizil bayrogʻi hilpirab turgan reaktiv qiruvchi samolyotda dara va qoyalar sari undan qochib borayotgan dahshatli qora maxluqni quvdi. Uning reaktiv qiruvchi samolyoti maxluq ortidan oʻqdek uchib oʻtardi. Bola pulemyotdan oʻq uzib, «fashistlarni qir!» deb qichqirardi. Hamma joyda Shoxdor ona bugʻu uni qoʻllab-quvvatladi. Bugʻu oʻz farzandi bilan faxrlanardi. Bola Seydahmadning uy eshigiga kelib yetganda, ona bugʻu unga: «Endi mening bolalarimni, yosh shofyorlarni qutqarib qol!» – dedi. «Men ularni qutqaraman, Shoxdor ona bugʻu, azbaroyi xudo, qasam ichaman!» dedi bola ovoz chiqarib va eshikni qoqa boshladi.

– Tezroq, Seydahmad amaki, biznikilarni qutqarib qolaylik, yuring! – U bu soʻzlarni shunday taʼsirli qilib aytdiki, Seydahmad va Guljamol qoʻrquvdan joyida tungancha turib qolishdi.

– Kimni qutqarish kerak? Nima boʻldi?

– Bobom elektr fonari bilan tezda chopib kelsin, shofyorlar yoʻlda adashib qolishibdi deb aytgin, dedilar.

– Ahmoq, – soʻkib berdi uni Seydahmad. – Shunday desang boʻlmaydimi? – U otlanish uchun yugurib ketdi.

Lekin bu holat bolani hech qancha ranjitmadi. Seydahmad uning bu yerga kelguncha qanchalik jasorat ko'rsatganini, qasam ichganini qayerdan bilsin. Bola shofyorlarning yettaloqi ham Mo'min bobo bilan Seydahmad tomonidan qorovulxonaning yonidan tezda topilib uyga olib kelinganda ham unchalik ajablanmadi. Shunday uchrashuv sodir bo'lmasligi ham mumkin edi-ku! Xatarning oldi olinsa u yengil ko'chishi mumkin... Umu-man olganda bu adashgan kishilar ham topildi. Seydahmad ularni uyiga olib ketdi. Hatto O'razqulnikida tunash uchun ham besh kishi yuborildi. – Uni ham uyg'otishga to'g'ri keldi. Boshqalari esa Mo'min boboning uyiga tiqilib qolishdi.

Qor bo'roni tog'da hali ham to'xtamagandi. Bola ayvonga yugurib chiqdi va daqiqa o'tmay, o'ng va so'li qaysi, baland va past qaysi, tushuna olmay qoldi. Havoning qovog'i soliq, go'yo doira shaklida aylanayotgandek edi. Qor esa tizza bo'yi bo'lib qolgandi.

Mo'min bobo shofyorlarning hammasi topilib, isinib olgach va sovuqdan, xavf-xatardan qutulib ko'ngillari tinchigach, voqea tushunarli bo'lsa ham yo'lda, qor bo'ronida qanday hodisa yuz berganini sekin-asta surishtira boshladi. Yigitlar hikoya qilib berishdi, chol-kampir esa xo'rsinib-xo'rsinib qo'yishardi.

– Bay, bay-yey, – deya sodir bo'lgan hodisadan hayratda qolishar va qo'llarini ko'ksiga qo'yib xudoga shukronalar aytishardi.

– Bunchalik yengil kiyinmasalaring-a, bolalar, – o'pkaladi kampir issiq choydan quyarkan. – Toqqa shunday kiyim bilan kelish mumkinmi, axir. Bolasizlar-da, bola. O'zingizga zeb berasiz, shaharliklardek bo'lay deysiz. Agar yo'l topa olmay ertalabgacha qolib ketganlaringizda bormi, xudo ko'rsatmasin? Naq muzlab qolardilaringiz.

– Kim bilsin bunday bo‘lishini, – deb javob berdi Qulibek. – Issiq kiyinish nega kerak? Biron narsa bo‘lsa, ichkarida mashina isitib qo‘yadi. Xuddi uyingdagidek o‘tirib, rul chambaragini aylantiraver. Samolyotda-chi, mana bu tog‘lar u yerdan tepachalardek ko‘rinadi – bort tashqarisida qirq daraja sovuq bo‘lsa, ichkarida odamlar ko‘ylakchan yurishaveradi.

Bola po‘stinga o‘ralib shofyorlar o‘rtasida yotardi. U Qulibekning yoniga tiqilib olib kattalarning suhbatini butun vujudi bilan tinglardi. Birdan bo‘ron ko‘tarilib, bu yigitlar ularning uyidan boshpana izlashga majbur qilganidan hatto u xursand bo‘lganini hech kim xayoliga ham keltirmadi. U bo‘ron uzoq kunlar hech bo‘lmaganda uch kun davom etishini ich-ichidan juda istardi. Mayli, ular shu yerda yashayversinlar. Ular bilan vaqt o‘tkazish qanday yaxshi. Qiziqarli. Bobosi, aftidan hammasini tanirkan. O‘zlarinigina emas, otalari va onalarini ham bilarkan.

– Mana ko‘rdingmi, – bobo nabirasiga hatto biroz g‘ururlangandek dedi, – o‘z akalaringni, Bug‘uboy avlodlarini ko‘rding. Ularning kimligini bilib olasan. Qara, qanday ular! Ey, hozirgi yigitlar bo‘ychan bo‘lib o‘sishtyapti-da. Xudoyim sizlarni o‘z panohida asrasin. Qirq ikkinchi yili qishda bizni Magnitogorskka qurilishga olib kelishgani esimda...

Bobo nabirasiga yaxshi tanish bo‘lgan tarixni hikoya qilishga tutinib, ularni mamlakatning turli burchaklaridan chaqirilgan mehnat armiyasini bo‘yga qarab uzayib ketgan safga tortishganida qirg‘izlarning deyarli hammasi past bo‘yli bo‘lganligi va safning oxiriga tushib qolganligi haqida so‘zlab berdi. Yo‘qlama o‘qib bo‘linganidan so‘ng papiros chekishga ruxsat berildi. Sarg‘ishdan kelgan davangirdek bir yigit kelib, baland ovozda:

– Bular qayerdan? Manjurlarmi yo?– dedi.

Ularning orasida kekxa o'qituvchi ham bor edi. U shunday javob berdi:

– Biz qirg'izlarmiz. Biz bu yerdan uncha uzoq bo'lmagan joyda manjurlar bilan jang qilganimizda Magnitogorskdan nom-nishon ham yo'q edi. Bo'yimiz esa xuddi senikidek edi. Urushni tamomlaganimizdan so'ng yana o'samiz...

Bobo o'sha o'tmish voqeani esga oldi. Jilmayib, qoniqish bilan yana bir bor o'zining tungi mehmonlariga ko'z tashladi.

– O'sha o'qituvchi to'g'ri aytgan ekan. Shaharda bo'lganimda yoki ko'chada kelayotib nazar tashlayman: hozirgi avlod ilgarigisiga o'xshamay, bo'ychan va ko'rkam bo'lib yetishmoqda.

Tushungan yigitlar sekin kulib qo'yishdi – chol chaqchqlashishni yaxshi ko'radi.

– Ha, bo'ychanmiz, bo'ychan, – dedi ulardan biri. – Mashinani bo'lsa pastlikka ag'darib yubordik. Shuncha kishi bo'la turib kuchimiz yetmadi...

– Xashak yuklangan bo'lsa, buning ustiga yana shunday qor bo'ronida uddasidan chiqib bo'larmidi, – ularni oqlay boshladi Mo'min bobo. – Shunaqasi ham bo'ladi. Xudo xohlasa, ertaga hammasi joyida bo'ladi. Eng muhimi, shamol tinsin.

Yigitlar boboga yuqoridagi, Archayassi tog'idagi pichanlarga mashinada qanday yetib borganlarini gapirib berishdi. U yerda uchta katta pichan g'arami turardi. Uchala g'aramni ham bir yo'la yuklashga kirishdilar. Yuklaganda ham baland qilib, hatto tomdan ham baland qilib yuklashdi. Keyin yuqoridan arqonga osilib tushishga to'g'ri keldi. Shunday qilib, birin-ketin hamma mashinalarga pichan yuklandi. Kabina ko'rinmas, faqat old oynalar, kapot va g'ildiraklar ko'rinib turardi. Kelarga

kelindimi, yana ovora bo‘lib yurmasdan hammasini bira to‘la olib ketishmoqchi bo‘lishgandi. Ular hozir olib ketishmasa bu pichanlar kelgusi yilgacha qolib ketishini bilardilar. G‘ayrat bilan ishladilar. Kimning mashinasi tayyor bo‘lsa, chetga chiqarib qo‘yib boshqasiga yuklashga yordamlashar edilar. Ular qariyb hamma xashakni yuklashdi, biroq ikki aravachasi qoldi, xolos. Chekib olishdi, kim kimning ortidan haydashni kelishib olishdi va hammalari bir kolonna bo‘lib yo‘lga tushishdi. Mashinani sekin-asta haydashdi. Qorong‘ida tog‘dan sirg‘alib ketishlariga oz qoldi. Pichan yengil yuk bo‘lsa ham olib borish qiyin, ayniqsa tor joylarda, burum yo‘llarda xavfli.

Ular borisharkan, oldinda nima kutayotganini xayollariga ham keltirishmasdi.

Ular Archa tepaligidan tushib, dara bo‘ylab ketishardi. Daradan chiqishda esa kechga yaqin bo‘ronga duch kelishdi. Qor ura boshlagan edi.

– Shundan boshlab birpasda yelkalar ivib qoldi,– deya hikoya qila boshladi Qulibek. – Birdan qorong‘ilik bosib shunaqangi shamol urib berdiki, naq bo‘lmasa qo‘lingdan barankani tortib olgudek edi. Ana-mana deguncha mashinani ag‘darib yuborayotgandek odamni vahima bosadi. Yana buning ustiga yo‘l shunaqa yomonki, hatto kunduz kuni ham yurish xavfli.

Bola nafasini ichiga yutib, chaqnoq ko‘zlarini Qulibekdan uzmay jimgina tinglardi. Hikoya qilinayotgan o‘sha shamol, o‘sha qor oyna ortida avjiga chiqmoqda edi. Ko‘pchilik shofyorlar va yuk tashuvchilar etiklarini ham yechmay polda yotib uxlashmoqda. Ular nimani boshidan kechirgan bo‘lsalar, buni qiltiriq bo‘yinli, katta boshli, shalpanquloq bu bola ham qayta boshidan kechirdi.

Bir necha minutdan so‘ng yo‘l ko‘rinmay qoldi. Mashinalar chetga chiqib ketmaslik uchun bir-birining

izidan qolmay nuqul signal berardi. Mashina derazalarini va faralarini qor bosdi. «Tozalagichlar» esa oynadagi qorni tozalab ulgura olmasdi. Kabinadan bosh chiqarib haydashga to‘g‘ri keldi. Biroq bu ahvolda qancha ham yo‘l bosish mumkin? Qor bo‘lsa zaptiga olib yog‘ardi! G‘ildiraklar og‘irlashib deyarli joyidan jilmasdi. Kolonna tikka tepalikka yetganda to‘xtadi. Motorlar o‘kirardi – lekin foydasiz edi... Mashinalar toqqa chiqa olmay taqqa to‘xtab qoldi. Kabinadan sakrab tushishib bir-birlariga ovoz qilganlaricha bir mashinadan ikkinchisiga chopib o‘tishib, kolonna boshida to‘planishdi. Nima qilish kerak? Gulxan yoqish mumkin emas. Kabinada o‘tirilaversa qolgan yonilg‘i ham yoqib bitiriladi. Usiz ham manzilgacha arang yetib borish mumkin. Kabina isitilmasa muzlab qolish hech gap emas. Yigitlar nima qilishlarini bilmay dovdirab qolishdi. Hamma narsaga qodir bo‘lgan texnika hozir o‘jiz. Nima qilish kerak? Kimdir mashinalardan birining xashagini ag‘darib, ichiga kirib yotishni taklif qildi. Biroq arqonni bo‘shatish bilanoq xashakdan bir tutam ham qolmasligi aniq edi: ko‘z ochib-yumguncha bo‘ron uchirib ketardi. Bu orada mashinalar qor uyumiga tobora chuqurroq kirib borar, g‘ildiraklar ostidagi qor ancha ko‘tarilib qolgan edi. Yigitlar o‘zlarini butunlay yo‘qotib qo‘yishdi, izg‘irin suyak suyaklardan o‘tib ketdi.

– Bir mahal esimga tushib qoldi, oqsoqol, – deb hikoya qilardi Qulibek Mo‘min boboga. – Biz yo‘lda Archadaraga ketayotib mana bu Bug‘uboy avlodidan bo‘lgan ukamizni uchratdik. – U bolani ko‘rsatdi va erkalab uning boshini siladi. – Yo‘lda chopib yurgan ekan. Men uni to‘xtatib salomlashdim. Gaplashdik. To‘g‘rimi? Nima, hali uxlaganing yo‘qmi? Obbo, azamat-e!

Bola jilmayib bosh irg‘adi. Uning qalbi quvonch va iftixordan gursillab urayotganini birov bilganda edi. Buni

yigitlar ichida eng kuchlisi, eng botiri va eng chiroylisi – Qulibekning o‘zi gapirib berdi. Mana shunaqa bo‘lsa kishi.

Bobo ham o‘choqqa o‘tin tashlarkan, uni maqtab qo‘ydi:

– U shunaqa. Gap tinglashni yaxshi ko‘radi. Angrayib quloq solishini ko‘ryapsanmi?

– O‘sha daqiqada u qanday esimga tushib qoldi, o‘zim ham bilmayman, – davom etdi Qulibek. – Bolalarga deyarli baqirib gapiraman, ovozimni bo‘lsa shamol olib qochadi. Kelinglar, qorovulxonaga yetib olaylik. Bo‘lmasa, nobud bo‘lamiz deyman. Bolalar bo‘lsa qanday yetib boramiz, deb shundoqqina yuzimga kelib qichqirishadi. Piyoda borib bo‘lmaydi, mashinani ham tashlab ketish mumkin emas. Men bo‘lsam kelinglar, mashinani itarib dovondan olib o‘tamiz, u yog‘i qiyalik deyman. San-Toshgacha yetib borsak bo‘lgani, u yog‘iga piyoda borish ham mumkin, o‘rmonchilarimizning uyi yaqin qoladi deyman. Bolalar buni ma‘qul ko‘rishdi. Qani, boshla deyishdi. Ish shunday bo‘lgach... Birinchi mashinadan boshladik: «Usmonali, kabinaga chiq!» Boshqa hammamiz mashina ortidan yelka tirab itara boshladik. Dastlab ish yurishgandek bo‘ldi. Keyin darmonsizlanib qoldik. Orqaga chekinish ham mumkin emas. Biz mashinani emas, butun tog‘ni yuqoriga ko‘tarayotgandek sezardik o‘zimizni. Ortilgan yuk ham qanaqa deng – pichan g‘arami! Faqat kuchimning boricha: «Qani! Qani!» deb baqirganimni bilaman, lekin ovozimni o‘zim ham eshitmayman. Shamol, qor – hech narsani ko‘rib bo‘lmaydi. Mashina xuddi joni bordek ingrab nola qiladi. Mashina ham, o‘zimiz ham so‘nggi kuchni sarfladik. Go‘yo yurak yorilib parcha-parcha bo‘lib uchib ketadiganga o‘xshaydi. Bosh aylanadi.

– Bay, bay, bay, – achindi Mo‘min bobo. – Rosa qiynalibsiz-da. Shoxdor ona bug‘u o‘z farzandlarini pano-

hida asrabdi. Falokatdan qutqaribdi. Bo'lmasa, kim bil-sin... Eshityapsanmi? –Tashqarida hamon bo'ron qutura-di, bo'ralab qor yog'yapti. Bolani uyqu bosa boshladi. U uxlamaslikka harakat qilsa ham, baribir ko'zlari yumilib ketaverdi. Uyqu aralash ora-sira chol bilan Qulibekning suhbatini tinglar ekan, bola sodir bo'lgan voqea bilan tasavvuridagi manzarani aralashtirib yubordi. Go'yo o'zini ham tog'dagi bo'ronga duch kelgan bu yosh yigitlarning orasida his qildi.

Uning ko'z oldida oppoq qor bilan qoplangan tog'tomon yuqorilab ketgan yo'l gavalalanardi. Qor bo'roni yuzni achishtiradi, ko'zga qadaladi. Ular tom bo'yi pichan ortilgan ulkan avtomashinani yuqoriga qarab itarishardi. Ular dovon tomon arang ko'tarilishadi. Mashina endi butunlay jilmay qoldi, tisarila boshladi, shunday qo'rqinchli, shunday qorong'i. Shamol etni junjitadi. Bola qo'rqqanidan g'ujanak bo'lib oldi, u mashinaning orqaga surilib, yanchib ketishidan cho'chirdi. Biroq shu payt qayoqdandir Shoxdor ona bug'u paydo bo'ldi. U shoxini mashinaga tirab uni yuqoriga olib chiqishga yordam qildi. «Qani, qani, qani!» – deb qichqira boshladi bola. Mashina sekin-asta siljiy boshladi. Ular dovonga chiqib olishdi, so'ng pastga qarab mashinaning o'zi yurib keta boshladi. Ular shu zaylda ikkinchi mashinani, keyin uchin-chisini, xullas, ko'pgina mashinalarni yuqoriga itarib chiqishdi. Har gal ham ularga Shoxdor ona bug'u yordam qildi. Uni hech kim ko'rmasdi. Hech kim u bilan yonmayon turganini bilmasdi. Bola esa ko'rib, bilib turardi. U har gal ilojisiz qolgan paytda, kuch yetmasdan qo'rqinchli bo'lib qolgan chog'da Shoxdor ona bug'u chopib kelib shoxi bilan mashinani yuqoriga surib chiqarishga yordam berganini ko'rdi. «Qani, qani, qani!»– madad berardi bola. Har gal ham u Qulibekning yonida turdi. Keyin Qulibek

unga: «Rulga o'tir» – dedi. Bola kabinaga chiqdi. Mashina silkinib guvillardi. Rul bo'lsa uning qo'lida yengilgina, o'z-o'zidan xuddi u yoshligida mashina qilib o'ynagan bochka halqachasi singari aylanardi. Bola xijolatdan aziyat chekardi, rul unga o'yinchoqdek bo'lib tuyilgandi. Bir mahal mashina yonboshga qarab og'a boshladi. U gumbirlab yiqildi va parchalanib ketdi. Bola qattiq yig'lab yubordi. Juda mulzam bo'ldi. Qulibekning ko'ziga qarashga uyalardi.

– Nima bo'ldi, a, senga nima bo'ldi? – Qulibek uni uyg'otdi.

Bola ko'zini ochdi. Ko'rganlarining hammasi tushida ekanligini anglab quvonib ketdi. Qulibek bo'lsa uni qo'lida ko'tarib, bag'riga bosdi.

– Tush ko'rdingmi? Qo'rqdingmi? Seni qara-yu, yana qahramon emish! – u bolaning shamolda qotib yorilib ketgan lablaridan o'pdi. – Kel, men seni o'rningga yotqizib qo'yay, uxlash kerak.

U bolani kigiz solingan polga, uxlab yotishgan shofyorlar o'rtasiga yotqizdi va o'zi ham uning yoniga yotdi. Qulibek bolani o'ziga yaqinroq tortib, po'stinining bari bilan o'rab qo'ydi.

Ertalab bolani bobo uyg'otdi.

– Tura qol, – sekingina gapirdi chol. – Issiqroq kiyingin. Menga yordamlashasan. Tura qol.

Deraza ortida hali tong pardasi ko'tarilganicha yo'q. Uydagilar hali ag'anashib, uxlab yotishardi.

– Ma, kigiz etikni kiyib ol, – dedi Mo'min bobo. Bobodan yangi xashak hidi kelib turardi. Demak, u otlarga xashak solib kelgan. Bola kigiz etikni kiydi va ular tashqari chiqishdi. Qor binoyigina yoqqan edi. Shamol ham tinchi-gandi. Faqat ahyon-ahyonda achchiq yel esib turardi.

– Sovuq!– seskanib tushardi bola.

– Hechqisi yo‘q. Havo ochilayotganga o‘xshaydi, – ming‘irladi chol. – Buni qara-ya! Birinchisidayoq shunchalik qahriga olmasa. Ha, mayli, falokat yuz bermadi...

Ular qo‘yxonaga kirishdi. U yerda Mo‘min boboning beshta qo‘yi bor edi. Chol qorong‘ida ustunni paypaslab topib chiroqni ildi va yoqdi. Qo‘ylar burilib qaradi-da, bir burchakka borib qisildi.

– Buni ushla, meni yoritib turasan, – dedi chol bolaga chiroqni tutqazarkan. – Qora to‘qlini so‘yamiz. Uy to‘la mehmon. Ular turguncha go‘sht tayyor bo‘lishi kerak.

Bola bobosiga chiroqni tutib turdi. Shamol hali ham tirqichlardan hushtak chalar, havo sovuq, tund edi. Chol avvalo eshik oldiga bir quchoq toza pichan olib kelib tashladi. Bu joyga qora to‘qlini yetaklab keldi va uni yiqitib, oyoqlarini bog‘lashdan oldin cho‘qqayib o‘tirgancha xayol surib qoldi.

– Chiroqni qo‘y. Sen ham o‘tir, – dedi bolaga u. O‘zi bo‘lsa kaftlarini ochib shivirlay boshladi: – O, avlodning katta onasi, Shoxdor ona bug‘u. Qora qo‘yni sen uchun qurbonlikka, senga so‘yayotirman. Xatarli damlarda bolalarimizning omon bo‘lishi, avlodimizni oq sut berib boqqaning, sahiy qalbing, onalik mehring uchun bu. Bizni dovonlarda, toshqin daryolarda, toyg‘oq so‘qmoqlarda yolg‘iz qo‘yma. Bizni o‘z yerimizda hech vaqt tashlab ketma, biz sening farzandlaringmiz. Omin!

U fотиha o‘qib, qo‘lini yuziga tortdi. Bola ham xuddi shunday qildi. So‘ng bobo to‘qlini yerga ag‘darib, uning oyoqlarini bog‘ladi va o‘zining qadimgi osiyocha pichog‘ini qinidan chiqardi. Bola esa uni chiroq bilan yoritib turardi.

Nihoyat havo tinchidi. Quyosh chok-chokidan sitilib suzib borayotgan bulutlar orasidan bir-ikki marta

choʻchigandek nigoh tashladi. Tevarak-atrofdagi boʻronli tundan qolgan qingʻir-qiyshiq qor uyumlari, yanchilgan butalar, qor bosib yoy shakliga kelgan yosh daraxtlar, qulab yotgan eski daraxtlar. Daryo ortidagi oʻrmon sukut saqlab, jimgina, maʼyuslanib turardi. Daryoning oʻzi ham pasayib ketganday sohillari qor bilan koʻpchib, unchalik shovqin solmay gʻamgin oqardi.

Quyosh ham beqaror boʻlib qolgan edi – goh koʻrinadi, goh yashirinadi. Biroq hech nima bolani qaygʻuga solib tashvishlantirmasdi. Oʻtgan tundagi tashvishlar unutilgan edi. Boʻron ham esdan chiqarilgan edi, qor boʻlsa unga xalal bermas, hatto zavqli edi. U yoqdan-bu yoqqa yugurib yurdi, oyoq ostidan qor parchalari otilib chiqardi. Bola shuning uchun ham xursand ediki, uyi toʻla odam edi. Shuning uchun ham quvnoq ediki, yigitlar uyqudan turib, baland ovoz bilan gapirishar, hazillashib kulishardi. U yana shundan xursand ediki, oʻzlari uchun pishirilgan qoʻy goʻshtini ishtaha bilan yeyishardi.

Bu orada quyosh ham olislarga musaffo nur tarqata boshlagandi. Bulutlar asta-sekin tarqalib, havo ham iliy boshladi. Bemahal yoqqan qor, ayniqsa, yoʻl va soʻqmoqlardagisi tezda erib keta boshladi.

Toʻgʻri, shofyorlar va yuk tashuvchilar ketish uchun hozirlik koʻrayotganlarida bola biroz hayajonlandi. Hammalari hovliga chiqishdi, mezbolar bilan xayrlasharkanlar, uy-joy va non-tuz uchun minnatdorchilik bildirishdi. Ularni Moʻmin bobo bilan Seydahmad otda kuzatib qoʻyishdi. Muzlab qolgan motorlarni isitish uchun chol otga bir bogʻlam oʻtin, Seydahmad esa katta bakda suv ortib olgandi.

Hammalari hovlidan chiqa boshlashdi.

– Ota, men ham boraman, meni ham olib keting, – deya bola bobosi yoniga chopqillab bordi.

– Ko‘ryapsan-ku, men o‘tin ortib olganman, Seyd-ahmad bo‘lsa bak ortib olgan. Qaysi birimiz olamiz seni. Nima bor senga u yerda? Qorda yurib charchaysan.

Bola xafa bo‘ldi. Qovog‘i osildi. Shunda Qulibek unga:

– Yur, biz bilan,– dedi va bolani qo‘lidan ushlab oldi,– qaytishda bobong bilan birga kelasan.

Ular Archadaradan qiyalab o‘tishadigan yo‘l tomon ketdilar. Hali xiylagina qor bor edi. Bu baquvvat yigitlar bilan birgama-birga qadam tashlab borish oson emasdi. Bola toliqa boshladi.

– Qani, yelkamga o‘tir-chi, – taklif qildi Qulibek. U bolani qo‘lida azot ko‘tarib, epchillik bilan yelkasiga mindirib oldi va uni xuddi har kuni ko‘tarib odatlangandek yurib ketdi.

– Juda evini keltiribsan-ku, Qulibek, – dedi u bilan yonma-yon borayotgan shofyor.

– Umrin uka va singillarimni ko‘tarib o‘tgan, – maqtanib qo‘ydi Qulibek. – To‘ng‘ichi edim-da. Biz oilada olti kishi bo‘lib, onam ham, otam ham dalada bo‘lishardi. Endi bo‘lsa singlim bolalik bo‘ldi. Armiyadan qaytdim, uylanmagan edim, ishga ham hali joylashganimcha yo‘q edi. Singlim biznikiga kel, sen bolaga yaxshi qaraysan deydi. Qo‘ysang-chi, deyman, bo‘ldi, endi o‘zimnikini ko‘tarib yuraman...

Ular shu zaylda turli-tuman narsalar to‘g‘risida gapirishib borishdi. Bola Qulibekning baquvvat yelkasida rohat qilib xotirjamgina borardi.

«Mening ham shunday akam bo‘lsaydi, – orzu qilardi bola, – hech kimdan qo‘rqmasdim. O‘razqul Qulibekning oldida bobomga baqirib yoki qo‘l tekkizib ko‘rsin-chi. U O‘razqulni darhol tinchitib qo‘ygan bo‘lardi!»

Pichan ortilgan mashinalar yo‘l ayrilishidan ikki kilometr yuqorida turardi. Qor bilan qoplangan bu mashi-

nalar daladagi qishki g'aramlarga o'xshab ko'rinardi. Aftidan, ularni hech kim hech qayerga qo'zg'ata olmaydigandek.

Mana, gulxanni ham yoqishdi. Suvni isitishdi. Motor- ni o't oldiruvchi dastak bilan aylantira boshladilar, mo- torga jon kirdi, aksirib ishlab ketdi. Shundan keyin ish tezlashib ketdi. Navbatdagi har bir mashina shatakka olib yurg'izildi. O't olib qizdirilgan mashina kolonna ortidan borib tizila boshladi.

Hamma yuk mashinalari yurgizilgach, qo'shaloq sha- takka olingancha kechasi xandaqqa tushib ketgan mashi- nani tortib chiqarishdi. Bor odamlarning hammasi uni yo'lga chiqarib olish uchun ko'maklashdi. Bola ham yordamlashdi. U kimnidir: «Sen nega oyoq ostida ivir- sib yuribsan, qani, qochib qol-chi, bu yerdan», deyishini kutib, xavfsirab turdi. Lekin hech kim bunday demadi, uni hech kim quvlamadi. Balki Qulibek unga yordam berishga ruxsat etgani uchun shunday bo'lgandir. U bu yerda ham- madan kuchlisi, uni hamma hurmat qiladi.

Shofyorlar yana bir bor xayrlashishdi. Mashinalar qo'zg'aldi. Dastlab asta-sekinlik bilan, keyin tezlashib ketdi. Qorga burkangan tog'lar orasidagi yo'ldan ular karvon bo'lib, tizilishib borardi. Shoxdor ona bug'u far- zandlarining farzandlari ketishdi. Ular oldilarida, yo'lda ko'rinmasdan Shoxdor ona bug'u chopib borayotgani- ni bilishmasdi. Bolaning tasavvurida xuddi shunday edi. U shiddat bilan uzun-uzun sakrab, kolonnani olg'a boshlab borardi. Ularni og'ir yo'ldan falokat va baxtsiz- liklardan qo'riqlardi. Har qanday qulashlardan, har qan- day ko'chmalardan, bo'ron-u tumanlardan va qirg'iz xalqi o'zining ko'chmanchilik hayotida uzoq asrlar mobaynida boshidan kechirib kelgan har qanday boshqa falokatlardan qo'riqlardi. Mo'min bobo erta tongda qora to'qlini olib

kelib, unga qurbon qilganida Shoxdor ona bugʻudan shu-
larni soʻramaganmidi, axir?

Ketishdi. Bola ham xayolan ular bilan birga ketdi.
U kabinada Qulibek bilan yonma-yon oʻtirib borardi.
«Qulibek aka, – dedi bola, – oldinda Shoxdor ona bugʻu
yugurib boryapti». – «Yoʻgʻ-e?» «Rostim. Ana u!»

– Nimani oʻylab qolding, nega serrayib turibsan? –
Moʻmin bobo uni oʻziga kelishga majbur etdi. – Mingash,
uyga ketish kerak. – U otdan engashib, bolaga choʻzildi va
uni egarga koʻtarib oldi. – Sovqotdingmi? – dedi chol va
poʻstini bilan nabirasini yaxshiroq oʻrab qoʻydi.

Bola oʻsha kezlarda maktabga qatnamasdi.

Endi esa, ogʻir uyqudan asta-sekin uygʻonib, tashvish
tortib oʻylardi: «Ertaga maktabga qanday boraman? Axir
mening tobim qochdi-ku, mazam yoʻq...» Keyin u unutdi.
Goʻyo unga muallima doskaga yozgan: «Ot. Ota. Taqa»
soʻzlarini oʻz daftariga koʻchirib yozganday tuyildi. «Ot.
Ota. Taqa. Ot. Ota. Taqa». Birinchi sinf oʻquvchisi shu
soʻzlarni yozib butun bir daftarni toʻldirdi. U nihoyat
charchadi, koʻzlari jimirlashib, juda ham isib ketdi. Us-
tini ochib tashladi va usti ochiq holda yotib sovqotdi, yana
koʻz oʻngida turli narsalar namoyon boʻldi. Goh u ba-
liq boʻlib muzdek suvda suzardi. Oq kema sari borardi.
Lekin unga hech yetolmasdi. Goho qor boʻroniga duch
kelardi. Togʻ yoʻlining tikka tepaligiga kelib pichan ort-
gan avtomashinalar izgʻirinli qor quyunida taqqa toʻxtab
qolardi. Mashinalar xuddi odam ingragani singari ing-
rashardi. Lekin ular joyidan qoʻzgʻalishmasdi. Parrak-
lar haddan tashqari tezlik bilan aylanaverganidan laxcha
choʻgʻdek boʻlib ketgan edi. Shoxdor ona bugʻu shoxla-
rini kuzovga tirab pichan ortilgan mashinalarni yuqoriga
gʻildiratib chiqarardi. Bola butun kuch-quvvati bilan unga

yordamlashardi. Issiq terga botib ketdi. Bir payt beda g'arami bolalar beshigiga aylanib qoldi. Shoxdor ona bug'u bolaga: «Tezroq yuguraylik, beshikni Bekey xola bilan O'razqul amakiga eltib beraylik», – derdi. Ular yugura boshladilar. Bola orqada qolib ketdi. Biroq oldinda – qorong'ilikda beshik qo'ng'iroqchasi tinimsiz jaranglardi. Bola uning ohanrabo jarangi sari chopib borardi.

U ayvonda oyoq sharpasi eshitilib, eshik ochilganda uyg'ondi. Mo'min bobo va kampir biroz tinchlangandek bo'lib qaytib kirishdi. Chet kishilarning qorovulxonaga kelishi, aftidan, O'razqul bilan Bekey xolaning tinchlanishiga majbur etdi. Balki O'razqul mast-alastlikdan charchab oxiri uxlab qolgandir. Hovlida shovqin-suron, so'kish ovozlari eshitilmasdi.

Yarim tunga borib tog' tepasida oy ko'rindi. U eng baland muzli cho'qqilar tepasida xiragina gardish yasab muallaq turardi. Abadiy muzliklar bilan qoplangan tog'tun qorong'isida notekis qirralari bilan g'amgin yuksalib turardi. Atrofida esa pastki tog' tizmalari, qoyalar, qopqora va jimjit o'rmonzor osoyishtalik saqlab turardi. Eng quyida esa toshdan-toshga urilib, shovullagancha daryo oqardi.

Derazadan oyning nursiz shu'lasini qiyaga tushib turardi. U bolaga xalal berayotgandi. Bola ag'darilib, ko'zini qisib oldi. Buvisidan pardani tushirib qo'yishni so'ramoqchi bo'ldi. Lekin aytgisi kelmadi: buvisining bobosidan jahli chiqib turgan edi.

– Ahmoq, – pichirladi u to'shakka kirarkan. – Odamlar bilan yashashni bilmaganingdan so'ng jim tursang bo'lmaydimi? Boshqalarni tinglasang bo'lardi. Sen uning qo'lidasan-ku. Mayda pul bo'lsa hamki, maosh o'shandan oqib kelib turibdi-ku! Yana har bir oyda. Moyanasiz – sen kimsan? Qarib quyilmagan chol...

Chol javob bermadi. Buvi jim bo‘lib qoldi. Keyin kutilmaganda baland ovozda dedi:

– Agar kishini oylikdan mahrum qilishsa, u odam emas, hech kim emas.

Chol yana hech nima demadi.

Bola esa uxlay olmasdi. Boshi og‘rir, o‘ylari chalkashib ketgandi. Maktab haqida o‘ylab tashvishlanardi. U hali biron kun ham o‘qishni qoldirmagan edi, endi ertaga maktabiga – Jilisoyga borolmasa qanday bo‘lishini tasavvur qila olmasdi. Bola, bordi-yu, O‘razqul ishdan bobosini haydab yuborsa, u holda buvisi tinchlik bermasligi haqida o‘ylardi. Unda ularning ahvoli nima kechadi?

Odamlar nega shunday yashashadi? Nega birovlar qahr-g‘azabli, birovlar mo‘min-muloyim! Nega baxtli va baxtsizlar bor? Nega shundaylar borki, ulardan hamma cho‘chiydi, yana shundaylar borki, ulardan hech kim hayiqmaydi. Nega birovlarning bola-chaqasi bor, birovlarda yo‘q? Nega ayrim kishilar boshqalarga maosh bermaslikka haddi sig‘adi? Ehtimol, eng katta moyana oluvchilar eng yaxshi kishilardir. Mana, bobosi oz oladi, shuning uchun uni hamma ranjitadi. E, boboga ham ko‘proq moyana berishlari uchun nima qilish kerak ekan-a? Balki o‘shanda O‘razqul cholni hurmat qila boshlarmidi.

Bu o‘y-xayollardan bolaning boshi battar sirqirab og‘ridi. U yana kechga yaqin daryo sohilida ko‘rgan bug‘ularni esladi. Tunda ularning holi ne kechdiykin? Ular nuqul sovuqda, tog‘- Toshlarda, qop-qorong‘i o‘rmonlarda yashaydi. Bu nihoyatda qo‘rqinchli-ku. Bo‘rilar hujum qilib qolsa nima bo‘ladi? Bekey xolaga sehrli beshikni shoxida kim olib keladi keyin?

U tashvish aralash uyquga ketdi va uxlayotib Shoxdor ona bug‘udan O‘razqul va Bekey xolaga qayindan yasalgan beshik olib kelishni yolvorib so‘radi: «Ular ham

farzand ko‘rishsin, ular ham farzand ko‘rishsin», deb iltijo qildi. U uzoqdan beshik qo‘ng‘iroqchasining ovozi-
ni eshitdi. Shoxdor ona bug‘u shoxida sehrli beshikni
ko‘tarib olgancha shoshib kelardi...

VII

Saharda bola qo‘l sharpasidan uyg‘ondi. Bobosining
qo‘llari sovuq, daladan kelgandi. Bola beixtiyor junjikdi.

– Yot, yotaver. – Bobo kuflab qo‘llarini isitdi, uning
peshonasini siladi, keyin kaftini uning ko‘kragiga, qorni-
ga qo‘ydi. – Tobing qochgan shekilli, – achindi bobo. –
Issig‘ing bor. Men shunchaki yotibsan deb o‘ylabman.
Maktab vaqti ham bo‘ldi.

– Men hozir, hozir turaman, – bola boshini ko‘tardi,
shu payt hamma narsa ko‘z o‘ngida gir aylanib ketdi va
quloqlari g‘uvilladi.

– Turishni xayolingga ham keltirma. – Bobo bolani
yotqizdi. – Sen kasalni maktabga kim olib boradi? Qani,
tilingni ko‘rsat-chi.

Bola o‘zinikini ma’qullashga urinib ko‘rdi:

– Muallima urishadi. Darsni qoldirganni juda yomon
ko‘radi u...

– Urishmaydi. Men o‘zim aytaman. Qani bo‘l, tilingni
ko‘rsat.

Bobo diqqat bilan bolaning tili va tomog‘ini ko‘rdi.
Tomir urishini uzoq kuzatdi: bobosining qora mehnatda
qotib ketgan qattiq qo‘llari bolaning issiq, terga botgan
qo‘llaridan tomir urishini arang tutib oldi. Chol nimagadir
ishonch hosil qildi-da, tinchlantirgan ohangda dedi:

– Xudo mehribon. Ozigina shamollabsan, xolos. Sovuq
o‘tgan. Bugun to‘shakda yotib tur, uyqungdan oldin men
sening tovoning bilan ko‘kragingga issiq dumba yog‘i sur-

tib qo'yaman. Terlaysan, xudo xohlasi ertalabgacha otdik bo'lib ketasan.

Kechagi voqealarni va yana o'zini nimalar kutayotganini eslab, cholni g'am bosdi, nabirasining to'shagida o'tirib xo'rsindi va o'ylab qoldi.

– Xudo podsho, – shivirladi xo'rsinib turib. – Qachon tegdi senga bu kasal? Nega aytmay yurding? Kechqurun chog'i?

– Kechga yaqin. Daryo sohilida bug'u ko'rganimda. Men siz tomonga chopdim. Shundan keyin sovqotib ketdim.

Chol nima uchundir aybdor ohangda dedi:

– Ha, mayli... Sen yot, men esa boray.

U o'rnidan turdi, lekin bola uni to'xtatib:

– Bobo, o'sha Shoxdor ona bug'uning o'zi-a? Xuddi sutday oppoq, ko'zlari mana bunday, xuddi odamga o'xshab qaraydi...

– Tentakkina, – jilmaydi Mo'min chol. – Ha, sen aytgandek bo'la qolsin. Balki, u o'sha karomatli ona bug'udir, – dedi u past ovoz bilan, – kim bilsin? Men o'ylaymanki...

Chol gapini tugata olmadi. Eshik oldida kampir paydo bo'ldi. U hovlidan shoshilib kirdi, nimanidir payqagan edi.

– Huv anuv yoqqa bor, chol, – ostonadan turib gapirdi kampir. Mo'min bobo shu zahoti birdan qalbi cho'kib, biron yeri lat yegandek, achinarli bir holga tushib qoldi.

U yoqda odamlar yog'ochni daryodan mashina bilan chiqarmoqchi bo'lishyapti, – dedi kampir. – Sen albat bor, nima buyurishsa qil... Voh, esim qursin, sut hali pishirilgani yo'q-ku – kampir xatosini payqadi-da, plitaga o't yoqib, idish-tovoqni taraqlatishga tutindi.

Cholning qovog'i osildi. Unga qandaydir e'tiroz bildirgisi, nimanidir aytgisi kelardi. Lekin kampir og'iz ochirgani qo'ymadi.

– Nimaga endi turib qolding? – g‘azabga mindi kampir. – Nimaga o‘jarlik qilyapsan? Sen bilan menga kim qo‘yibdi o‘jarlikni, boshimga bitgan balo bo‘ldingku. Ularga qarshi turishga qanday holing bor? Ana O‘razqulning oldiga qanaqa odamlar kelishdi. Mashinalariyam antiqa. Ortsanglar bo‘ldi, o‘nta yog‘ochni tog‘matog‘ olib keta oladi. O‘razqul esa bizga qiyo boqmay qo‘ydi. Men uni ko‘ndirish uchun qanchalik harakat qilmadim, qanchalik o‘zimni yerga urmadim. Qizingni ostonaga yo‘latmadi. Pushtsiz qizing Seydahmadnikida o‘tiribdi. Ko‘zlari shishib ketgan. U ham seni – miyasi achigan chol deb qarg‘ayapti...

– Yetar endi, – chol chiday olmadi va eshikka yo‘l olarkan, dedi: – qaynoq sut ber, bolagina kasal bo‘lib qolibdi.

– Beraman, qaynoq sut beraman, bor, bora qol, xudo xayringni bersin. – U cholni kuzatgandan keyin ham hamon javrardi: – Nimaga bunday qiliq chiqarib qoldi? Hech qachon hech kimga gap qaytarmasdi, mo‘min-qobil, xok-sor edi, mana endi bo‘lsa... Tag‘in O‘razqulning otiga minibdi-ya, yana chopganiga kuyaymi. Buning hammasi sening kasringga, – u bola tomonga o‘qrayib qaradi. – Kim uchun baloga giriftor bo‘lyapti o‘zi...

Keyin bolaga u jizg‘irilgan yog‘ bilan qaynoq sut, olib keldi. Sut bolaning labini kuydirdi. Kampir esa uni zo‘rlar, majbur qilardi:

– Ich, issiqroq ich, qo‘rqma. Shamollashni faqat issiq bilan haydaysan.

Bola kuyib borar, ko‘zlariga yosh qalqib chiqqandi. Kampir ham birdan shafqatliroq bo‘lib qoldi:

– Xo‘p, sovut, ozroq sovutgin... Menga endi shu yetmay turgan edi, kasalingni shunday paytga to‘g‘ri kelganini qara! – xo‘rsindi u.

Bolaning qachondan beri siygisi qistardi. U oʻrindan turib butun badanida allaqanday gʻayritabiiy, shirin horgʻinlik sezdi. Biroq kampir buni payqagan edi:

– Nima, yozilmoqchimisani?

– Ha, – tan oldi bola.

– Toʻxtab tur, hozir.

Kampir uyga togʻora olib keldi.

Bola oʻngʻaysizlanib teskari oʻgirilib jomga choptirdi, siydigining bunday sariq va qaynoqligiga ajablanardi.

Endi u oʻzini ancha yaxshi his qildi. Boshining ogʻrigʻi ham kamaydi. Bola toʻshakda tinchgina yotar, buvisining xizmatidan minnatdor boʻlib turib, xayoldan oʻtkazdi: ertaga ertalab sogʻayib, albatta maktabga borishi kerak. U yana maktabida yaqinda oʻzlarining oʻrmonida paydo boʻlgan uch bugʻu haqida qanday qilib hikoya qilib berishigacha oʻylab qoʻydi, yaʼni bugʻularning oq urgʻochisi – bu oʻsha Shoxdor ona bugʻu, uning kattagina va baquvvat bolasi ham bor, ular bilan ulkan shoxli bahaybat qoʻngʻir bugʻu ham birga, u juda kuchli boʻlib, Shoxdor ona bugʻu va uning bolalarini boʻrilardan qoʻriqlaydi. U yana shular bilan birga, agar bugʻular shu yerda qolib, hech qayoqqa ketib qolmasa, unda Shoxdor ona bugʻu tezda Oʻrazqul amaki bilan Bekey xolaga sehrli beshik keltirib berishini ham hikoya qilishni koʻngliga tugib qoʻygan edi.

* * *

Bugʻular esa ertalab suv ichgani tushdi. Qisqa kuz qu-yoshi togʻ tizmalarining yarmiga koʻtarilganda ular yuqoridagi oʻrmondan chiqib keldi. Quyosh koʻtarilgan sari, pastda togʻlar orasi shuncha yorugʻ va iliq boʻlib borardi. Tungi gʻavgʻodan soʻng oʻrmon jonlangan, nur va boʻyoqlar jilva qilardi.

Bug'ular daraxtlar orasidan o'tib, oftobro'y yalangliklarda isinib, shabnamli barglarni butog'i bilan chimdib shoshmay kelardi. Ular o'sha tartibda:– oldinda erkak bug'u, o'rtada bug'ucha va oxirida – ikki biqini do'ppaygan Shoxdor ona bug'u. Bug'ular kecha O'razqul Mo'min bobo bilan la'nati qarag'ay yog'ochni dar-yoga olib tushgan o'sha so'qmoqdan kelishardi. Sudrash natijasida chimzor yuzasida qoldirilgan bir tekisdagi taram-taram izlar tog'li qora tuproqda hali ham boyagi-boyagidek turardi. Bu so'qmoq kechuvga, yog'och tashlab ketilgan joyga olib borardi.

Bug'ular bu yer suv ichishga o'ng'ay bo'lgani uchun shu joyga yo'l soldi. O'razqul, Seydahmad va yog'ochga kelgan ikki kishi tros bilan daryodan yog'ochni sudrab chiqish uchun mashinani qulayroq joyga haydab kelishni ko'zdan kechirish uchun shu tomonga kelishardi. Mo'min bobo boshini quyi solib, imirsilab orqaroqda kelardi. U kechagi janjaldan so'ng nima bo'lishini, o'zini qanday tutishini, nima qilishini bilmasdi. O'razqul uni ishga qo'yadimi? Kechagidek, haydab solmasmikin? Agar: «Senga nima bor bu yerda? Aytdim-ku, sen ishdan bo'shatilgansan!» desa-chi. Odamlar oldida so'kib, uyga jo'natib yuborsa-chi? Shubhalar cholni iztirobga solar, u azobda, arang jon hovuchlab borardi. Orqadan kampir kuzatib kelardi. U go'yo shunchaki qiziqsinayotgandek edi. Biroq aslida u cholga soqchilik qilib borardi. Mo'min chaqqonni O'razqul bilan yarashtirishga, O'razqulning kechirishiga muyassar bo'lishi kerak edi.

O'razqul xo'jayinchasiga gerdayib odimlardi. Hansirab, pishillab atrofga o'qrayib nazar tashlardi. Ko'p ichganidan boshi zirqirab og'rib tursa ham, u o'zida qasoskorona qoniqish sezardi. U qayrilib qaraganida Mo'min boboning g'izillab kelayotganini ko'rdi, xuddi egasidan kaltak yegan sadoqatli itning o'zginasi. «Hechqisi yo'q,

hali mening sovunimga kir yuvmasan. Endi senga qiyo ham boqmayman. Sen men uchun yo'qsan. Sen hali o'zing oyog'imga bosh urib kelasan,— ichi qoralik bilan quvondi O'razqul, o'tgan kecha xotinini tepib ostonadan haydab chiqarganida xotini oyog'i ostida qanday dahshatli ovoz bilan chinqirganini eslarkan. — Mayli. Mana bularni yog'och bilan jo'natay, men hali ularning kunini ko'rsataman, mayli, menga desa bir-biri bilan g'ajishib o'lishsin. Endi qizi otasining ko'zini o'yadi. Vahshiylashib ketgan, naq bo'ri-ya». — O'razqul kelgan kishi bilan oraliq masofada gaplasha bora turib, yo'l-yo'lakay shularni xayoldan o'tkazdi.

Bu odamni Ko'katoy deb atashardi. U qop-qora, baquvvat kishi bo'lib, ko'l bo'yidan edi, xo'jalikda hisobchilik qilardi. O'razqulning eski qadrdoni edi. Bundan o'n ikki yil avval Ko'katoy o'ziga uy qurgandi. O'razqul yog'ochdan yordam qildi. Taxta tildirishi uchun yo'g'on yog'ochlarni arzonga sotdi. Keyin bu odam katta o'g'lini uylantirdi, yoshlarga ham uy qurdi. Yana O'razqul uni yog'och bilan ta'minladi. Endi Ko'katoy kichik o'g'lini ayirgandi va yana qurilish uchun yog'ochga muhtoj bo'lib qoldi. Yana eski oshna — O'razqul kuniga yaradi. Hayot qanchalik og'ir-a. Birini qilasan — shu bilan, ha, endi tinch yashayman, deb o'ylaysan. Hayot esa yana nimanidir o'ylab chiqaradi. Shuning uchun ham O'razqulga o'xshagan odamlarsiz qo'ling hech qayoqqa yetmaydi.

— Xudo xohlasa tezda uy to'yiga taklif qilamiz. Boring, xursandchilik qilamiz,— dedi Ko'katoy O'razqulga.

U o'z-o'zidan mag'rulanib, pishillagancha, papirosni burqsitardi.

— Rahmat. Aytilgan joydan qolmaymiz, aytmagan joyga bormaymiz. Chaqirsang, boraman-da. Senikida birinchi mehmon bo'lishim emas. Men hozir, sen kech bo'lishini

kutsang qalay bo'larkin, deb o'ylayapman, qorong'ida jo'nasang deyman-da! Eng muhimi, xo'jalik ichidan bilintirmay o'tib ketish. Agar sezib qolishsa ish chatoq...

– Bu-ku to'g'ri-ya, – ikkilandi Ko'katoy. – Biroq kechgacha ancha kutish kerak-da. Sekin ketaveramiz. Yo'l yoqasida postlar yo'q-ku, bizni tekshirib ko'rsa?.. Favqu-lodda, militsiyaga duch kelib qolinsa, yoki yana boshqa birortasiga...

– Ha-ha, bunisi ham bor,– to'ng'illadi O'razqul, jig'ildon qaynashidan va bosh og'rig'idan aftini bujmaytirib. – Yuz yil ish bilan qatnaysan, yo'lda bit-ta ham itga duch kelmaysan, agar yuz yilda bir marta yog'och ortib o'tsang bas, qo'lga tushasan. Hamisha shunday bo'ladi...

Har kim o'zicha o'ylab, jim qoldi. Kecha yog'ochni daryoga tashlab ketishga to'g'ri kelgani O'razqulga qat-tiq alam qildi. Agar yog'och tayyor bo'lganidami, tunda-yoq ortib bo'lishardi-da, tong saharda mashinani jo'natib yuborardi... Eh, kecha falokatni sotib oldi-ya. Buning hammasi qari jinni Mo'minning kasriga bo'ldi, g'alayon ko'tarmoqqa qaror qildi. Qaramlikdan, bo'ysunishdan qutulmoqchi bo'ldi. Xo'p, ko'ramiz! Hammasi ham mayli-ya, ammo bu niyatingga osonlikcha erisha olmaysan...

Odamlar daryoning qarama-qarshi qirg'og'iga kelish-ganda bug'ular suv ichardi. G'alati zot bu odamlar – hov-liqma, g'ala-g'ovurli. O'z ishlari va suhbatlari bilan band bo'lib, qarshilarida – daryoning narigi yog'ida turgan jonivorlarni sezishmadi.

Bug'ular daryo bo'yidagi ertalabki shafaq rang-li butalar orasida, top-toza mayda shag'alli qirg'oqda to'piqqacha suvga botib turardi. Ular shoshmasdan, to'xtab-to'xtab, qultum-qultum suv ichardi. Suv muzdek edi. Quyosh esa tepadan tobora yoqimli qizitardi. Tashna-

likni qondirib, bug‘ular oftobdan huzur qilardi. Yo‘lda shox-butoqlardan to‘kilgan quyuq shabnam yelkalarida qurirdi. Bug‘ular yelkasida yengil hovur ko‘tariladi. Osoyishta va saxiy edi shu kun ertasi.

Odamlar esa shunda ham bug‘ularni sezishmadi. Ulardan biri mashinaga qaytdi, boshqalari esa qirg‘oqda qolishdi. Bug‘ular quloqlarini qimirlatib, ahyon-ahyon ulargacha yetib kelgan ovozlarni hushyor tinglab turdi va qirg‘oqning u yuzida pritsepli avtomashina paydo bo‘lganida etlari junjikib, qotib qolishdi. Mashina guvillab hayqirardi. Bug‘ular bezovtalanib ketishga chog‘landi. Lekin mashina birdan to‘xtab qoldi, guvillash ham bosildi. Jonivorlar sekinladi. Har holda ular sekin-sekin joylaridan qo‘zg‘alaverdi – odamlar narigi qirg‘oqda baqirishib gaplashishar va shoshilinch ravishda harakat qilishardi.

Bug‘ular mayda toshloqdagi so‘qmoqchadan sekingina jo‘nashdi, ularning yelkalari, shoxlari va harakatlari ham butalar orasidan ko‘rinib turardi. Odamlar shunda ham ularni payqashmadi. Faqatgina bug‘ular ochiq yalanglikdagi sel yuvib ketgan quruq qumni kesib o‘tayotganida, binafsha rang qum ustida, oftobning ravshan nurida, odamlar ularni ko‘rib turli holatda og‘iz ochgancha ang-rayib qolishdi.

– Qara, qara, nima u! – birinchi bo‘lib qichqirdi Seydahmad. – Bug‘ular! Qayoqdan kelib qoldi bu yerga?

– Nega qichqirasan, nega to‘polon ko‘tarasan! Qanaqasiga senga bug‘u bo‘ladi, kiyik-ku ular. Biz ularni kecha ham ko‘rgan edik, – beparvo gapirdi O‘razqul. – Qayoqdan keldi emish. Keldi-da, keladigan bo‘lib qoldi.

– Bay, bay, bay! – zavqlanib ketdi Ko‘katoy va zavqidan tomog‘ini bo‘g‘ib turgan ko‘ylak yoqasining tugmalarini bo‘shatdi. – Silliqligini qarang-a, – dedi u maftun bo‘lib, – semiribdi...

– Urg‘ochisini qarang, qanaqa! Qadam tashlashini ko‘ring, – dedi shofyor, ko‘zlarini chaqchaytirib. – Voh xudo, ikki yoshli urg‘ochi bolasi. Birinchi marta ko‘rishim.

– Erkagi-chi! Shoxlarini ko‘r! Qanday ko‘tarib yurganikin? Ular hech nimadan qo‘rqishmaydi. Qayoqdan kelib qoldi bular, O‘razqul?– to‘ng‘iz ko‘zlarini chaqnatib, nafs balosida surishtirishga tushdi Ko‘katoy.

– O‘rmondan chog‘i, – javob qildi O‘razqul viqor bilan, egalik obro‘cini his qilgan holda.– Dovonning orqasidan kelgan, narigi tomondan. Cho‘chimaydi. Chunki hurkitilmagan.

– Eh, miltiq bo‘lgandami hozir! – og‘ziga kelganini gapirdi Seydahmad. – O‘n pud go‘sht qilarmidi, a?

Shu damgacha qo‘rqib-pusib bir chekkada turgan Mo‘minning sabri chidamadi:

– Nima deyapsan, Seydahmad. Ularni ovlash taqiqlangan, – dedi sekingina.

O‘razqul qosh-qovog‘ini uyib, cholga ko‘z qirini tashlab qo‘ydi. «Mening oldimda ovozingni chiqaryapsanmi!» – nafrat bilan xayoldan o‘tkazdi u. Uni so‘kkisi va bir urib o‘ldirib qo‘ya qolgisi keldi, lekin o‘zini tiydi. Har holda begona odamlar bor.

– Befoyda o‘rgatishning keragi yo‘q, – jahl bilan so‘z qotdi u Mo‘minga qaramay. – Ular yashaydigan joyda ovlash taqiqlangan. Bizda esa ular yashamaydi. Biz bo‘lsak ular uchun javob bermaymiz. Tushunarlimi? – u o‘zini yo‘qotib qo‘ygan cholga vajohat bilan qaradi.

– Tushunarli,– itoatkorona javob qildi Mo‘min va bosh eggancha chetga chiqdi. Kampir yana yashirincha uning qo‘liga turtidi.

– Jim bo‘lsang-chi,– ta‘na bilan shivirladi u. Hamma qandaydir xijolatda qolganday yerga qarab turardi.

Yana so‘qmoq orqali jo‘nab ketayotgan jonivorlar orqasidan kuzatishga tushishdi. Bug‘ular qoyaga ketmaket ko‘tarilib borardi. Oldinda qo‘ng‘ir erkak bug‘u o‘zining qudratli shoxlarini mag‘rur tutib borar, uning orqasidan shoxsiz bug‘ucha va namoyishga ergashib Shoxdor ona bug‘u borardi. Qirdan siljib tushgan tuproqning tiniq qo‘ynida bug‘ular ravshan va latif ko‘zga tashlanardi. Ularning har bir harakati, har bir qadami yaqqol ko‘rinib turardi.

– Eh, qanday go‘zallik!– shodligini ichiga sig‘dira olmadi shofyor. Bu soqqako‘z yosh yigit ko‘rinishdan juda yosh edi.– Afsus, fotoapparatni olvolganimda zo‘r ish bo‘lardi-ya.

– Xo‘p mayli, go‘zalligini qo‘ya tur, – uning so‘zini bo‘ldi norozilik bilan O‘razqul. – Hech narsaga arzimaydi. Go‘zallikka qorning to‘yarmidi. Qani bo‘l, mashinani orqasi bilan qirg‘oqqa hayda, to‘g‘ri suvga, yoni bilan albatta. Sen esa, Seydahmad, oyog‘ingni yech, – o‘z hukmidan ichida lazzatlanardi u. – Sen ham, – shofyorga buyruq qildi u. – Bo‘linglar, yog‘ochni trosga bog‘langlar. Qani ildamroq. Hali ish ko‘p.

Seydahmad etikni yechishga tutindi. Etigi unga kichikroq edi.

– Nimaga qarab turibsan, yordamlash unga, – cholni sekingina turtib qo‘ydi kampir.– O‘zing ham yech etingni, suvga tush, – g‘azabli pichirladi u.

Mo‘min bobo Seydahmadning etigini tortdi, o‘zinikini ham bir zumda yechib bo‘ldi. Shu paytda O‘razqul bilan Ko‘katoy mashinaga komanda berishardi:

– Bu yoqqa hayda, u yoqqa hayda.

– Chapga ozroq, chapga. Mana shunday.

– Yana ozgina.

Mashinaning ko'nikilmagan hayqirig'ini eshitib, bug'ular so'qmoqda qadamini tezlatdi. Olazarak nazar tashlab, jarlikdan sakrab o'tdi va qarag'aylar orasiga yashirindi.

– O, g'oyib bo'ldi! – xatosini birdan anglab qoldi Ko'katoy. U shunday afsus bilan entikardiki, xuddi qo'lidagi o'ljasidan ayrilganday edi.

– Hechqisi yo'q, hech qayoqqa ketmaydi ular! – uning xayolidagini topib va bundan xursand bo'lib O'razqul kerilib qo'ydi. – Bugun kechgacha jo'namaysan, mening mehmonim bo'lasan. Xudoning o'zi kam qilmasin. Izzat-hurmat bilan men seni mehmon qilaman. – U xaxolab turib oshnasining yelkasiga urib qo'ydi. O'razqul xushchaqchaq ham bo'la olardi.

– Xo'p, sen aytgancha bo'la qolsin, sen mezbon, men mehmon, – ko'na qoldi azamat Ko'katoy, iljayarkan yo'g'on sariq tishlarini ko'rsatib.

Mashina allaqachon orqa g'ildiraklarining yarmigacha suvga botib qirg'oqda turardi. Chuqurroq kirib borishga shofyorning yuragi dov bermadi. Endi trosni yog'ochga olib borish qolgan edi. Agar tros kaltalik qilmasa, yog'ochni suv ostidagi toshlarning asirligidan tortib olish unchalik qiyinchilik tug'dirmasdi.

Tros po'latdan – uzun va og'ir. Uni suv ichidan yog'ochga tortib borish kerak. Shofyor istamaygina etigini yecha boshladi, cho'chinqirab suvga qarab qo'ydi. U hali qat'iy qarorga kelolgancha yo'q: suvga etik bilan tushishga arzimikin yoki yaxshisi yechsamikin. «Yalang oyoq bo'lganim ma'qul shekilli, – o'yladi u. – Baribir suv qo'njimdan oshib ketadi. Chuqurligi sal kam songa keladi. Keyin kun bo'yi ho'l etikda yurish osonmi». Lekin u shu bilan birga hozir daryoda suv qanchalik sovuq bo'lishini ham o'zicha tasavvur qildi. Bu holdan Mo'min bobo foydalanib qoldi.

– Sen yechinma, o‘g‘lim, – otilib keldi uning oldiga.– Biz Seydahmad bilan o‘zimiz tushamiz.

– E, qo‘yaving, arzimaydi, oqsoqol,– qarshilik qildi uyalib ketgan shofyor.

– Sen mehmonsan, biz shu yerning odamimiz, sen rulga o‘tir, – ko‘ndirdi Mo‘min bobo uni.

Seydahmad bilan ikki kishi po‘lat trosni o‘ramdan bo‘shatib suvning ichiga ko‘tarib kirishganda Seydahmad dodlab, boloxonali qilib so‘kindi:

– Uh, uh, suv emas, muz!

O‘razqul bilan Ko‘katoy muruvvatli kulishib, uni g‘ayratlantirishdi:

– Chida, chida! Seni isitadigan narsa topamiz!

Mo‘min bobo esa churq etmasdi. U hatto muzday sovuqni sezmasdi. Ko‘zga ko‘p tashlanmaslik uchun boshini yelkalari ichiga tortib, sirg‘anchiq suv osti toshlari ustidan yalang oyoq borarkan, xudodan yolg‘iz bir nimani so‘rardi – ishqilib, O‘razqul uni qaytarmasin, ishqilib, quvib yubormasin, ishqilib, odamlar oldida haqorat qilmasin, bu ahmoq baxti qaro cholni kechirsin.

O‘razqul hech nima demadi. U Mo‘minni odam o‘rnida ko‘rmaganidan go‘yo uning g‘ayratiga ham e‘tibor qilmaganday edi. Qalbida esa tantanavor his sezar, axir har qanday bo‘lmasin isyonkor cholni bo‘ysundirdiku. Qandaydir ichi qoralik bilan kuldi O‘razqul o‘zicha, – emaklab, oyog‘imga yiqilding-ku. Eh, kattaroq amaldor bo‘lganimdami, bundan ham kattaroqlarning shoxini qayirib qo‘yardim. Shunaqalarni tiz cho‘ktirib, tuproqda emaklattirib qo‘ymasdim. Menga hech bo‘lmasa biron xo‘jaliknimi berishsa ekan. Tartibga solib qo‘ygan bo‘lardim. Odamlarni izdan chiqarib yuborishdi. Endi esa o‘zlari voh, raisni hurmat qilishmayotir, direktorni hurmat qilishmayotir deb shikoyat

qilishadi. Qandaydir cho‘pon ham boshliq bilan xuddi tengdek gaplashadi. Satqai amal ket, ahmoqlar! Ular bilan shunaqa muomala qilib o‘tirish kerakmi? Zamonlar bo‘lgan-ku, axir, boshlar uchib ketgan, hech kim churq etmagan. Aksincha, ko‘proq yaxshi ko‘rishgan, ko‘proq kuylashgan. Mana bu xo‘p zamon bo‘lganda! Endi-chi? Yaramaslarning eng yaramasi hisoblangan mana shu chol ham dabdurustdan gap qaytarishni o‘ylab topdi. «Xo‘sh, xo‘sh, emakla, oyog‘im ostida, emakla»,– badxohlik bilan kuldi O‘razqul, har zamon-har zamonda Mo‘min chol tomonga qarab qo‘yarkan.

U esa, muzday suvda xayolga cho‘mib, tomirlari tortishib, Seydahmad bilan birga trosni ko‘tarib borarkan, O‘razqul meni kechirgan ko‘rinadi, deb mamnun bo‘lardi. «Sen endi men qari cholni kechir, shunday bo‘lib chiqqani uchun, – xayolan O‘razqulga murojaat qilardi u. – Kecha chiday olmadim. Maktabga nabiram oldiga ot choptirib ketdim. Axir u yolg‘iz, mana shuning uchun ham iching achiydi-da. Mana bugun esa, u maktabga ham bormadi. Tobi qochibdi nimagadir. Esingdan chiqar, kechirgin. Axir sen ham menga begona emassan-ku. O‘ylaysanki, men senga va qizimga baxtni ravo ko‘rmaymanmi? Xudo bersa qani, nabiramning ingalaganini eshitsam – xudo ursin, baxtimdan ko‘zimga yosh kelardi. Faqat sen xafa qilma qizimni, kechir meni. Agar ishlash bo‘lsa, toki tanimda jonim bor ekan, ishlaganim bo‘lsin. Hamma ishni qilaman. Sen faqat buyursang, bas...»

Kampir qirg‘oqning bir burchida tikka turib, o‘zining imo-ishoralari va butun harakatlari bilan cholga: «Harakat qilgin, chol! Ko‘rdingmi, u seni kechirdi. Mening aytganimni qilaver, hammasi joyiga tushadi», derdi.

Bola uxlardi. U bir martagina allaqayerdandir otilgan multiq ovozidan uygʻonib ketdi va yana uyquga choʻmdi. Kechagi mashaqqatli uyqusizlik va bemorlikdan soʻng bugun u birmuncha tinch va miriqib uxladi. U uyquda ekan, isitma aralash badan qaqshogʻi azobini tortmay, oyoqlarini erkin uzatib toʻshakda yotib dam olishning naqadar rohat ekanligini his etdi. Agar buvisi bilan Bekey xola boʻlmaganda u shu uxlagancha uxlab yotaverardi. Ular ovoz chiqarmay gaplashishga harakat qilishsa-da, idish-tovoqlarning shaqir-shuquridan bola uygʻonib ketdi.

– Mana bu katta kosani ushlagin-da, ovqat olgin, – deb jonlanib gapirdi kampir narigi xonada. – Men esa chelak bilan elakni olib kelay. Voy belim, madorim qurib ketyapti. Ozmuncha ish qildikmi? Xudoga shukur, juda xursandman.

– Eh, buvijon nimasini aytasiz, men ham shunchalik xursandmanki, kecha shundayam jonimdan toʻyib ketgandim. Agar Guljamol boʻlmaganda oʻzimni oʻzim oʻldirardim,– dedi Bekey.

– U haqda uni-buni deb yurasan yana,– tinchitib qoʻydi kampir. – Qalampirni oldingmi? Ketdik. Sening tinchishing uchun xudoning oʻzi yordam qoʻlini choʻzdi. Ketdik, ketdik.

Uydan chiqayotib boʻsagʻada Bekey xola kampirdan bola toʻgʻrisida soʻradi:

– U hamon uxlayaptimi?

– Mayli, uxlab tura qolsin,– javob berdi kampir.

– Shoʻrva tayyor boʻlganda issiqqina keltirib beramiz.

Bola ortiq uxlay olmadi. Hovlidan oyoq tovushlari va odamlarning gaplashgani eshilib turardi. Bekey xola kulib yubordi, Guljamol va kampir ham unga qoʻshilib

kuldi. Qandaydir notanish ovozlari quloqqa chalindi. «Ha, bular, hoynaxoy kecha oqshom kelgan odamlar,— deb o‘yladi bola.— Demak, ular hali ketishmabdi-da». Faqat bobosi Mo‘mingina ko‘rinmasdi, ovozi ham eshitilmasdi. U qayoqda ekan? Nima qilyapti ekan?

Bola tashqaridagi ovozlarga quloq solib, bobosini kutib yotdi. U bobosi bilan kechagi ko‘rgan bug‘u haqida juda gaplashgisi kelardi. Hademay qish kiradi. Ular uchun ham o‘rmonda ko‘proq yem-xashak hozirlash kerak. Yeb yayrasin. Ularni shunday o‘rgatish kerakki, odamlardan hech qo‘rqmaydigan, to‘ppa-to‘g‘ri daryodan o‘tib hovliga kelaveradigan bo‘lsin. Bu yerda ham ularga shunday xo‘rak berish kerakki, ular uchun bu juda taniqli bo‘lsin. Qiziq, ular hammadan ko‘ra nimani yaxshi ko‘rishar ekan-a? Urg‘ochi bug‘u bolasini o‘rgatib olsang-da, u doim orqangdan qolmay ergashib yursa. Qanday ajoyib bo‘lardi. Sen bilan maktabga ham birga borib kelgan bo‘larmidi?..

Bola bobosini kutardi, lekin undan darak yo‘q. Bir vaqt Seydahmad kelib qoldi. U nimadandir juda mamnun. Og‘zi qulog‘ida edi. Seydahmad kallasini chayqab o‘z-o‘zicha iljayardi. U yaqinroq kelganda dimog‘idan spirt hidi anqib ketdi. Bola O‘razqulning o‘zboshimchaliklarini, bobosi va Bekey xolaning azob chekishlarini eslatuvchi bu badbo‘y hidni juda yomon ko‘rardi. Lekin Seydahmad ichganda aqliy jihatdan uncha hushyor bo‘lmasa ham juda saxiy, muloyim va kishi qalbiga ozor bermaydigan hazil-mutoyibalari bilan O‘razquldan farq qilardi. Bunday vaqtlarda u bilan bobosi Mo‘min o‘rtasida taxminan shunday suhbat ketardi.

— Nega buncha tentaklarga o‘xshab kulasan Seydahmad? Kayfing taraqqi deyman?

— Oqsoqol, men sizni shunday sevamanki. Rostini ayt-sam, xuddi o‘z otamdek.

– E-e, seni qara-yu, sening yoshingda... Boshqalar mashina haydab yuribdi. Sen bo‘lsang gapingni ud-dalab gapira olmaysan. Agar men sening yoshingda bo‘lganimdami, hech bo‘lmaganda traktor haydagan bo‘lardim.

– Oqsoqol, menga armiyada komandirimiz bu ishga layoqatsizligimni aytgan edi. Biroq piyodalar safida xizmat qildim. Piyoda askarsiz ish bitmaydi-ku, axir...

– Piyoda askar emish! Piyoda askar emas, ishyoqmas-san. Xotining bo‘lsa... Xudo ham tengiga qo‘shmas ekan. Senga o‘xshaganning yuztasi bitta Guljamolga arzimaydi.

– Shuning uchun ham biz er va xotin bu yerda yurib-miz-da, oqsoqol.

– Ha, seni gapga qo‘ysa... Ho‘kizday kuching bor, aql esa... – Umidsiz qo‘l siltab qo‘ydi Mo‘min bobo.

– Mu-u-u,– deb ma‘raganday kulib qo‘ydi Seydahmad.

Shundan keyin u hovlining o‘rtasida turib olib o‘zining allaqanday eshitib olgan g‘alati ashulasini kuylay bosh-ladi:

Sariq-sariq tog‘lardan,
Sariq otda men keldim.
Och eshiging, ey, sariq savdogar
Biz ichamiz sariq vinodan.

Qo‘ng‘ir-qo‘ng‘ir tog‘lardan,
Qo‘ng‘ir otda men keldim.
Och eshiging, ey, qo‘ng‘ir savdogar
Biz ichamiz qo‘ng‘ir vinodan...

Shu tarzda davom etib ketaverardi, chunki u ba‘zan tog‘dan tuyada kelgan bo‘lsa, ba‘zan xo‘rozda, sichqon-da, toshbaqada, xullas, nimaiki jonivor bo‘lsa o‘shalarda

kelaverardi. Mast Seydahmad bolaga hushyorligiga qaraganda yoqimliroq ko‘rinayotgandek edi. Shuning uchun ham Seydahmad shirakayf bo‘lib kelganda bola ochiq ko‘ngillik bilan iljayib qo‘yardi. – E-ha!–xitob qildi Seydahmad ajablanib. – Seni kasal deyishgan edi-ku. Ha, sen umuman kasal bo‘lmaysan. Sen hovlida nega o‘ynamay qolding? Bunaqasi ketmaydi. – Seydahmad bolaning to‘shagiga ag‘anab yotdi. Uning qo‘llaridan va ust-boshidan spirt va yangi so‘yilgan xom go‘shning hidi anqib turardi. U bolani quchoqlab o‘pa boshladi. Uning o‘sib ketgan dag‘al soqoli bolaning yuzlarini timdalab achitardi.

– Bo‘ldi endi, Seydahmad amaki.– Iltimos qildi bola.– Bobom qani, ko‘rmadingizmi?

– Bobong anavi yoqda, – Seydahmad qo‘lini havoda noaniq aylantirdi. – Biz mana shu... Yog‘ochni suvdan olib chiqdik. Va biroz isib olish uchun ichdik. Hozir esa u go‘sh pishirayotir. Tur o‘rningdan. Kiyimlaringni kiy, birga ketamiz. Bu nimasi! Yaxshi emas. Biz hammamiz u yerda bo‘lsagu sen bu yerda yolg‘iz yotsang.

– Bobom turmagin degan,– dedi bola.

– Qo‘ysang-chi bo‘lmagan gapni. Yur, tomosha qilamiz. Bu har doim bo‘lavermaydi-ku. Bugun katta ziyofat. Qozon ham moy, cho‘mich ham moy! Tura qol. – Seydahmad mastlarga xos qo‘pollik bilan bolani kiyinishga majbur etdi.

– Men o‘zim, – deb e‘tiroz bildirdi boshi aylanayotganini his etayotgan bola. Biroq shirakayf Seydahmad uning so‘ziga quloq solmadi. Modomiki, bola yolg‘iz uyga tashlab qo‘yilgan ekan, Seydahmad o‘zining unga qilayotgan yaxshiligidan juda mamnun edi, ayniqsa, bugun shunday kunki, tovoq ham moy, qoshiq ham...

Gandiraklab bola ham Seydahmad bilan birga uydan chiqdi. Tashqari shamol, havo bulut. Bulutlar os-

monda tez-tez bir-biriga qo‘shilishib ketdi. Bola ayvondan chiqquncha havo ikki bor keskin o‘zgardi. Charaqlab turgan quyoshli havoni ko‘ngilni g‘ash qiluvchi qorong‘ilik bosdi. Bola bundan boshi og‘riyotganini sezdi. Shamol yuziga gulxanning tutunini olib kelib urardi. Ko‘zlari achishdi. «Bugun kir yuvishayotgan bo‘lsa kerak», – o‘yladi bola, chunki kir yuvish kunlarida odatda shunday gulxan yoqilib, uchala uydagi katta qora qozonlarda suv isitilardi. Bunday qozonlarni bir kishi ko‘tara olmaydi. Bekey xola bilan Guljamol ikkovlashib ko‘tarishardi bu qozonlarni.

Bola bunday kir yuviladigan kunni yaxshi ko‘rardi. Birinchidan, bunday kunlarda gulxan uydagi singari o‘choqlarda emas, balki ochiq o‘choqlarda yoqilib, uning atrofida o‘ynash mumkin edi. Ikkinchidan, yuvilgan kiyimlarni ilish juda gashtli bo‘lardi. Oq, ko‘k, qizil matolarning arqonda osilib turishi hovliga zeb berib turardi. Bola arqonda osilib yotgan kiyimlarga bildirmasdan sekingina kelib yuzlarini tekkizib o‘tishni yaxshi ko‘rardi.

Bu gal hovlida hech qanday yuvilgan buyumlar ko‘rinmadi. Ammo katta go‘sht bo‘laklari bilan liq to‘ldirilgan qozon ostiga kuchli o‘t yoqilgan bo‘lib, qaynayotgan qozondan quyuq bug‘ ko‘tarilardi. Go‘sht pishib qolgan edi: go‘shtning dami va gulxanning isi birga qo‘shilishib, ishtahani qitiqlardi. Bekey xola bo‘lsa, yangi qizil ko‘ylak, yangi xrom etikda gulli shol ro‘molni yelkasiga tashlab olgancha qozonga engashib, cho‘mich bilan ko‘piklarni olib tashlayotgan edi, Mo‘min bobo esa uning yonida cho‘kka tushgan holda o‘choqdagi yonayotgan tarashalarni ag‘darib qo‘yardi.

– Ana, bobong, – dedi Seydahmad bolaga. – Ketdik.

O‘zi bo‘lsa:

– Sariq-sariq tog‘lardan,
Sariq otda men keldim,–

deb endigina xirgoyi qila boshlagan edi, sochi ustarada taqir olingan, yenglari shimarilgan va qo‘lida bolta ushlaganacha saroydan chiqib ketayotgan O‘razqulga ko‘zi tushdi.

– Sen qayoqda tentirib yuribsan? – dahshatli qichqirdi u Seydahmadga qarab, – mehmon bu yerda o‘tin yorsin,– u bosh irg‘ab o‘tin yorayotgan shofyorni ko‘rsatdi,– sen bo‘lsang qo‘shiq aytib yur.

– E, hozir ana-mana deguncha boplaymiz,– tinchlantirdi uni Seydahmad, shofyrga qarab yo‘nalar ekan.– Qani uka, men o‘zim.

Bola esa o‘choq boshida cho‘kka tushib o‘tirgan bobosi tomon yaqinlashdi. U orqa tomondan kelgan edi.

– Bobo,– dedi u.

Bobosi uni eshitmadi.

– Bobo,– deb takrorladi bola va bobosining yelkasiga qo‘lini tegizdi. Chol o‘girilib qaradi, bola bobosi mast ekanligini sezmedi. U bobosining loaqal biron marta shirakayf bo‘lganini ko‘rmagan edi. To‘g‘ri, issiqko‘llik biron cholning ma‘rakasida hammaga – hatto ayollarga ham ichirishardi. Biroq bobosida bunday odat hali sodir bo‘lmagan edi.

Chol bolaga qandaydir begonaday, g‘ayritabiiy va yovvoyi qarash qildi. Uning yuzlari qizarib ketgandi, u nabirasini ko‘rib yana ham qizarib ketdi. Qizillik nim push-ti rangga kirdi va shu zahotiy oq boboning yuzlari oqara boshladi. Chol shoshilib o‘rnidan turdi.

– Iye, senmi? – dedi u bo‘g‘iq ovoz bilan nabirasini bag‘riga bosib. – Iye, senmi, – bundan boshqa biron so‘z ayt olmadi. Undagi to‘lqinlanish bolaga o‘tgan edi.

– Tobingiz qochdimi, bobo? – Tashvishlanib so‘radi bola.

– Yo‘q-yo‘q. O‘zim shunday, – ming‘illadi Mo‘min. – Sen bor, o‘ynab kel. Men bu yerda o‘t yoqyapman, bu hammadan...

U nabirasini deyarli itarib yuborib go‘yo butun olamdan yuz o‘girganday, yana o‘choqqa qarab o‘girilib oldi. U tiz cho‘kkancha, go‘yo faqat o‘t bilan bandday biron yoqqa burilib qaramasdi. Chol nabirasining tarvuzi qo‘ltig‘idan tushgancha, hovlida o‘tin yorayotgan Seydahmad tomon yo‘l olganini ham ko‘rmadi.

Bola bobosiga nima bo‘lganini, umuman, hovlida nima bo‘layotganini tushunmasdi. U saroyga yaqinlashgandagina yungi yerga qaratib yoyilgan teri ustida yangi so‘yilgan molning uyib qo‘yilgan go‘shtiga ko‘zi tushdi. Terining chekkalaridan hamon xira qon tomchilari sizib tushayotgan edi. Sal nariroqda it ichak-chavoqlarni irillagancha silkilab tortardi. Uyulgan go‘sht yonida allaqanday qoradan kelgan, barvasta notanish kishi to‘nkaga o‘xshab do‘ppayib o‘tirardi. U Ko‘katoy edi. U bilan O‘razqul ikkalasi pichoqni olvolib go‘sht maydalashardi. Ular qismlarga ajratilgan yog‘ va go‘shtlarni yozib qo‘yilgan terining turli joylariga xotirjamlik bilan, shoshmasdan irg‘itib tashlamoqda edilar.

– Maza! Hidini aytmaysanmi! – dedi yo‘g‘on ovoz bilan haligi barvasta kishi, go‘shtni hidlab ko‘rarkan.

– Ol, ol, o‘z ulushingga tashla,– saxiylarcha taklif etdi O‘razqul.– Buni sening kelishing sharafiga xudo yetkazdi. Bu har doim bo‘lavermaydi.– O‘razqul bu orada pishillab, ishdan boshini ko‘tarib taranglashgan qornini silab qo‘ydi, uning ko‘p yeb, ko‘p ichganligi bilinib turardi. Uning nafasi qisilib xirillab qoldi, erkin nafas olish uchun boshini birdan yuqori ko‘tardi. Uning sergo‘sht, sigir-

ning yelinidek yaltiroq yuzidan o‘ziga bino qo‘yganligi va to‘qlik alomati sezilib turardi.

Bola devor tagidagi shoxli bug‘u kallasini ko‘rib esankirab qoldi, badani muzlab ketdi. Kesilgan kalla qop-qora qon tomchilarini oqizib changda yumalab yotardi. Bu – yo‘lda yotgan egri-bugri daraxtni eslatardi. Kalla yonida tizzadan qirqilgan to‘rtta tuyoq yotardi. Bola bu dahshatli manzarani ko‘rib cho‘chib ketdi. U o‘z ko‘zlariga ishonmasdi. Uning oldida Shoxdor ona bug‘uning kallasi yotardi. U bu yerdan qochib ketishni istardi, lekin oyoqlari unga itoat etmasdi. U kalla-pocha qilingan oq bug‘uning qarshisida turardi. Kechagina Shoxdor ona bug‘u bo‘lib yurgan, unga oqko‘ngillik bilan suqlanib qaragan, xayolan gapirishgan va shoxida qo‘ng‘iroqcha taqilgan sehrli beshik keltirishni iltijo qilib so‘ragani o‘sha bug‘u edi. Nahotki bularning hammasi nogoh shaklsiz bir uyum go‘shtga, shilingan teriga, kesilgan oyoqqa va ulotirib tashlangan kallaga aylanib qolsa. Bola ketishi kerak edi, lekin u toshdek qotib, bu voqeaning qanday va nega sodir bo‘lganini tushuna olmay turardi. Haligi go‘sht bo‘layotgan qora barvasta kishi uyulib turgan go‘shtning ichidan buyrak oldida, uni pichoqning uchiga sanchib bolaga uzatdi.

– Ma, bola, kabob qil, lazizatli bo‘ladi, – dedi u. Bola qimirlamay turardi.

– Ol! – Buyruq qildi O‘razqul.

Bola beixtiyor qo‘lini cho‘zdi, so‘ng muzdek qo‘lida Shoxdor ona bug‘uning hali ham issig‘i ketmagan yumshoq buyragini g‘ijimlagancha ushlab turdi. Shu payt O‘razqul oq bug‘uning kallasini shoxidan ushlab ko‘tarib ko‘rdi.

– Eh, og‘irligini qarang-a, – u kallani tebratib, og‘irligini salmoqlab ko‘rdi, – bitta shoxining o‘zi qancha keladi-ya. – U kallani g‘o‘laga ko‘ndalang qilib qo‘ydi va boltani olib shoxini ajratishga kirishdi.

– Mana, shox!– ishlab turib gapirardi u, o‘tkir boltani shoxlarning tubiga qadab.– Bu sening bobongga.– U bolaga qarab ko‘z qisib qo‘ydi.– O‘lishi bilan bu shoxni uning qabriga qo‘yamiz. Qani endi kim bizga u kishini hurmat qilmaysizlar, deb ayta olar ekan. Yana nima kerak! Bunday shox uchun hatto bugunoq o‘lsang arziydi! – deya boltani mo‘ljalga olarkan, O‘razqul xaxolab kulardi.

Shoxni osonlikcha olib bo‘lmaydi. Uni olish juda qiyin edi. Mast O‘razqulning boltasi nishonga borib tegmasdi, bu esa battar uning jahlini chiqarardi. Kalla g‘o‘la ustidan dumalab tushdi. Shunda O‘razqul uni yerdayoq chopa boshladi. Kalla sirg‘alib chiqib ketaverdi. O‘razqul bolta ko‘targancha uning orqasidan chopib yurdi.

Bola seskanib ketdi, har gal ketmoqchi bo‘lib beixtiyor tisarilsa-da, bu yerdan ketishga o‘zini majbur etolmasdi. Juda yomon tush ko‘rib, uni allaqanday dahshatli bir kuch tutib turganday edi, u o‘z joyida turganicha shu narsaga ajablanar ediki, kiprik qoqmay baqrayib turgan Shoxdor ona bug‘uning ko‘zlari boltadan o‘zini olib qochmasdi. Qo‘rquvdan qisilib yumilmasdi. Kalla allaqachon loy va tuproqqa belangan bo‘lsa ham, ko‘z qorachig‘i musaffoligicha boqib turardi, aftidan, u o‘zini o‘limga mahkum etgan shu yorug‘ jahonga tilsiz, unsiz hayratda qolib, hamon boqib turgandek edi. Bola mast-alast O‘razqul bilan ko‘zi-ko‘ziga tushib qolishdan cho‘chirdi.

Shox hamon bo‘sh kelmasdi. O‘razqul esa borgan sari tutaqib boltaning goh tig‘i bilan, goh orqasi bilan kallaning duch kelgan joyiga urardi.

– Bunaqada shoxni sindirib qo‘yasan. Bu yoqqa ber,– yaqinlashdi Seydahmad.

– Nari tur! O‘zim! Qo‘lingdan kelmaydi, sindirib qo‘yasan – xirillab nafas olardi O‘razqul boltani qulochkashlab urarkan.

– Xo‘p, xo‘p, o‘zing bilasan,– Seydahmad tupurgancha uyi tomon odimlab ketdi. Uning orqasidan haligi qoradan kelgan barvasta kishi borardi. U qopda o‘z ulushini olib ketayotgan edi.

O‘razqul molxona orqasida mast-alast holda, qaysarlik bilan Shoxdor ona bug‘uning kallasini tilkalashda davom etardi. Uning bu holati uzoq kutilgan qasosini endi bajo keltirgandek tuyilardi.

– Eh, yaramas! La‘nati!.. – deb xuddi jonsiz kalla eshitayotganday etigining tovonini bilan uni tepib jahl ustida og‘iz ko‘pirtirgancha so‘kinardi. – Kimni ahmoq qilmoqchisan! – U boltani ushlagancha kallaning tepasiga qayta-qayta xezlanib kelardi. – Dabdala qilmasam otimni boshqa qo‘yaman. Mana senga! Mana senga! – Shunday deb bolta bilan kallani urdi. Kalla chirsillab yorilib, mayda suyaklar har tomonga uchib ketardi.

Boltaning tig‘i ko‘zga ko‘ndalang kelib tekkanda bola qichqirib yubordi. Ochilib qolgan ko‘z chanog‘idan qop-qora quyuq suyuqlik oqib tushdi. Ko‘z so‘ndi, barbod etildi...

– Men bundan zo‘rroq kallalarni ham maydalay olaman! Bundan boshqa shoxlarni ham sug‘urib ola bilaman! – deb jazavasi tutib bo‘kirardi O‘razqul gunohsiz kalladan nafratlangancha.

Nihoyat, bu kallaning peshona suyaklarini ham maydalashga muvaffaq bo‘ldi. U endi boltani tashlab kallani oyog‘i ostiga olib, shoxdan ikki qo‘llab ushlagancha vahshiyona kuch bilan buray boshladi va shoxlarni yulib oldi. Ular sug‘urib olingan ildiz singari qarsillardi. Bu shoxlar – bolaning iltimosiga ko‘ra, O‘razqul bilan Bekey xolaga sehrli beshik keltirishi lozim bo‘lgan o‘sha Shoxdor ona bug‘uning shoxlari edi...

Bolaning ko‘ngli behuzur bo‘ldi. U burildi va qo‘lidagi buyrakni tushirib yuborib, sekingina nari ketdi. U qulab tushayotgandek yoki bo‘lmasa, odamlar ko‘zi oldida qayt

qilib yuborayotgandek juda qo‘rqdi. U oqarib-gezarib manglaylari yopishqoq terga botgancha o‘choq yonidan o‘tib borardi. O‘choqda lovillab o‘t yonib, qozondan burqirab qaynoq bug‘ ko‘tarilardi. Baxtsiz Mo‘min bobo bo‘lsa hamon avvalgidek yuzini o‘tga tutib, hammasiga chap berib o‘tirardi. Bola bobosini bevosita bezovta qilgisi kelmadi. U tezroq o‘ringa yetib borishni va to‘shakka boshi bilan burkanib yotishni istardi. Qani endi hech narsani ko‘rmasa, eshitmasa, unutsa.

Qarshisidan Bekey xola chiqib qoldi. U o‘ziga oro berib yasangan, biroq yuzida O‘razqulning kaltaklashi natijasida hosil bo‘lgan ko‘m-ko‘m qontalash izlar ko‘zga tashlanib turardi. Bemavrid quvonib, jonsaraklik bilan «katta go‘shtga» yugurib kelayotgan edi.

– Senga nima bo‘ldi? – U bolani to‘xtatdi.

– Boshim og‘riyapti.

– Boshginangdan aylanay, dedi mehri toshib va ustma-ust o‘pa boshladi.

U ham mast edi. Undan ham la’nati aroq hidi anqib kelardi.

– Boshginasi og‘ribdi-da, – ming‘irladi u rahmdilik qilib. – Jigargo‘sham mening. Balki ovqatlaring kelayotgandir.

– Yo‘q, hech narsa yemayman. Yotgim kelyapti.

– Ketdik bo‘lmasa, o‘zim yotqizib qo‘yaman. Nima, sen yakka-yu yolg‘iz yotaverar ekansanmi. Axir hamma odam biznikida. Mehmonlar ham. Go‘sht ham tayyor bo‘lay deb qoldi, – dedi u va bolani o‘zi bilan birga olib ketdi. Bular yana o‘choq boshidan o‘tib ketayotganlarida yelin singari qizarib, to‘lishib ketgan holda molxonadan chiqib kelayotgan O‘razqulga ko‘zlari tushdi. U Mo‘min bobo yoniga o‘zi kesgan bug‘u shoxlarini kekkaygancha uyib qo‘ydi. Chol sapchib tushdi.

O‘razqul unga qaramasdan suv to‘la paqirni boshi uzra ko‘tardi va orqaga egilgancha egniga to‘kib-sochib icha boshladi.

– Endi o‘lsang ham bo‘laveradi, – dedi u boshini paqirdan ko‘tarib, yana paqirga tiqarkan. Bola cholning g‘o‘ldirab gapirayotganini eshitdi:

– Rahmat, o‘g‘lim, rahmat. Endi o‘lsam ham armonim yo‘q. Men uchun shunchalik izzat-hurmat...

– Men uyga ketaman, – dedi o‘zini uncha yaxshi sezmayotgan bola.

Bekey xola ko‘nmadi.

– Bir o‘zing nima qilasan u yerda.– Bolani holijoniga qo‘ymasdan uyiga olib ketdi va burchakdagi karavotga yotqizdi.

O‘razqulning uyida dasturxon muntazir edi. Har xil taomlar muhayyo edi. Bularning hammasi bilan kampir va Guljamol band edi. Uy bilan hovlidagi o‘choq orasida Bekey xola qatnagani-qatnagan. O‘razqul bilan barzangi Ko‘katoy go‘shni kutib, gulli ko‘rpachada yostiqaqqa yonboshlagancha choydan mayda-mayda ichishib o‘tirishardi. Ular to‘satdan o‘zlariga bino qo‘yib, o‘zlarini to‘ra his etishardi. Seydahmad ularga piyolaning tagida choy quyib o‘tirardi.

Bola bo‘lsa bir burchakda ipsiz bog‘langanday, betoblik zarbiga bardosh berib jimgina yotardi. Uni yana qaltiroq bosdi. U turib ketishni istardi. Biroq karavotdan tushishi bilanoq qayt qilib yuborishdan qo‘rqardi, shuning uchun ham u titrab-qaqshagancha tishini-tishiga qo‘yib qimir etmay yotardi. Ortiqcha qimirlashdan qo‘rqardi.

Shu orada xotinlar Seydahmadni hovlidan chaqirishdi. Katta sirlangan tovoqda tog‘ singari uyulib, bug‘lanib turgan go‘shni ko‘targancha Seydahmad paydo bo‘ldi. U uzoq kutilgan bu taomni zo‘rg‘a ko‘tarib kelib O‘razqul

bilan Ko'katoyning oldiga qo'ydi. Xotinlar uning orqasidan yana turli xil ovqatlarni keltirishdi.

Hamma joy-joyiga o'tirdi, pichoq va tarelkalar tayyorlandi. Shu orada Seydahmad stakanlarga aroq quydi.

– Aroqning raisi men bo'laman, – deya shaqillay boshladi u burchakdagi shishalarga ishora qilib.

Hammadan keyin Mo'min bobo keldi. Chol bugun har qachongidan ko'ra g'alati va ayanchli qiyofada ko'rinardi. U biror chetroq joyga borib omonatgina o'tirmoqchi edi, lekin qora, barvasta Ko'katoy himmat qilib uni o'z yoniga taklif qildi.

– Bu yoqqa keling, oqsoqol.

– Rahmat. Biz mana bu yerga, o'zimizniki-ku axir, – e'tiroz bildirmoqchi bo'ldi Mo'min bobo.

– Har qalay siz oqsoqolimizsiz, – qattiq turib oldi Ko'katoy va o'zi bilan Seydahmadning o'rtasiga o'tqazdi. – Qani, ichamiz oqsoqol, sizning shunday muvaffaqiyatlaringiz uchun. Birinchi so'z sizga.

Mo'min bobo yo'talib qo'ydi.

– Mana shu uylarda tinchlik bo'lsin, – dedi u qiynalib. – Qayerda tinchlik bo'lsa, baxt ham o'sha yerda, bolalarim.

– To'g'ri, to'g'ri! – deb hamma o'z qadahini ko'tardi.

– A, siz-chi! Yo'q, bunaqasi ketmaydi! Kuyovingiz va qizingizga baxt tilasangiz-u, yana o'zingiz ichmasangiz, – deb Ko'katoy xijolat tortib o'tirgan Mo'min bobodan o'p-kaladi.

– Shularning baxti uchun bo'ladigan bo'lsa, – chol shoshib qoldi va hammani hayratda qoldirgancha salkam to'la stakanni oxirigacha ko'tarib yubordi va garang bo'lib qolganday boshini chayqay boshladi.

– Obbo, shovvoz-ey!

– Bizning bobo unaqalardan emas.

– Qoyil, qoyilmiz cholingizga!

Hamma shodlanib kulardi, cholni maqtardi.

Uy isib dimiqib ketgan edi. Bola iztirob chekib yotardi, boshi aylanardi. U koʻzini yumib yotgancha mast-alast kishilarning Shoxdor ona bugʻuning goʻshtini chapillab, pishillashib ovoz chiqarib yeyayotganliklarini, bir-birovlariga mazali goʻsht qismlarini uzatishib siylashayotganlarini, kir stakanlarning urishtirilayotganini, kemirib tozalangan suyaklarning tovoqqa qanday terib qoʻyilayotganini eshitib turardi.

– Bay-bay-bay, munchayam mazali-a! – maqtardi Koʻkatoy labini chapillatib.

– Nima, biz ahmoqmizmi togʻda yashab shunday goʻsht yeya olmasak, – dedi Oʻrazqul.

– Toʻgʻri-da, nega boʻlmasa bu yerda yashayapmiz, – maʼqulladi Seydahmad.

Hamma Shoxdor ona bugʻuning goʻshtini maqtay ketdi. Kampir-u Bekey xoladan tortib, Guljamol-u Moʻmin bobogacha – hamma-hammasi maqtashardi. Bolaga ham tarelkada goʻsht va boshqa taomlardan kiritib berishdi. Lekin u rad etdi. Mast odamlar uning tobi qochganligini hisobga olib bezovta qilmadilar.

Bola tishni-tishiga qoʻyib yotardi. U shunday yotganda koʻngil behudligidan biroz qutulganday boʻladi. Biroq Shoxdor ona bugʻuni oʻldirgan bu odamlar bilan biron ish qilishga qodir emasligi uni hammadan koʻra qiynayotgan edi. U bolalarga xos haqgoʻylik gʻazabi va dilxastaligi bilan ulardan oʻch olishning turli yoʻllarini – qanday boʻlmasin ularni jazolash, gunohini tushunishga majbur etish, qanday yovuz ishga qoʻl urganliklarini koʻrsatib qoʻyish yoʻllarini oʻylardi. Biroq xayolan Qulibekni yordamga chaqirishdan boʻlak biror durustroq yoʻl topolmadi. Ha, oʻsha boʻronli tunda askarcha kamzul kiyib, yosh

shofyorlar bilan birga pichan ortishga kelgan o'sha yigitni chaqirmoq kerak. U bolaning ko'rib yurgan odamlari ichida O'razqulga bas kela olishi va butun haqiqatni aytib solishi mumkin bo'lgan birdan-bir kishi edi.

Bolaning chorlashi bo'yicha Qulibek mashinada g'izilab yetib keldi va avtomatni oldinga qarata qiya ushlagancha kabinadan sakrab tushdi: «Qani ular?» – Ular mana bu yoqda! Ular ikkalasi O'razqullarning uyi tomon yugurib ketishdi. Eshikni zarb bilan ochishdi. «Qo'zg'ala ko'rma! Qo'lingni ko'tar!» – bo'sag'adan turib dahshat bilan buyruq berdi Qulibek, avtomatni to'g'rilagancha. Hammaning kapalagi uchib ketdi. Hamma o'tirgan joyida dong qotib, og'izdagi go'shtlar bo'g'izlarida qoldi. Ko'p yeb qo'llari, yuzlari, og'izlari moyga botib, bo'kib qolgan mast-alast kishilarning esa umuman qimir etishga majollari qolmagan edi.

«Qani, o'rningdan tur-chi, murdor!» – Qulibek avtomatini O'razqulning chakkasiga tiradi. Qaltiroq bosgan O'razqul duduqlanganicha Qulibekning oyog'iga yiqildi. «Rahm qil, o'ldirmagin». Lekin Qulibek rahm qilmadi. «Chiq bu yoqqa, murdor! Endi tamom bo'lding!» – U O'razqulning chotiga zarb bilan tepib yubordi va o'rnidan turg'izib uydan chiqishga majbur etdi. Kayfi uchib saro-simaga tushib qolgan jamiki kishilar jimgina hovliga chiqishdi...

«Devorga borib tur!– buyruq berdi Qulibek O'razqulga. – Shoxdor ona bug'uni o'ldirganing uchun va uning beshik ko'tarib kelgan shoxlarini kesib olganing uchun senga o'lim!» O'razqul tuproqqa yiqilib tushdi. Emaklab ingragancha zorlana boshladi: «O'ldirma meni, mening hech kimim yo'q-ku, axir. Olamda tanhoman. Na o'g'lim bor, na qizim...»

Undagi manmanlik, kibr-havo qayoqqa ketdi.

Ojiz, yaramas qo‘rqoq. Bundaylarni o‘ldirging ham kelmaydi.

– «Mayli, o‘ldirmaylik, – dedi bola Qulibekka. – Lekin bu yerdan abadiy ketsin, qorasi o‘chsin. Bu yerda uning keragi yo‘q. Yo‘qolsin».

O‘razqul o‘rnidan turib shimini ko‘tarib oldi va o‘girilib qarashga yuragi dov bermay lo‘killagancha qochib qoldi. Uning xomsemiz yuzlari lorsillab, etigidan galife shimi osilib qolgan edi. Biroq Qulibek uni to‘xtatdi: «To‘xta! Senga aytadigan oxirgi so‘zimiz bor. Senda hech qachon bola bo‘lmaydi. Sen yovuz va yaramas odamsan. Seni bu yerda hech kim yoqtirmaydi. O‘rmon ham, birorta daraxt ham, hatto bir dona giyoh ham seni sevmaydi. Sen fashistsan. Sen bu yerdan umrbod ket. Qani, tezroq bo‘l!» O‘razqul oldi-ketiga qaramay yugurardi. Qulibek uning orqasidan: «Shnel! Shnel», deya xaxolab kular va yana vahima solish uchun avtomatidan havoga qarab o‘q uzardi.

Bola o‘zida yo‘q shod edi. O‘razqul ko‘zdan g‘oyib bo‘lgach, Qulibek eshik oldida gunohkorlarcha turgan boshqa kishilarga qarab: «Shunday odam bilan qanday yashab keldilaring? Uyat emasmi sizlarga!» – dedi.

Bola o‘zini yengil his qildi. Adolatli sud bajo keltirildi. U o‘z xayollariga shunchalik berilib ketgan ediki, hatto qayerda yotganini ham, O‘razqulning uyida nima munosabat bilan ichkilikbozlik qilayotganliklarini ham unutgan edi. Qahqahlab kulishlar uni bu orombaxsh holatdan yana o‘ziga keltirdi. Bola ko‘zini ochib yana quloq sola boshladi. Xonada Mo‘min bobosi yo‘q edi.

Qayoqqadir chiqib ketgan bo‘lsa kerak. Xotinlar idish-tovoqlarni yig‘ishtirishib, choy keltirishga hozirlik ko‘rayotgan edilar. Seydahmad nimanidir baland ovoz bilan hikoya qilib berardi, o‘tirganlar uning so‘zlarini eshitib kulishardi.

– U yog‘i nima bo‘ldi?

– Davom et!

– Sen shoshilma, bu yoqqa qara, qani yana bir qaytarib ayt, – kulgidan ichagi uzilgan O‘razqul yana so‘ray boshladi, – sen unga javoban nima deding? Uni qanday qo‘rqitding. Voy ichagim! Xa-xa-xa! – u hamon qornini ushlagancha qotib-qotib kulardi.

– Shunday qilib,– deya Seydahmad hikoyasini yana boshidan boshlashga jon deb rozi bo‘ldi.– Biz bug‘ularga yaqinlashib borsak, o‘rmon yoqasida uchasi turgan ekan. Otlarni endigina daraxtga bog‘lagan ham edik, chol hamrohim qo‘limdan ushlab: «Biz bug‘ularni otishimiz mumkin emas. Biz Bug‘uboy avlodidanmiz. Shoxdor ona bug‘uning farzandlarimiz!» dedi. O‘zi bo‘lsa bolalardek termilib turardi menga. Ko‘zlari yalinib-yolvorib iltijo qilayotgandek boqardi. Mening esa o‘lgiday kulgim qistardi. Lekin kulib yubormadim. Ha, kulmadim. Aksincha, bu haqiqatdan ham shunday-ku: «Sen nima, turmaga tushging kelyaptimi?» – deyman. «Yo‘q», – deydi u. «Bilasanmi, boylar zamonidagi hikoyalar kambag‘al xalqni qo‘rqitish uchun to‘qilgan» dedim. Shunda u tilga kirib: «Sen nima deyapsan o‘zi», dedi. Men bo‘lsam: «Shuni aytyapmanki, sen bunaqa gaplaringni qo‘y, aks holda qariligingga ham qaramay, tegishli joyga yozib yuboraman», dedim.

Xa-xa-xa, – deb o‘tirganlarning hammasi kulib yuborishdi. Ayniqsa, O‘razqul ularning ichida rohatlanib kulardi.

– Keyin biz sezdirmasdan ularga yaqin bordik. Agar ularning o‘rnida boshqa hayvonlar bo‘lgandami, allaqachon xabar topib ko‘zdan g‘oyib bo‘lgan bo‘lardi. Bu anqov bug‘ular esa bizdan cho‘chimayotganday qochmasdi. Cho‘chimagani yana ham yaxshi deb o‘ylayman, – hikoya qilardi Seydahmad. – Men miltiq bilan oldinda,

chol keyinda boryapmiz. Shu ondayoq menda shubha tug'ildi. Umrimda chumchuq ham otgan emasdim. Hozir shunday bir holat yuzaga keldiki, agar tekkiza olmasam, o'rmonga qochadi ketadi, keyin uning orqasidan yetib bo'psan, dovonning narigi yog'iga o'tib ketadi. Bunday tayyor o'ljani kim qo'ldan boy berishni istardi?

Bizning chol ovchi bo'lgan, vaqtida ayiqni ham qulagan. Men unga miltiqni berib, mana chol, oting, dedim. U bo'lsa yo'q, otmayman, o'zing ot, deydi. Men bo'lsam unga: Men axir mastman-ku, dedim. O'zim esa oyoqda turolmayotgandek tebranardim. U o'rmondan yog'och olib chiqqanimizda siz bilan ichganimizni ko'rgan edi. Shuning uchun ham men o'zimni ayyorlikka soldim.

– Xa-xa-xa.

– Men tekkizolmayman dedim, bug'ular ketib qoladi, keyin qaytib kelmaydi. Bizning esa quruq qaytib borishimiz yaxshi emas. O'zing bilasan. O'ylab ko'rgin. Nega bizni bu yoqqa yuborishdi? Indamaydi. Miltiqni ham olmaydi. Mayli, o'zingiz bilasiz, dedim-da, miltiqni tashlab ketmoqchi bo'ldim. U orqamdan ergashdi. Baribir, O'razqul meni haydaydi – xo'jalikka borib ishlayveraman, deydi. Qariganda qayoqqa borasan, dedim? Yana lom-mim demadi. Men sekin xirgoyi qildim:

Sariq-sariq tog'lardan,
Sariq otida men keldim.
Och eshiging, ey, sariq savdogar...

– Xa-xa-xa...

– Meni haqiqatdan ham mast deb o'yladi. Miltiqni qo'lga olib jo'nab qoldi. Men qaytdim. Biz bir-birimiz bilan tortishib yotar ekanmiz, bug'ular bu orada biroz nariroqqa yurdi. Ko'ryapsanmi, deyman unga, ketib qoldi,

keyin ularga yetib bo'lmaydi. Ular hali hurkib qochmanguncha otib olish kerak. Chol qo'liga miltiqni oldi va ularning orqasidan pusib bora boshladi. U hamon: «Kechir meni, Shoxdor ona bug'u, kechir...» – deb o'z-o'zicha shivirlardi. Men esa o'z-o'zimcha: «Ehtiyot bo'l, tekkiza olmasang, sen ham o'sha bug'ular bilan birga boshing oqqan yoqqa qarab ket, boshqa qorangni ko'rsatma», dedim.

– Xa-xa-xa...

Ichimlik hidi bilan dud hidining birga qo'shilib anqishi, uning ustiga qahqaha urib kulishlar bolaning isitmasini oshirib yanada dimiqtirib yubordi. Og'riqning zo'ridan uning boshi tars yorilib ketayozdi. Nazarida kimdir uni tepayotganga, kimdir bolta bilan miyasini yorayotganga o'xshardi. Go'yo biron uning ko'zini mo'ljalga olayotganday chap berib boshini olib qochishga intilardi. Isitma natijasida holdan ketgan bola muzdek daryoda paydo bo'lib, baliqqa aylanib qoldi. Quyrug'i, tanasi, suzgich qanotlari – hamma hammasi baliqniki-yu, faqat og'riyotgan boshigina o'zicha qolgan edi. U qop-qorong'i muzdek suv ostida suzib borardi. Xayolida umrbod shunday baliq bo'lib qolishni va toqqa hech qachon qaytmaslikni o'ylardi. «Qaytmayman endi,– deyardi u o'zicha.– Yaxshisi, baliq bo'laman, baliq bo'lib yashayman...»

Bola karavotdan tushib, sekin uydan chiqib ketganini hech kim payqamay qoldi. U zo'rg'a burchakka yetib borgan ham edi, birdan qayt qilib yubordi. U devorga suyanganча ingrab yig'lardi. O'pkasi to'lib yig'laganida nafasi qisilib g'o'ldirardi:

– Yo'q, men, yaxshisi, baliq bo'laman. Bu yerdan suzib ketaman. Yaxshisi, baliq bo'laman.

O'razqulning uyi derazasidan esa mast kishilarning qahqahlab kulishlari-yu, qiyqiriq ovozlari eshitilardi. Bu yovvoyi qahqaha bolani garang qildi, uning qalbida chidab

bo'lmaz dard-alamlarni qo'zg'adi. Bu dahshatli qahqahani eshitish ko'nglini behuzur qilayotgandek tuyildi. U biroq o'ziga kelish uchun hovliga chiqdi. Hovlida hech kim yo'q, huvillab yotardi... O'ti o'chib qolgan o'choq yonida ichkilikning zo'ridan o'lar holatda yotgan Mo'min boboga ko'zi tushdi. Chol tuproqda, o'sha Shoxdor ona bug'uning kesib tashlangan shoxlari yonida hushsiz yotardi. Bug'uning maydalangan kallasinn it g'ajib yotgan edi. Bulardan boshqa biron tirik jon yo'q.

Bola bobosining ustiga engashgancha uning yelkasidan tortqiladi.

– Bobo, yuring uyga ketamiz, uyga, – dedi u.

Chol javob bermadi, u hech nimani eshitmadi, boshini ham ko'tara olmadi. Ha, u nima ham deya olardi.

– Qani, turing bobo, uyga ketamiz, – dedi bola.

Kim bilsin, u o'zining bolalik aqli bilan bobosining Shoxdor ona bug'u haqidagi ertagi uchun bu yerda ta'zirini yeb yotganini, o'z erki bilan unga qasd qilmaganligini, uning o'zi bu haqda bolaga hamma vaqt nasihat qilib kelganligini, – ota-bobolar udumiga, o'z vijdoni va vasiyatlariga zid borganligini, baxti qaro qizini deb, ... nabirasini deb shu ishga qo'l urganligini fahmlay oldimikini yoki anglab yetmadimikini?..

Chol og'ir ahvolga tushib, g'am-alam o'tida yonib, bolaning ovozigacha javob qilmasdan, go'yo o'lik singari yuzini yerga qilib yotardi.

Bola bobosining yoniga cho'qqayib o'tirgancha uni qo'zg'atishga harakat qildi.

– Bobo, boshingizni ko'tarsangiz-chi, – dedi u. Bolaning yuzlari oqarib, bo'shashib ketgan edi, qo'llari, lablari qaltirardi. – Bobo, bu menman. Eshityapsizmi? – deyardi u. O'zimni juda yomon sezyapman, – deya yig'lardi u. – Boshim og'riyapti, juda qattiq og'riyapti.

Chol ingrab, qimirlay boshladi, biroq hamon o'ziga kelolmagan edi.

– Bobo, Qulibek keladimi? – so'radi bola birdan ko'z yoshi aralash. – Ayting, mashinasida Qulibek keladimi?– gap bilan alaxsitmoqchi bo'ldi u cholni.

Bola bobosini yonbosh bilan ag'darilib yotishga majbur etdi va nogahon mast holda soqollarigacha loy va tuproqqa belanib, ayanchli holda yotgan cholning yuziga ko'zi tushib, seskanib ketdi. Bola shu daqiqada haligina O'razqul bolta bilan maydalab tashlagan oq bug'uning kallasini xayolidan o'tkazdi va qo'rquvdan o'zini chetga tortdi. Bobosidan nari ketar ekan, dedi:

– Men baliqqa aylanaman, eshityapsizmi bobo, suzib ketyapman. Qulibek kelganda baliqqa aylanib qolganimni ayting.

Chol hech qanday javob qaytarmadi.

Bola yurishda davom etdi. Daryoga tushib, suv kecha boshladi.

Bolaning suvda baliq bo'lib suzib yurganidan hali hech kimning xabari yo'q edi. Hovlida mast kishilarning kuylagan qo'shiqlari eshitalardi:

O'rkach-o'rkach tog'lardan,
O'rkach tuyada men keldim.
Och eshiging, ey, bukri savdogar
Biz ichamiz, o'tkir vinodan...

Sen suzib ketding. Qulibekning kelishini kutib turmading. Afsus, ming afsuski, Qulibekning kelishni kutib turmading. Nega sen yo'ldan chopib bora qolmading. Agar yo'ldan uzoq muddat chopib borganingdami, albatta uni uchratarding. Qulibekning mashinasini uzoqdan tanigan bo'larding. Qo'lingni ko'targaningda u shu zahotiy oq mashinasini to'xtatgan bo'lardi.

– Sen qayoqqa ketyapsan? – deb so‘rardi.

– Men sizni izlab ketayotgan edim! – deb javob bergan bo‘larding.

U shunda seni mashinasi kabinasiga olgan bo‘lardi.

Ikkaloving birga ketgan bo‘lardilaring. Oldinda, yo‘lda esa, hech kinga ko‘rinmasdan Shoxdor ona bug‘u yelday uchib borardi. Biroq sen uni ko‘ra olgan bo‘larding.

Ammo sen suvda suzib ketding.

* * *

Sen bu qo‘shiqni eshitmading. Sen o‘z ertagingdagi baliq kabi suzarding, bo‘talog‘im. Bilasanmi, sen hech qachon baliqqa aylanib qololmaysan va Issiqko‘lgacha suzib borolmaysan, oq kemani ham ko‘rolmaysan va unga: «Salom, oq kema, bu men!» – deb aytolmaysan.

Sen oqib ketding.

Endi shuni aytishim kerakki – sening go‘dak qalbing nimani noxush ko‘rgan bo‘lsa, hammasini rad etding. Mening ovunchim ham, quvonchim ham shunda-da. Sen bir chaqnaib so‘ngan yashin kabi hayot kechirding. Chaqmoqlarni samo chaqadi. Samo esa abadiydir. Mening ovunchim ham, quvonchim ham shunda-da. Insondagi go‘daklik vijdoni xuddi urug‘dagi ilk kurtakning o‘zginasi, kurtaksiz urug‘ unib chiqmaydi. Biz olamga kelmasdan ilgariyoq, toki tug‘ilish va o‘lish bor ekan, haqiqat tantana qilib kelmoqda.

Bo‘talog‘im, sen bilan vidolashar ekanman, sening so‘zingni yana bir bor takrorlayman: «Salom, oq kema, bu men!»

Adabiy-badiiy nashr

Chingiz Aytmatov

OQ KEMA

Muharrir	<i>Gulnoz Mo‘minova</i>
Badiiy muharrir	<i>Oloviddin Sobir o‘g‘li</i>
Texnik muharrir	<i>Dilmurod Jalilov</i>
Sahifalovchi	<i>Bobur Tuxtarov</i>
Musahhih	<i>Rayxon Ibragimova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2018-yil 15-martda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$ Times New Roman garniturasida.

Ofset bosma. 9,75 shartli bosma toboq. 8,65 nashr toboq‘i.

Adadi 10000 nusxa. raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,

Navoiy ko‘chasi, 11-uy.

«QAQNUS SOFTWARE» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Navoiy ko‘chasi, 22-uy.